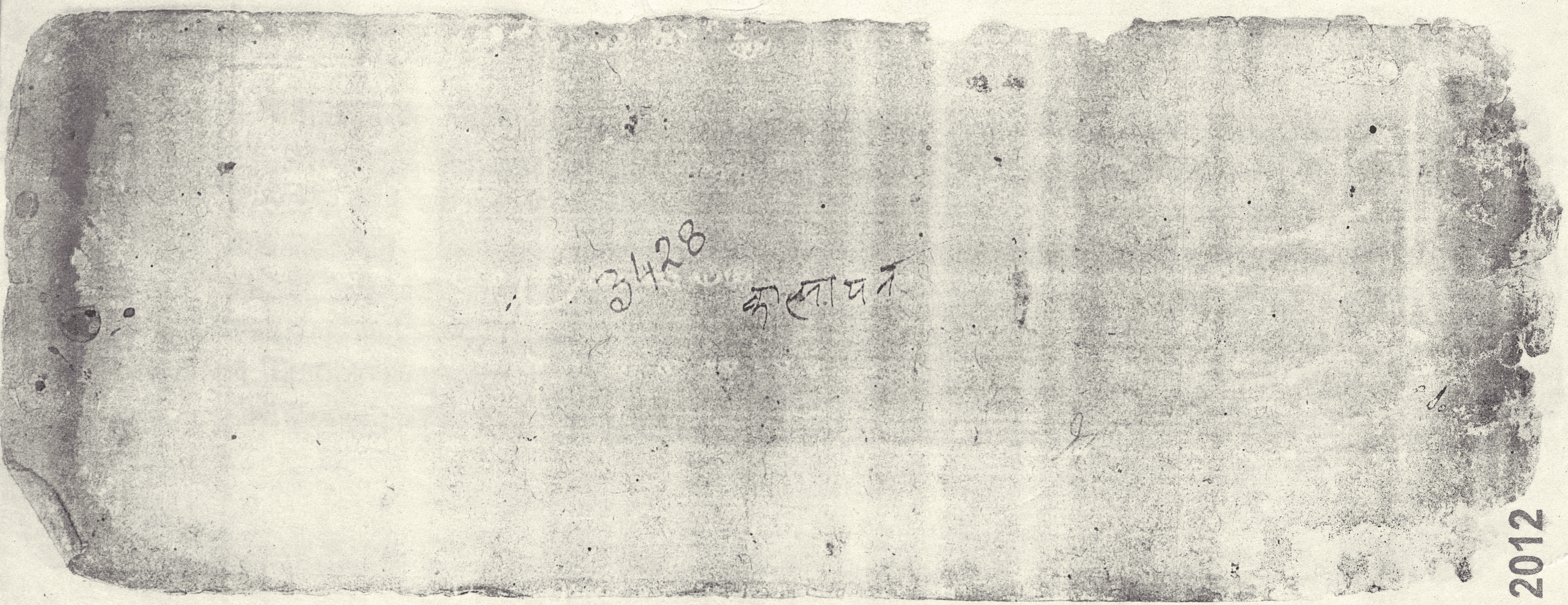

कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

Acc. No. ~~3428~~ M-1927

Title - प्रौढमनोरमा (सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या)

तिङन्तकाण्ड

Author - भट्टोजीदीक्षित.

Date - संवत् 1829.

Sub - व्याकरण. folio - 103

Xerox - 206. Scribe - मनोजकायस्थ.

प्रौ·म·
१

श्रीगणेशाय नमः ग्रंथमध्ये कृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नाति। श्रोत्रेति। हृदयगणांतवादिभ्यो णिति सूत्रे श्रोत्रिय
स्य यलोपश्चेति वार्तिकाच्छ्रौत्रं श्रोत्रियत्वं अर्हतीत्यपपत्ता गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति सूत्रे ऽर्हतीत्यनुवृत्ते ष्युक्तेः
ताभ्यां विनैः किंच गुरुपर्युपणावद्भिः उपादाहृतप्रशंसयोर्यावितिसूत्रे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्युक्त्या गुणब्राह्मणादित्वस्य
माध्योदाहृतत्वात् तोषूष्यमान इति सौतेर्यङ्‌लुगन्तात्कर्मणि शानच् अपिशब्देनापाततो विरोधं द्योतयति वस्तुतस्तु न विरोधः।
स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनंतकल्याणगुणानां स्तुतिसिद्धत्वेपि विषयदादिव्यावहारिकत्वात् तदभावस्य पारमार्थिकत्वात्
एतच्चोत्तरमीमांसायां निरूढमेव पूर्वार्द्ध इति हलंतेषु क्विप्रादिपुत्पादनं तु प्रासंगिकमिति भावः अथेति इहापि स्तक्का ण
चः स्त्रियामृ अणि त्ताणाइत्यादि प्रासंगिकं बोध्यं प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्था एवेहोच्यंत इति भावः इह प्राचा धातोः स्यादे राम
तीपाध्यायान्तं वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः धातोरित्येपा इत्युक्तं यद्धि धातुग्रहणं योगविभागेन व्याचष्टे इति तद्व्याख्यातृभिरुक्तं तन्नसर्वं १

र्वमिहोपेक्षितं योगविभागस्य निर्बीजत्वात् दशेति अनुबंधवैलक्षण्यादिति भावः प्रदर्श्यन्त इति यद्यपि पंचमलकारस्य पाणिनिना
व्युत्पादितं तथापि स्वरूपेण लकाराः प्रदर्श्यन्ते तस्यापि लः कर्मणि लस्य इत्यादि सूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः वर्तमाने लट्
वर्तमान इति प्रकृतस्यार्थविशेषणं तदाह वर्तमानेत्यादि लट् स्यादिति तस्य वाच्यं तत्र तत्र सूत्रे स्फुटं वर्तमानकालस्य द्योत्य
एव एवं लङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं द्योत्य एवेति निरूढः पंथाः वक्ष्यमाणस्य वाच्यत्वेपि न क्षतिरिति विध्यादिसूत्रे वक्ष्या
मः लः कर्मणि च चात्कर्तरि समनुकृष्यते सकर्मकविषयं चेदं अकर्मकेषु कर्मणोऽसंभवाद्बाधितत्वात् उत्तरवाक्ये
न तत्र विशेषविधानाच्चेति तदेतदाह सकर्मकेभ्य इति भावे चेति चकारेणापि कर्तैवानुकृष्यते न कर्म असंभवात् तदाह भा
वे कर्तरि चेति यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदविधानाच्छेषात्कर्तरि परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकात् लकाराणां भावकर्मकर्तारोऽर्था
नुमातुं शक्यन्ते तथापि असत्यस्मिन् सूत्रे सकर्मकेभ्योपि चैत्रादिवत् लकाराः स्युः तत्र स्वयं टं क्रियते देवदत्तेनेत्यादि

प्रौ॰ २

प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं नैवमकर्मकेभ्यो भावे इत्येवास्तु भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यं भाव एवे
ति विपरीतनियमापत्तेः तस्माद्भावे चेति चकारस्यावश्यकः नैवं भावे चाप्यायेवास्तु इति वाच्यं भाव इव कर्तर्यप्यकर्मकेभ्य
एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यः कर्तरि लकाराभावापत्तेः नन्वेवमपि लश्चेत्यस्तु कर्मणि तु ज्ञापकाद्विधास्यतीति चेन्न उत्तर
सूत्रे तयोरित्यनेन परामर्शार्थं कर्मणीत्यावश्यकत्वात् ज्ञापकानुसरणाक्लेशस्यैव वैयर्थ्यात् तस्माद्यथान्यासमेव रमणीयम्
अत्र नैयायिकाः लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवात् ननु कर्तरि कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात् प्रथमान्तपदेनैव तं
त्वाभाच्च देवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्तो० विशेष्यः यत्नो विशेषणं आश्रयत्वं तु संसर्ग इति। तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्य पचते
देवदत्ताय देहीत्यादौ शानच्शानजादीनामपि तिवादिवत् कृत्प्रदेशत्वाविशेषात् तेभ्यः कृतिमात्रबोधापत्तेः न चेष्टापत्तिः तत्राभेदसंसर्ग
स्यैव वक्तव्यतया कर्तृपरत्वस्यैव ... अभ्युपगमात् नामार्थयोरभेदस्यैव संसर्गत्वात् नवत एव गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् शत्रादौ
त्वया।

नांकर्तरिशक्तिः तिबादीनांतुद्योतकतैवेति वैषम्यमिति चेन्नैवं स्याच्चेव वाचको लाघवान्नत्वादेशो गौरवादिति हि नव्यमतं अत एव

ऐमिइत्यादौ स्फात्वे नैकत्वशक्तिरित्यादिस्त्वदीयानां व्यवहारः एवं स्थिते तिबादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपि स्थानी यत्त्व

बोधकस्तु लकार एव स च शत्राद्यंते कर्तरि शक्त इति स्थिते तिङः ते कथं कृतिं बोधयेत् अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् अ

२५ थैवैयाकरणाः शितिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एवाचका इति ब्रूयुः नहिं चटं घटेन हे रव विलोवेत्यादिषु सर्वैः सर्वपदादेशा इति न्यायेन प

दस्फोटो वाक्यस्फोटस्य च सिद्ध्यादिति महत्त्ववानिष्टं किंच कर्तरि स्थादिति पक्षकर्तृग्रहणं तदेवलः कर्मणीति स्त्रे च कारेणाउ

क्ष्यते तत्कथं ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ वैलक्षण्यं न च नामार्थयोरभेदः संसर्ग एव ण्वुलादौ कर्तुर्वाच्यत्वे बीजमिति

वाच्यं पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङः स्वपि कर्तुरेव वाच्यतौचित्यात् न ओमिरूपभ्यपोन नाम्नेति चेत् अ

कोपि नेति तुल्यं अकांते नामेति चेत्तद्रूपवाद्यंतमपि नामेति तुल्यं किंच सुपादिसमानाधिकरणप्रथमः असमयुक्तम इति मा

रित्यस्याक्तिः४

मी.प मानाधिकरण्यप्रयुक्तापत्तुप्रत्ययस्याअभिहितेकर्तरिप्रथमेत्यादिकंकर्तुर्वाच्यतायांप्रमाणं यत्तुअनभिहितइत्यस्यअनभिहि

२ तसंख्याकेइत्यर्थवर्णनं तत्र कृत्तद्धितसमासेषुसंख्यानभिधानस्याप्रसिद्धत्वात् अपिच धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता तत्रा

श्रयमात्रंकृतालकारणार्थः ननुव्यापारोपितस्यधातुनैवलब्धत्वात् अतएवकर्तृकारकइत्यादावपिनानन्वयः रथोगच्छती

५८ त्यादौपिनकाचिदनुपपत्तिः एवंस्थितेकृतोशक्तिसंभवएवनास्ति कृतेरपिव्यापारविशेषत्वपक्षेपणाधातुनैवलाभात् या

वित्तुत्वयापितस्यात्मकव्यत्वात् एतेनकर्त्रधिकरणाख्यातार्थत्वंकर्तुर्निरस्यजेज्यमानाधिकरणेशानजर्थत्वंस्वीकुर्वन्तोपी

मांसकाअपिप्रत्युक्ताः यत्तुतैउक्तंशानजेशोकर्तरिकृदितिव्याकरणेशक्तिग्राहकमस्तीति तन्न कृद्वाक्येशेषाद्यप्रनिर्दिष्टा

र्थेषुएवुलादिषुवेोपतिष्ठतेनतुशत्रादिषुस्यात्सर्थेनिवर्तेषांनिराकांक्षत्वात् आकांक्षितविधानंज्यायइतिन्यायात् अन्यथा ते राम

नशप्यमानेआस्यमानेचायंगतइत्यादौभावेक्रियमाणाइत्यादौकर्मणिचशानचोदौर्लभ्यापत्तेश्च किंच कर्तरिकृदितिपक्षे २

र्त्तृग्रहणं तस्यैव लः कर्म्मणीत्यत्राप्यनुवृत्तेः कर्त्तरीति अंशे वैलक्षण्यं पंडुर्लभमित्यवोचाम ॥ यत्तु भट्टपादाश्चाहुः कर्त्तरि पदैकवाक्यत्वं तत्र तिवि
त्यादिक्रमेण लः कर्म्मणीत्यस्य द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानात् कर्त्तुर्वाच्यता सूत्रादायातीति तच्चिन्त्यं द्विवचनादिसंज्ञा ह्यादे
शनिष्ठा। ततश्च तद्विधिना द्व्येकयोरित्यस्यैकवाक्यतास्तु न त्वकर्त्तरीत्यस्ति पङ्क्तित्वादिविशेषणानतया कथं चिन्नापेत ननु लविधितिवादि
विध्योरपि एकवाक्यतास्तीति चेत् सत्यं वाक्यैकवाक्यता मूले विधिलभ्य लकारानुवादेनादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् तथा च लविधौ श्रूय
माणं कर्त्तृग्रहणं कथं संख्यां विशिनष्टु नहि तत्र संख्योपस्थापकमस्ति लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् स्यादेतत् लः कर्म
णि चेति सूत्रे ल इति न लट् लटोरकारानुबंधयोः समान्यग्रहणं किं तु त्यक्तानुबन्धलकारसामान्यग्रहणं आदेशापेक्षा चेयं षष्ठी ल
स्य पश्चादेशः सकर्मणि चेत्यादिकेन विहितस्य लस्येहानुवाद इति चेत् वर्त्तमाने लडित्यादिभिरिति शङ्काया एवं च कर्त्तरि पदैकवाक्यमिति
भट्टपादोक्तयोजनिका निर्वाधैवेति चेन्नैवं लडत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वे आदेशानामेवार्थकत्वं स्यात्सोपि तिवादीनामेव तनुशास्त्रादीनां ते
किं तु त्यक्तानुबंधलकारसामान्यग्रहणमिति तावन्निर्विवादं ॥ तत्र तरति न संतमास्तु ॥ किं तु उ सन्नमस्त ... पर स्लेप द मिति बह २

षांद्विवचनादिसंज्ञाविरहाद्द्व्येकयोरित्यादिनास्यैकवाक्यतायास्त्वयोक्तत्वात् नचात्वदुक्तरीत्याकर्तरिकृदित्यनेननिर्वाहः भावेकर्मणि
शानचोदुर्लभत्वापत्तेरुक्तत्वात् नचशानज्विधिनासहात्मनेपदद्वयव्यवस्थापकानामेकवाक्यतयाभावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः सक
र्मकादपि भावे शानजापत्तेः किंच आत्मनेपदस्थलकारस्यार्थानिर्दिष्टः स्यात्तस्यहिलुगादेशः नचाभावरूपस्यद्विवचनादि
संज्ञाविनिर्मुक्तस्यचतस्यार्थादेशनप्रयुज्यतेलभ्यतेवा ततस्तमोपिकर्तर्येवस्यात् ततश्चात्मनेपदप्रयुज्यमानोपितद्बोधेनकर्तृप्रत्यया
तएवस्यात् इष्यतेतुभावे कर्मणोरपि अपिच अमंतत्वेक्तेनैवसंबंधः षष्ठ्यंतत्वेत्वादेशइत्यप्याह यमितिगौरवं अतएवलइ
तिप्रथमांततयैवव्याख्यानंपुरस्तान्तेहरदत्तेन किंचोक्तरीत्यालःकर्मणीतिसूत्रेआदेशाअपिअनुवाद्याइतिफलितंतेचलस्यत्यधि
कृत्यतिपतस्झीतिविहिताः तथाचतदेकवाक्यतयैवपदविशेषद्वयव्यवस्थापकानामिववचनविशेषद्वयव्यवस्थापकस्यापिप्रवृत्तिर्द्वौ
र्येपुनरिदानींप्रवृत्तिर्निर्मूलाद्यर्थाअनिष्टावहाचेत्यास्तांतावत् अत्रेदमवधेयं भावेचाकर्मकेभ्यइत्यत्राविवक्षितकर्मकाणामपिग्र

पुरुषविशेषर

॥

हणमिदं तथाचोरणाविति सूत्रेनेह पच्यते नेह भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः ॥ अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवेह ग्रहणं नेह
पच्यत इत्यादौ तु कर्मणोपि लकारेणागम्यमानत्वाच्च तत्र पच्यते भुज्यत इति मुनिनात्रं एतच्च गतिबुद्ध्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं ॥ पचेत्त्वप
मपीदं भाष्यकैय्यटहरिग्रन्थानुद्दिष्टो दत्तमवेति प्रपंचितं शब्दकौस्तुभे यत्तु विवक्षितकर्मकाणां भावे लकार इति पूर्वोदयं स्य
मनूद्य भाष्यादिविरोधोद्भावनेन तद्दूषयांचक्रुः तच्चिन्त्यम् पक्षद्वयमप्याकरसंमतमिति युक्तत्वात् किंवा विवक्षितकर्मणोपि अक
र्मका इति पक्ष एव प्रबलः तथाहि समानकर्तृकेषु तुमुन् इति सूत्रे इच्छार्थक्रियत इति भावे लटुक्तो हरदत्तेन वक्ष्यते चैतत्स्वय
मपि तथैव अपिचाणौरथ्यपेनेच्छन्निति सूत्रे न सकर्मकाभावे कोपि कर्मकेभ्य एव तयोरेवकृत्यक्तखलर्था इत्यत्र कर्मणा स्य ग्रहणा
त्तत्र च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनात् अन्यथा घटः कृतमित्यपि प्रसज्येतेति कैय्यटहरदत्तादिभिः सिद्धान्तितं एवं स्थिते पीताणावो
भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे क्तो न तादर्थ्यप्राप्त्यादिजितिनिष्ठाप्रकरणे स्वयमेव वक्ष्यमाणं आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं च

कर्तृकर्मणोः कृतीति सू ३ ६

तत्र ५

अ

अर्थवत्परिभाषा नेष्यते
अलाश्रयत्वात् २

धौ·म·
५

तिप्रवर्तिप्रत्रभावेकृइतिकैयटाद्युक्तंच कथंसंगच्छतां कथंचगतंतिरश्चीनमित्यादयः प्रयोगाः पद्यविवक्षितकर्मणोपीहसूत्रे·अकर्म
कग्रहणेन नग्रहेनन॥ गतिबुद्धीतिसूत्रेतुनग्रहणात इत्युक्तंतेनदेवदत्तेनपाचयतीतिसिद्धं॥ गत्यर्थाकर्मकेतिसूत्रेपिनग्रहणं नोदनवा
पक्वानित्याद्यर्थंदत्तः पक्वः इत्याद्यापत्तेः इहतुग्रहणेनकोपिदोषइत्यास्तांतावत॥ लस्य॥ लुनातिचडलइत्यादौकुतोनेतिचेन
अत्राहुः लः कर्मणिचेत्यत्रनिर्दिष्टानांकर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थेविहितस्यलस्यैहग्रहणमितिश्रुतोपिग्रादिशानुवादेनतत्रा
र्थविधिरितिकल्पनापत्युक्ता अन्योन्याश्रयापत्तेरितिवोध्यं यद्वाधातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैवलस्येहग्रहणं लस्थे
त्संज्ञातुनभवतिफलाभावात् नचाश्रवणमेवफलं आदेशविधिनैवतल्लाभात् नापिलित्स्वरः फलं णलोलित्वेनतदभावस्यवा
पनादितिदिक् तिप्तस्झि समाहारद्वंद्वः पृथक्पदानिवा इत्थटकारइटोदितिविशेषणार्थः एरुतइत्युच्यमानेएधेवहीत्य
त्रापिस्यात् आगमलिंगंतुनभवति सप्तदशभिरादेशैः सममभिव्याहारात मह्लिङोङ·कारः तिङ्·नउि·तिप्तसाहारार्थः समुदा

राम
५

यानुबंधः नत्ववयवानुबंधः व्याख्यानात् तेन संपद्यच्छिमहे ववृश्चिमहे दत्यत्र यङ्ङिज्यपेति संप्रसारणं न तथा इषेः कर्मण्याशीर्लिङि इषि
षीमहीत्यत्र क्ङिति चेति गुणनिषेधेन तङानौ लङिति षष्ठ्यंतस्यानुवृत्तेर्लादेश एवानो गृह्यत इत्याह शानच्कानचौ चेति तेन
जाघ्नीत्याक्षिप्तचानश परस्मैपदिभ्योपि भवति कतीह निघ्नानाः अनुदात्तङितः इंद्वांते श्रूयमाण इड्छूद् प्रत्येकं संबध्यते तत्रा
नुदात्तांशे तदत्ताभिवे फलाभावात् अंशांतर एव तदंत ग्रहणं तदाह उपदेश इत्यादि उपदेशोऽजनुनासिक इति सूत्राडुपदेशग्रहण
मनुवृत्तं तदपि ङिदंश एव संबध्यते नान्यत्र व्यभिचारादिति भावः तदंत विधिलाभार्थं विशेष्यमाह धातोरिति एतच्च भूवादय इति सू
त्रान्मंडूकप्लुत्याऽनुवृत्तस्य धातवइत्यस्य विभक्तिविपरिणामालभ्यत इति भावः वस्तुतस्तु इको झलिरित्यत्र समनाक्षाजोरिवङ्हात्मनेप
देन लकारवाच्योपाङ्गेपावाच्यः तिङ्क्लादेशत्वाल्लस्य च धातोर्विधानात् उपदेश इतिकिं चुकुटिषति गाङ्कुटादिभ्य इति सनःङित्
देशिकं ङित्वं धातोः किं चउ-ङ्भ्यामाभूत् अडुडवत् अवोचत् ननु इद्धः स्यासनोरिति सूत्रेस्यग्रहणान्न विकरणेभ्यो नियमो व

प्रौ·म·
६

लीयानितिज्ञापितत्वात्।चङ·ङौदिघानेत्विचेत्सत्यं स्वग्रहणंविकरणव्यवधानेपिनियमप्रवृत्त्यै सोपपत्तीतिपक्षेचङ·ङौदोषः स्यादेव
श्रयीतपक्षः शदेः शितइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टः किंच तदंतविधिविलासार्थमपिधातुग्रहणं तत्फलंतुणङ·न्नादीयङ· तात्वात्म
नेपदसिद्धिः।वोभूयते।श्रतीयते।कथंतर्हिशीतेइतिव्यपदेशिवद्भावेनशीङोङिदंतत्वात्।चित्रीयतेइत्यादौतुश्रवयवेश्चचरितार्थेनङ·
कारेणाक्यजंतस्यविशेषणं।ततोव्यपदेशिवद्भावेनङिदंततेतिबोध्यं स्वरितञितः कर्त्तारमभिप्रैतिगच्छतीतिकर्त्रभिप्रायं कर्मणप
ण ङितश्चाणि नदुजिङ· षट्त्रिकाः संज्ञास्यातिसूत्रइतियथासंख्यंनप्राप्नोतीत्यतश्चाह उभयोरिति परस्मैपदमात्मनेपद
मितिद्वावनुवर्ततेतिनपदद्वयेप्रत्येकंसंज्ञाप्रवर्ततइतिभावः ननुप्रथममध्यमोत्तमाइत्यत्रकृतद्वंद्वानामेकशेषमाश्रित्यसंज्ञाश्रपि
षडितिकृतेनाश्रीयतइतिचेत् एकशेषाश्रयणेगौरवात्तवैयर्थ्यंचेतिगृहाण त्वयापिहिपरस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव॥
अन्यथाशत्क्वसोः सावकाशापरस्मैपदसंज्ञाप्रथमादिसंज्ञयाबाध्येत लुङ्मोर्वेत्यादिज्ञापकानुसरणेस्फुतरांप्रतिपत्तिगौरव

राम
६

म तात्येकवचन तानीत्यस्य व्याख्यानं लेद्यादि अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनानां च पर्यायः स्या
दिति भावः प्रत्येकमिति यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदसाधु मिति स्फुटमिति सूत्रे वोचाम माधवस्तु [illegible] यथावपि एकैकश इति
समर्थयितुं प्रवृत्तौ प्रागुक्तरीत्या ग्रामादिकावेवेत्यवधेयं युष्मदि स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानम् प्रयुज्यमाने इति । समानाधिकरणे
किं त्वां पश्यति त्वया क्रियते तिङ्शित् धात्वधिकारेति किं हरीन् शमः सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे [illegible] गुणः स्या
त् लिङ्ः श्रियः इत्यादौ सार्वधातुके यगिति यकारश्च स्यात् यत्तु वदंति वाणिनी इति शीभावस्य सार्वधातुकत्वात्क्त्वप्रत्यये गुणः स्यादिति
तन्न क्ङितीति निषेधात् इगंतत्वप्रयुक्तस्य तु मः गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च ॥ सोत्तः ॥ आधनेषीनीयो य इति सूत्रा
त्प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते आदिग्रहणं निवृत्तं अन्यथा शायाते इति न सिध्येत् शीङो लेट् लेटोडाटौ विव्याप्तादिष्वते [illegible] स्थानादित्वान्न देतदाह
प्रत्ययपाठपरस्येति एतेन प्रत्ययादेर्ल्लस्येति प्राचो ग्रंथः प्रत्युक्तः यत्तु व्याचक्षते आडागमेष्वाडागमस्य [illegible] नाम तत्सहितो पि प्रत्ययो न तु त

प्रौ.
७

त्सहितएवेतिनियमः अन्यथाघ्राणिदापयतीतिपुकिकृतेदाइत्यस्यानर्थकत्वादयाकुत्वाद्घुसंज्ञानस्यात् अत एवैकेपदेनोक्तं अना
गमकानामागमका आदेशाभवंतीत्येतत्तुनित्यतासमर्थनायैवोक्तं प्रक्रियादशायांत्वागमागमिभावएवेति अत्रेदंवक्तव्यं घ्राणिदाप
यतीत्यादौपुगागमात्प्रागेवघुसंज्ञाप्रवृत्तौपुग्विशिष्टस्यापिघुग्रहणेनग्रहणान्नकश्चिद्दोषः यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनगृह्यंतइतिन्याया
त् यत्तूक्तं इतैथागमेतत्सहितस्यैवप्रत्ययत्वमितिनियमोनास्तीति तन्न अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् अन्यथा
भूयास्तामित्यादौतामादीनामिडागमापत्तेः नन्वागात्परस्यइड्यास्माडंतंचनागमिमितिचेत् भवामिभविष्यामीत्यादौविकरणात्तस्ये
वतदादिग्रहणबलेनत्वन्मतेयास्युडंतस्यापिआगतायाउर्वीरत्वात् कैयटग्रंथोपन्यासस्तुहैवैव नहितनक्ताथागमेतद्विनिर्मुक्तस्य
प्रत्ययत्वमितित्वदभिमतंलभ्यते किंच लविषयेयत्रविशेषविहितत्वात्सीयुटिकृतेलिङःइडागमस्यागमेनादित्वविघातात्प्रत्ययाद्युदात्त
त्वंनप्राप्नोतीत्याशंक्यप्रत्ययस्वरेकर्तव्येआगमाअविद्यमानवदित्यतिदेशआद्युदात्तश्चेतिसूत्रेभाष्यादौस्वीकृतः ॥ नैवंतत्केवलस्यापिप्र

राम
७

त्ययत्वे युज्यते इत्पलमाकरविरुद्धं यस्य समर्थनाभिनिवेशेन अतो दीर्घो यञि सर्वधातुके किं कीशावोऽङ्गना आत्र आदिति वक्तव्ये दीर्घग्र
हणं दीर्घ एव यथा स्यात् अनंतस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति क्रतो मा भूदित्येतदर्थं अपाक्षीरोदनं देवदत्त न्नन्नुपचामि भोः परोक्षे यद्य
पि क्रिया सर्वा परोक्षैवा उक्तं हि भाष्ये क्रियानामेयमत्यंतापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिंडीभूता निदर्शयितुमिति तथापि त
दनुकूलशक्तिमतां व्यापारविशिष्टानां साधनानां परोक्षत्वमिह विवक्षितं तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिङ्भवत्येव अयं प्रपा
चत्वं पे विध्येति एवं स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादशायां व्यासंगादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितो भवत्येव बहु जगद पु
रस्तात्तस्य मत्ताकिलाहमिति वत् लिट् लङः शाकटायनस्यैवेति सूत्रादेवकारोऽनुवर्तते तदाह आर्द्धधातुकसंज्ञ एवेति पर
पदानां अत्र थशब्दस्याकारो विधीयमानो तत्स्य प्राप्नोति न वा विधिवैयर्थ्यं यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात् आतौः णलो शित्पधिका
शादादेः पररूपेण सूत्रे निर्देशः अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः [illegible] अचीति किं अभूत् अभूः भुकि मतिलोपो व्योरिति वाधित्वा पर
परस्येति व्यंजनमात्रस्य कृते इ योरते [illegible] रूता इति पररूपं ॥ [illegible] पौः १

प्रो.
८

त्याद्धलृङ्याद्दिलोपः स्यात्। स्यादेतत्। हलृङ्याद्दिलोपात् पूर्वं मत्वाद्धलिलोप एव प्रविष्यति। तथा च मध्ये तेर्यङ्लुगन्तान्लङि तिप्सिपोः अ
मामट् अमामइति माधवादिभिरुक्तं एवं चाज्ग्रहणमूर्त्तुपधायाइत्यत्र तदर्थमनुवर्तमानमिहाप्युपरंजकतयाष्टत्निकारादिभिर्योजित
न त्वावश्यकमित्येव निष्कर्ष उचित इति चेन् मैवं हलृङ्याद्दिलोपस्यैव बुकोपि बहिरङ्गपञ्चत्वेन बहिरङ्गतया असिद्धत्वे प्राप्ति वलि लोपस्य प्राप्ते
रेवाभावात् तस्मादज्ग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तं अनादेशिति नवङ्क्तीहेः षष्ठी इंदिद्वियिषती स्यत्र इकारस्य नत्वाइति द्वित्वनिषे
धापत्तेः किंतु कर्मधारयादेषा पंचमीतदाह। आदिभूतादिति। पूर्ववद्बहुव्रीहिः। अत्र वा न्यवयववत्त्वं प्राथम्यं च व्यपदेशिवद्भावेनैवोपपाद्यं यद्यपि
हूचत्वार एकाचः। तत्रावयवास्त्रयः। अ ऊ ऊ इति। समुदायश्चतुर्थः। तथापि समुदाये कार्यत्वव्यवहारोऽत्र प्रसिद्ध हि द्विरुच्यमानेऽत्र योऽवयव
यवाः द्विरुच्यन्त एव। वृक्षचलने सर्वावयवचलनवत्॥ पूर्वोऽभ्यासः॥ ॥अत्रेति। एकाचो द्वे इति प्रकरणे। हलादिः। अभ्यासस्येति॥
जातिपरो निर्देशः। तेनाटतु रित्यादौ टकारादिनिवृत्तिः सिद्ध्यति। क्वचिदभ्यासेऽस्यादेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात्। भवेतर

न५

राम
८

अत्रभाचोक्तं। प्रवर्तेरितिकार्त्रनिर्देशाद्भावकर्मणोर्नात्वमिति। व्याख्यातं च तत्पौत्रेण।। कर्त्रर्थयोः श्तिप्शपोर्निर्देशादित्यर्थ इति तन्न। धातुनि
र्देशमात्रे [illegible] श्तिपोर्विधानात्। शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात्। कर्त्रर्थिके परे विहितस्यापि तस्य श्तिपः श्तित्वसामर्थ्यादेवेह प्रवृत्तेः। अन्य
थात्वदुक्तरीत्या उपसर्गात्स्नोतीति स्नवतीत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात्। अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकर
हृशां। प्रयुञ्जते कर्मणि एव प्रकारं कवयः तस्मात्तत्पत्रे विभरां वभूवे विभावरीभिर्विभरांवभूविरे इत्यादि। असिद्धवदत्राभात्। अभिविधावाङ्। आ
धिकारमभिव्याप्येत्यर्थः।। अधिकारश्चायं। अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमाभाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थं। एवं चानुदात्तोपदेशेत्यत्रास्यो
पस्थाने सत्ययमर्थो भवति। एषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ क्ङिति परे स चासिद्धो भवति। अत्र झलादौ क्ङित्येव निमित्ते सति
पदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये इति। न त्वस्याधिकारत्वे पत्रयत्रोपस्थानं तत्र तत एवाभ्य पदाभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धं स्यात्। ननु ततः
पूर्वस्मिन्नपि। न तन्नमोऽरित्यत्वं पूर्वस्मिन्नपि विकर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेन्न।। भवेदयं दोषः शास्त्राधिकारे। अयं त्वर्थाधिकारः। ततश्च हश्न

आ५

प्रौ॰ ८

न्नलोपइत्यपवादविधिर्निर्णीतः। स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठेतातदेतत्सकलमपि प्राहाइत्यत्र ऊर्द्धमिति। अत्र प्रयोगशास्त्रासिद्धत्वमेवाकरेस्थितं तेनदर
षिश्राधीत्यँ स्थानितोफलंतत्वड्ढेर्नेनिवर्त्तते। वात्रक्विबंधनंघित्वंसिद्ध्यति। यत्तु प्राचा कार्यासिद्धत्वमुक्तं तत्साम्यादिकं। समानात्र
यइतिकिं। पपुषः। चिच्युषः।। लुलुवुषः। इह वसोसंप्रसारणमाल्लोपयणोऊवङ्-चकर्त्तव्ये नासिद्धं स्याल्लोपादीनिहि वसो संप्रसारणे
तु विभक्तावितिव्याश्रयत्वात्। वुकोवुः। वुल्लौ सूत्रस्य एवमग्रेपि। वुग्युटावितिपुटः उदाहरणं तु दिदीये। बभूवेति। अत्र प्राचा इंधिभवतिभ्यां
चेतिसूत्रं पितोपिलिटः कित्वार्थं व्याख्यायाचोग्गीतीतिश्विधाप्रोक्तिंतिचेतिनिषेधइत्युक्तं। तदुपेक्षितमिलक्षणापोरवगुणं इन्धे
निषेधइतिसिद्धान्तात्। नचकित्वसामर्थ्यादनिल्लक्षणायाअपि ह्रेढेनिषेधइतिवाच्यं। घलिउत्तमेणलिचगुणनिषेधेनकित्वस्यचरितार्थ
त्वात्। सूत्रंतु प्रत्याख्यातमाकरे। तथाचवार्तिकं। इंधेश्छंदोविषयत्वाद्भुवोवुकोनित्यत्वात्ताभ्यांलिटः किद्वचनानर्थक्यमिति। बभूविवे
ति। श्रकः। कितीतिनिषेधेप्राप्तेक्रादिनियमादिट्। अनेकाच्यत्वेति। सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं नत्वंगस्येतिभावः।। श्रि। अंगाद्दिस

प्रौ॰
राम ८

स्यप्रत्ययस्यारेफेणविशेषणात्परस्मिन्विधिरितितदादिविधिः।तदिदमाह।रादाविति।धात्वादिति।तासेर्लोपइत्यर्थः।अस्तिस्कोनेहसंबध्यते।ततो
रादेःप्रत्ययस्यासंभवात्।ल्टट्शेषे।तुमुण्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिप्रागुक्तं।ततोऽन्यशेषइत्याह।अमन्यामिति।चार्थमाह।सत्यामिति।
अत्रहरदत्तः।अस्वरितत्वादेवक्रियार्थायामित्यादिनानुवर्तते।एवंचशेषवचनेतिस्पष्टमित्याह।तत्स्थित्वं।शयिष्यतइतिस्थीयतइत्यादौतुमुनाल्
टोबाधापत्तेः।क्त्वल्युडादिषुवासरूपविधेरभावात्।अत्रचज्ञापकंचवक्ष्यते।इदमपिज्ञापकमित्यन्पदेतत्।यत्तुप्राचाभविष्यतीतिसूत्रेनीतुदाहृ
तंतन्न।तत्रतुमुनोप्राप्तेः।भावेहिसःसमानकर्तृकेष्वेवेतिचवक्ष्यते।आशिषिलिङ्लोटौ।ननुविध्यादिसूत्रएवसंप्रश्नप्रार्थनाशीःषुतुच्यतांकि
मनेनसूत्रेणेतिचेत्।मैवं।इहहिक्लिवक्तौचेत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीतितावदावश्यकं।लिङ्लोटावपीहैवविधेयौ।विध्यादिसूत्रेआशीर्ग्रहणेस्मेलो
डित्यादेर्नास्यविषयेपरत्वाद्बाधःस्यात्।सिद्धांतेतुपरत्वादेषविधिः।स्मेलोडित्यादेर्बाधकइतिमहान्विशेषः।लोटोलाघवत्वादिति।लोटइस्तु
पमेयपद्यादर्शनान्नदाहृ।जेनेति।अत्रटोतुनानिर्दिश्यतेनहितौलङः।क्रियेतेकिंतुलङि।अगस्त्येतिपाठः।स्याद्येतत्।यांतुउक्तंलङःशाकटा

क२

प्रो·म
१

यनस्येतिजुस्स्यात्।जुहुतुविदंतु।सिजभ्यस्तेतिजुस्स्यात्।अत्राहुः।विदोलटोवेतिवायहणा।मनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्।त्रजुस्याप
द्वालङः शाकटायनस्येतिसूत्रेडिंः नइत्यनुवृत्तेरेवसिद्धेलङ्ग्रहणमतिरि च्यते।तद्विभज्यते।नियमश्चायंलङे·वयोलङ्ः तस्यैवभ्रेर्जुसनतुलङः·शा
वनयोलङ्·तस्येति।अतोनोक्तदोषः।सकारांतस्येति।आचानुडि·लकारांतमसकारस्येतिव्याख्यानं।तत्र।भूयासमित्यादावतिप्रसंगादि
तिभावः।इतश्चापरस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तेः।षष्ठ्येकवचनंतत्तयाविपरिणमय्यइतइत्यनेनविशेष्यते।तदाह।परस्मैपदमिकारांतंयत्तस्येति।प
तुषाचापरस्मैपदेष्विकारस्यलोपइत्युक्तं।।तत्र।भवेदित्यादावतिव्याप्तेः।ननुइयूदीर्घादिरस्तु एवंचनोक्तातिव्याप्तिः।इतश्चेतिनतपरकरणा
त्।अतएवाबोभवीदित्यादावपिनदोषइतिचेन्न।भवेत्।भवंत्।भवेल्लिङि·।अरुदितामित्यादौदोषश्चैव्यात्।विभिनिमि।योस्यपुवाच्येषुवति।पञ्चदप्यान्त
पिभाष्यादौस्वीकृतत्वादितिभावः।तत्राद्येउपपत्तिंब्रूमः।विध्यादीनांप्रत्ययार्थत्वंनोचितं।तथाहिसतिकर्त्रादीनामर्थानांलकारांतरेचरिता
र्थानांविध्यादयोऽर्थावाचकाः स्युः।तथाचलिङः कर्त्रादीनामभिधानंनस्यात्।ततश्चद्विवचनबहुवचनेनस्यातां।शबादयश्चनस्युः।पुरु

राम
१

र्थे ५

षव्यवस्थापनस्यात्। अभिहितत्वप्रयुक्तास्तृतीयादिविरहश्चनसिद्ध्येदिति। द्वितीयेत्विदमयुपपत्तिः। विध्यादिभिः कर्त्रादयोनबाध्यंतेविरोधाभावात्।
लः कर्मणीत्यत्रसर्वलकारसंग्रहार्थंलइतिबहुवचननिर्देशाच्च। किंच। कर्त्रादयोपिनिरवकाशाः। नचलडादयोवकाशाः। न्यायसाम्येनविध्यादिव
द्वर्तमानत्वभूतत्वादेरपितत्तल्लकारवाच्यत्वात्।। नचैवंधात्वर्थप्रतिवर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतयाविशेष्यत्वंस्यादितिवाच्यं। कर्त्रादावपितुल्यत्वा
त्। ननुप्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकमप्याख्यातेत्यज्यतइतिचेत्। नहिततएवनोक्तदोषावकाशइतिदिक्। प्रवर्तनायामिति।। प्रवर्तनात्वस्य
विध्यादिष्वनुष्टये ऽनुस्यूतत्वादितिभावः। एवंचयागपात्रव्यापारस्यविषयविषयिभावेनद्वैधान्वयेतात्पर्यग्राहकालिडादयइतिपर्यवसानाद्योत
कतापक्षएवज्यायान्। एवंणिच्यपीतितत्त्वं। प्रार्थनंप्राज्ञा। ह्यविदिति। ज्ञापकफलंतुवस्त्यमाणोत्पादौटिडुगिल्लक्षणाङीबभावइत्यवोचामप्रदिष्टेति
सूत्रे। स्मादतिथोः। तकारादिकारउच्चारणार्थः। लिङ्ः म। सेतिलुप्तषष्ठीकं। अनंत्यस्येत्यनेनविशेष्यतेतदाह अनंत्यस्यसस्येति। सकारद्वयस्यापि
ति। अवयवावयवस्यसमुदायंप्रत्यवयवतयास्फोटोपिलिङ्भक्तत्वादितिभावः। आशीर्लिङीति। भूयास्तामित्यादावितिभावः। नच्चनचिचेतिसकारद्वि

ह्र

११

विनापीदं सिद्धं न च सकारस्त्रित्वं फलं । उच्चारणे विशेषस्य दुर्लक्ष्यत्वात् । किञ्च । स्फटिकोते स्फोरितियास्फाटः सकारो लुप्यते । स्कलिपरेपः संयोग । तदादि
त्वात् । अत आह । स्फुटतरत्विति । एधिषीष्टेत्यादाविति भाव ॥ अतेयेपः । सार्वधातुकेति किं । चिकीर्ष्यात् । भवेत् । सार्वधातुकानन्तरत्वे हि मध्येऽपका
दन्यायेनातो लोप एव बाध्येतामवेदित्यादौ नुपरत्वाद्दीर्घः स्यात् । अनङ्गत्वादिति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादिति भावः । व्याख्येयमिति । एतद्धि विधि निषेध
स्तत्रेमाष्येस्पष्टं । आर्द्धधातुकसंज्ञ इति । एवकारोबोध्यः । किदाशिषि । ङित्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनं मिसृज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थम् । जागर्या
दित्यत्र गुणार्थं च । जागर्तेर्गुणो हि ङिजिपर्युदस्यते ङित्वे चेह विशेषविहितेन कित्वेन बाध्येत । सलोप इति । स्कलोर संयोगादित्वेनयास्फाटः स सस्य लो
पः स्फटस्कपदान्तसंयोगादित्वेनेति भावः । इड्न्वृण इति । इक इत्येवं विहिते इत्यर्थः । इड्न्वृणो किं । लैगवायनः ॥ लिङोनुङादित्वात्फल । इहादिव
द्वेरोर्गुणस्य च वस्कागत्याइकस्थानिकत्वेपिल निषेधः । भूयादिति । इहस्फोरितिसलोपस्यासिद्धत्वान्नकारस्यासंयोगान्तलोपः प्राप्तः । पदान्तसं
योगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते । न चैवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । हलङ्याद्लोपः स्यादिति चेन्नैवं । स्कङ्यास्कटोः सतोस्ताभ्यां वि

स्प५

राम

१२

शिषस्यैकवर्णस्य पयत्वेनाष्टक्रात्वाभावात् आहलंतायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चेति दिक्। क्लिलुङि। इकारस्तूच्चारणार्थः। शवाद्यपवाद इति। आदिशब्दात्
लिङ्ग्रहणं प्रयुक्तानां अन्त्रादीनां ग्रहणं। इट्चाविति। तत्रोदित्वप्रयोजनं अमन्स्ते यत्रानिदितामित्युपधालोपाभावः। णापाविति। णातीतिश्नि पाविकरणान्
न्यस्यानिर्देशात् लुग्विकरणाइणादेशो गृह्यते। लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यग्रहणमिति परिभाष्यापि वतिर्गृह्यतेऽनेनतु पानिरित्यर्थः। सूङ्
वोः। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सवतिस्त्वयं स्पोक्तानग्रहणं। तिङोविकरणो न च्यवधानात्।। अस्तिसिचो।। अत्रपाठः। अस्तेः सिचश्च परस्येति
व्याख्येः। तच्चिन्त्यम्। अस्तेर्भूरिति भूभावस्यस्यानिवद्भाविना भिन्न पातत्रातिप्रसंगात्। णाति स्थोति सिचो लुक्यपि स्यानिवद्भावेनागाद स्यादभूदि
त्यादौ सर्वत्रातिप्रसंगाच्च। तदेतद्धृनयन्याचष्टे। सिचश्चास्तेश्चेति। एकंवसमासमासात्र प्रसंगोनास्तिपरमनुकूलं। अस्तिश्च सिच्चेति पाचांयार्यस्यानेनु
द्वंद्वात् दुर्भीतात् इति टस्यात्। सिचश्च स्वल्पाच्चात्वे न पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। विद्यमानादिति तेन लुप्तात्सिचः न भूभावादस्तेच्चेति भावः
प्राप्यकार्यारत्वाङ्ः। अस्तिसिचो एकृत इति द्विसकारको निर्देश इति। तत्र माधवस्तु समस्त इति सूदाप्या धातुतया शितप्रत्ययोन स्यादिति मदम मोकि

मात्रं । इस्येहि भाष्याशयः ॥ सिचइत्यस्यानंतरं सकारः घस्रिष्यतेननु शितपः प्राक् । अत एव सिचो ऽष्टकाइति द्विसकारकोनिर्देशइत्युक्तं भाष्ये ॥ अन्यथा

१२ अस्तीति निर्देशइत्येव ब्रूयात् । एवं च सांतादस्मे स्सांतात्सिचइति वार्त्यो निर्वाध एव । द्वितीयस्य सकारो लुप्यते संयोगांतस्य पदांतस्येति व्याख्यानात्

न च तस्यासिद्धत्वाड्डीर्हल्त्वेड्लं भमिति वाच्यं । संयोगांतलोपो रोरुत्वेइति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् । संयोगांतं यत्पदंइति व्याख्यानेतु नेह संयो

गांतलोपः किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते ऽ रोरिलोपेन एक एव रुकारो भविष्यति । विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वैकात्ववद्विवक्षितत्वाड्डीरि

ति जातिपरनिर्देशोनातः परत्वस्य पूर्वस्य च संभवात् । न च परत्वाद्धश्चेतिप्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यं । रुत्वस्यासिद्धत्वाद्धशृपरत्वाभावा

त् । न चाश्रयात्सिद्धत्वमिति वाच्यं । स्यान्यंशेनतथात्वेपि निमित्तीभूतहशेन तदसंभवादिति संक्षेपः ॥ विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेवोध्यः ॥ अष्टकास्य

हलइति । यत्तु प्राचोक्तं । अष्टकस्य स्यावसार्वधातुकस्येति । तत्र ऐधिषि इत्यादावतिव्याप्तेः । सार्वधातुकग्रहणं स्याद्यत्स्यालाभाच्च । आतः ॥ सि राम

च्यहणमनुवर्त्तते । सिच आकाराच्च परस्य झेर्जुसिति । तत्र प्रयोपलक्षणेन सिचः परत्वं । आकारात्तु झस्य । एवं स्थिते फलितमाह । सिज्लुकीति । २ १२

र्वसूत्रेणासिद्धेनियमोयमित्यर्थः॥ आद्यंतादेवेति॥ घोमेवेति॥ नपरतः॥ नाप्यव्यवहिताइतिभावः॥ अत्रतएवछंदसिपरेपिव्यवहितेश्चेतिसूत्रितं॥ आ
निलोट्॥ निलोडित्येवसिद्धे आनिग्रहणमागमशासनस्यानित्यतांज्ञापयितुं॥ तेनमाग्रंतर्तुकामस्येत्यादिसिद्धं॥ लोड्ग्रहणंस्पष्टार्थं॥ प्रकृ
ष्टावपायेषांतानिषवपानिमांसानीत्यत्रनूपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चनभविष्यति॥ दुरःषत्वेति॥ यत्तुप्राचोक्तंउरः परस्यणत्वंनेतिकेचिदिति
तन्न॥ एवंहिसिद्धान्तेणत्वंस्यात्॥ तच्चाकरविरुद्धमितिभावः॥ यदपिभवत्यवणत्वमितिव्याचख्युः॥ तदपिभ्रमप्रमादं॥ अंतरःशब्दस्येति॥ अच्छ
श्र५ स्येति॥ अच्छद्रस्याद्विषोडस्तुपसंख्यायतेतत्रप्रकृतानुपयोगादुपेक्षितं॥ मिदादिपाठेनयज्ञाअकेतिनिपातनेनवाणत्वाभावार्थत्वाच्च॥ शेषेविभाषा
निर्गदेतिसूत्रोक्तापेक्षयाशेषइत्याह॥ गदनदादेरिति॥ उपदेशेकिं॥ प्रनिचकारप्रनिचखादेत्यत्रापिनिषेधोयथास्यात्॥ अपात्रेकिं॥ प्रनिपिनष्टि॥
उपदेशग्रहणात्प्रनिचक्षाइत्यत्रापिनिषेधः॥ उपलक्षणमिति॥ कुई खुई क्री डापामेवेत्यवकारोज्ञापकः॥ ग्यागादिति॥ पूर्वादिसूत्रेधान्यानां
भवनेइतिसूत्रेचाकारस्पष्टमिदं॥ टितस्य॥ अह्नेतेस्मिवाविभिरामेनपदानांविशेषणान्नेह॥ पचमानोयजमानः॥ एवंतुटितलक्षणेटेरइत्येवव

१२

कृमुवितं ।आम ।लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया नेह। आममात्यादिषु ।आम। आमन्तानिवाय्यपवादत्वाल्लावस्थायामेवायं लुक् ।तेनाममंतस्याति
ङ्.तत्वाच्च निघातः ।ततः परस्यानिघातश्च ।लिटः कात्वात्प्रत्ययफलद्वारेण स्वदंतं तथा प्रातिपदिकत्वमाममंतस्याव्ययत्वात्सुपो लुक् ।।कृञ्चानु ।अ
थं तर्हि तेपातयांप्रथममासपपात पश्चात् ।संयोजयांचिविवदाम समेतं वंधुः ।प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकारेत्यादि ।प्रमादयवाये ।मचविपरीतप्रयो
ना४ गनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यमिति वाच्यं ।विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं वेति वार्त्तिकविरोधात् ।अभेदान्वय इति ।।एवं च आम्प्रत्ययवत्कृञ्यो
गतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलं ।अत एवानुप्रयुज्यमानयोर्भूस्त्योः परस्मैपदवशेन सकर्मकत्वात् आभ्यां कर्मणि लिङ्गत
याचमानः ।तस्यातपत्रं विभरांवभूव इति ।श्रीहर्षस्य तु पर्युषितापि मेदस्यां पराविभावरीमिविभरांवभूविरे इति ।अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तु ङिए
शिङ्टि चत्वे विप्रतिपद्यंते ।तथा हि ।उभयत्रापि इह एतीति हादेशे कृते एधामहिहे इत्यामाहे इति केचित् ।तासिसा[illegible]वहत्त्वमित्यन्ये ।साहचर्या
देव सार्वधातुक एव एतिहत्वं ।न तु कृदयेपीति न एधामासे इत्येव रूपमित्यपरे ।वाक्यभेदे नेति ।अत्र च आम्प्रत्ययवदिति वचनमेव प्रमाणं ।अन्या

राम
१२

हृ चपर्यादे२

याम्सर्ववदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन   द्विर्वचनेऽचि। द्वित्वनिमित्तेऽचीति। द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणां विनाऽचा समानाधिकरण्यायोगा
दिति भावः। पपुः। द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनं। अथवा द्विर्वचनमस्यास्मिन्नित्यर्शआद्यच्। इह तत्रात्तत्पाद्यार्थपरो न कालावधारणमपि क्रियते इत्या
ह द्वित्वे कर्तव्य इति। कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादित्यर्थः। द्वित्वनिमित्ते किं। दुद्यूषति। न ह्यूठ् द्वित्वनिमित्तं। नन्वेवं चक्नुरित्यत्र परत्वादेवानु
स्य द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्य तथात्वात्। सूत्रं तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति चेन्न। यत इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्र
योजकं सर्वं गृह्यते लक्ष्यानुरोधात्। एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। अत एवोर्णोतेः सनि। सनीवन्तेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्त्वविरहे
ऽर्णुनविषतीति सिद्धं। सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्नाप्यायोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधो न दाद्रुः। तद्भावप्र
विता मात्रेणेह निमित्तत्वमिति। नन्वेवमारिरिषतीति न सिद्ध्येत्। आबातोऽस्मानि स्याद्वत्वं सनीति इडिति इसशब्दनिमित्तकस्य गुणस्यानिषे
धोऽजादेर्द्वितीयस्येति इसो द्वित्वप्रसंगात्। इष्यते हि सशब्दस्य द्वित्वं। सत्यं नेह इसशब्दो निमित्तं कार्यित्वात्। न हि कार्यी निमित्ततयाश्रीयते। ओडि

तु ५

१४

लाच्छुयितारिखतइतिज्ञापकात्। अन्यथाशीओडिच्चेनक्ङितिचेतिनिषेधापत्तेः। नचैवंसन्नंतस्य कार्यित्वाइराणंनविषतीत्यपिनस्यादितिवाच्यं॥

भत्त्वर्थायिनइतिनाकार्यमनुभवतएवकार्यित्वलाभात्। ऊर्णोतेर्हिशब्दाख्विलनुपकार्यमनुभवतिनतुसन्नं। अरिरिषतीत्यत्रतुरिस्शब्दः का

र्यमागिनितिवैषम्यात्। अवीतिकिं। जेघ्रीयतेदेध्मीयतेशाशप्यते। इहहेद्रवाभ्योरितीकारः॥ अयण्डिक्ङितीत्ययङादेशाखनिषिध्येतेतिधाग्वः। वस्त

नस्तअवीतिग्र्थः। ह्रीयह्रीयुशण्डइतिद्वितीयाजवधिकस्येकाचः कार्यितयायङोद्वित्वनिमित्तत्वाभावात्॥ अचः किं। अस्मृपत। इहस्वा

पेश्वरीतिसंप्रसारणोनिषिद्धः। न्यासेऽवर्णोनिस्तूपत। नवद्वित्वेपुनःसंप्रसारणं। नसंप्रसारणेइतिनिषेधात्। यद्यपीहस्थानादेशः स्थानिवत्स्या

दितिनिषातिदेशपरतयासूत्रव्याख्यानंकाशिकादौप्रसिद्धंफलेचतुल्यमेव। तथापिस्थानिवद्भावनिवर्तकत्वंचानुवर्त्यनिषेधपरतयाव्या

ख्यानमपिभाष्यात्रूढंलघुचेतितदेवाश्रितं। एवंहिसतिस्थानिवदितिशब्दाधिकारप्रयुक्तक्लेशोनास्ति। नपदांतेतिनिषेधानंतरंपाठ[illegible]नुवृत्ति

ह्नेतोभवतीतिदिक्। उभयथाचपीति। पक्षेपाठात्सर्वेषांतरोक्यांसंबध्यतइत्यर्थः। तत्रउत्तरत्रचफलंकर्तुंगंतुमित्यादाविन्निषेधः। नित्स्वरेणाद्य

भ्वा २

रा॰प १४

याप्सर्ववदित्यनुष्टस्यैव सिद्धं किं तेन   द्विर्वचनेऽचि । द्वित्वनिमित्तेऽचीति । द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा । तां विना अचा समानाधिकरणायोगा
दिति भावः । ५६ ॥ द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनं । अथवा द्विर्वचनमस्यास्मिन्निति पर्शाद्यच् इह तत्रापि त्वाद्यार्थ परो न कालावधारणमपि क्रियते इत्या
ह द्वित्वे कर्तव्य इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादित्यर्थः । द्वित्वनिमित्ते किं । दुद्यूषति । न ह्यूठ् द्वित्वनिमित्तं । नचैवं चक्रतुरित्यत्र यणः स्यादेवास्तु
सो द्वित्वनिमित्तत्वेप्यकारस्यानच्त्वात् । स्त्रं तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति चेत् । सत्यं । इह हि निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्र
योजकं सर्वं गृह्यते लक्ष्यानुरोधात् । एतच्च कस्यचिदिति सूत्रे कैयटे स्पष्टं । अत एव कणितिः सनि । सनीवन्तेति रूपं चेद्विभाषा णेरिति ङित्वविरहे
दार्थेन विषतीति सिद्धं । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्वाम परे गुणावादेशयोः द्वित्वे कर्तव्ये निषेधो न दाङ्कुः । तद्भावप
वित्तामात्रेणोह निमित्तत्वमिति । नचैवमारिरिषतीति न सिध्येत् । आवातोस्मानिस्पिच्छ इत्वशंसनीति इ इति कृते इस शब्दस्य निमित्तकत्वाग्रणस्यानिषे
वोऽस्मादेर्द्वितीयस्येति इसो द्वित्वप्रसंगात् । इष्यते हि इसशब्दस्य द्वित्वं । सत्यं । नेह इसशब्दो निमित्तं कार्यित्वात् । नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते । कार्ये ड

१५

त्युदात्तत्वात्पूर्वविप्रफलं तु विभित्सतिपिपक्षतीत्यादौ निषेधः द्विवेक्वोतः नेकाचूकत्वात्। स्यादेतत् विशेष्यपदलाभे वन्ताई स्मास्त्विति शंका तोए

व॰ किमिति। ननु विभित्सतीत्यादौ तोल्याद्यइलुक्यपि स्यादेव तत्राह। स्मरं द्रिही ति। शिते पत्यादि। शिन्नपाय थ्या। स्यति। हति। माति। वाति। सा

तीत्यादिरूपपा। सनीवंतेति सूत्रे भरेति। अनुबंधेन निर्देशो द्विधा। स्वरूपेणा इत्संज्ञकत्वेन च। आद्यो यथा शीङः सार्वधातुके गुणः। दीडो युड

चिक्किति। द्वितीयस्तु अनुदात्तङित॰ तङ्ङ्त्यादि। अत एव तान्तोऽपि शाच्छादितमिति सूत्रे शासेयङ्ङूलुकि न प्रवर्तते स्वरूपेणानुबंधनिर्देशात्। सू

त्रेशासिग्रहणं प्रत्याख्यायच्छाशासुइति कृदित् पठनीयइति मतेनुइत्संज्ञकत्वेनानुबंधनिर्देशात्। पेनुयङ्॰ लुक्यपी च्छतितेस्सूत्रेशासेरुकारो

नपठ्यते। गणेन यथा। वेभिदीति चेच्छिदीति। रुधादिभ्यः सप्त। एकान्यहणं प्रकृत सूत्रे। तेन वेभिदितो चच्छिदिना अत्र स्मिषेधो नाएतच्चेति।

ननु शिनपाशपेत्याद्यं शोकथमिदं ज्ञापकमितिचेत्। एकदेशानुमतिन्द्राम्नूर्ववाचार्यपठितपरिभाषायाः ज्ञापनस्य गतिकाकोपपदानामिपा

दौ दृष्टत्वात्। अन्यथार्थं क्लिवादिनिर्देशे ज्ञापनसंभवाद्यातरसङ्केति। नवमव र्षलचूणां मानाभावः। वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र

मानत्वात्तावषेरित्तिायस्तालङ्घावृत्तपे ॥ निष्ठकारिकामव्यदंतपर्युदासत्क्को यथाग्रभूतिनामएवंवपावाउस्ता:मइहोपेद्दिनस्कृत्वानवुउणात्वा

१५ नात्तथाहि।कर्ताहिर्नत्पादौसर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनकारित्पादिरादेश:।तस्ययथास्यात्सपदेशंगृहीत्वानिषेधप्रवर्तते।एवंवधावपिप्रवर्तमा

न:केनवार्यतां।अदंतपर्युदासमासामर्थ्याननेतिचेत्।सूत्रकारेणापर्युदस्तत्वाक्षितिभाव:॥ ॥इणःषीध्वं॥ ॥इणकोरित्यधिकारेपिपुनरिणग्रह १५४

णांकवर्गानिवृत्त्यर्थातेनेहना।पक्षीध्वं।अगात्पेरघामिति।विहितानामिगुनोक्तं॥अदिदुमित्यादावव्याप्ते:।लिहडुहतहांढत्वघत्वधत्वैलिढ्वी

ध्वं।धुक्षीध्वंनत्सीध्वमितित्रांतिव्याप्तेश्च।अंगात्किं।षेविषीध्वं।अर्थवद्ग्रहणादेवसिद्धेक्वाचिदर्थवद्ग्रहणपरिभाषानप्रवर्ततेइतिज्ञापनार्थमिदं॥

नेनअनिनस्मनइत्यादिसिद्धं।एधिषीध्वमिति।इणःषीध्वमितिढत्वंतुनभवति।षी ध्वंभक्तस्यइणामस्यनग्रहणेनग्रहणादिणंतादंगात्परत्वा एम

भावात्॥विभाषेटइतीटो विशिष्यग्रहणात्रौवलीवर्दन्यायेनइणोतिरिक्त एवेणिह्याह्यइतिकेचित्।तदाहइद्विन्नेइति ऊदृदंतैरिति॥ १५

अकारस्तूपेक्षित:।नवीजंतत्कमेव।ऊदंता:सूयशूलनय:।ऋदंता:कृतृघसृनय:।पुमित्रणामित्रणयो:।सशाइराद:गलोरपतोर।

स्नातेजने। शीङ् स्वप्ने। ष्णुप्रस्रवणे। हन् क्रन्तौ। उक्ष शब्दे। कुड्योः शिवगतिवृद्ध्योः। डीङ् विहायसा गतौ। भ्रिङ् सेवायां। चिङ् संभक्तौ।
वृञ्च्वरणे। निहता अनुदात्ता:।। उदात्तानी हलन्ता कान्तादि क्रमेणाह। शल्क शक्तौ कान्तएकः। ष्वष्क ष्वडी तान नसंत्येव वर्ज्या ता अपि पकारान्ता
वीनाय वर्णा स्नादादयो नसंतीत्याशयेनाह। यत्वइति। डुपचष् पाके। पच चूली करणे। द्वावपि। फक्क माद्ये। नसंतीत्याशयेनाह मुचाति
एवमग्रेपि बोध्यं। मुच्छ मोक्षणे। रिचिर् विरेके। रिचि वियोजन संपर्चनयोः। रिनियोजनादिक सर्वं वचपति भाषणे। मुचो वा चिरपि वा विषो ज्ञादि
कोपि। स्वादावपीत्येके।। विचिर् पृथग्भावे। सिचु क्षरणे। वांछ: मद्। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। छांतएकः। त्यज हानौ। णिजिर् शौचपोषणयोः। प
जसेवायां। भंजो आमर्दने। भुज पालनाभ्यवहारयोः। भुजो कौटिल्य इति च। भ्रस्ज पाके। डुमस्जो शुद्धौ। यज देवपूजादौ। युजिर् योगे। तुजो
भंगे। रंज रागे। विजिर् पृथग्भावे। स्वंज परिष्वंगे। षंज संगे। सृज विसर्गे। जांता: पंचदश।। अद भक्षणे। क्रुदिर् संपेषणे। खिद दैन्ये। खिद यति
रिवद्दाति। रिवनलिप्स। छिदिर् द्वैधीकरणे। तुद व्यथने। नुद प्रेरणे। पद गतौ। भिदिर् विदारणे। विद सत्तायां। विद विचारणे। शद्लृ

१६

शातने। षद्लृ विसरण।। दिषु। सिधिदा।। त्रप द्वरगो। स्कंदिरगतिशोषणयोः। हृद पुरीषोत्सर्गे।। दांताः पंचदश।। क्रुध कोपे। क्षुध बुभुक्षा-
यां। बुधावगमने। बंध बंधने। युध संप्रहारे। रुधिर् आवरणे। अनो रुधकामे इति दिवादिस्थाः। राध संसिद्धौ। व्यध ताडने। शुध शौचे। साध संसिद्धौ।
षिध संराद्धौ। धांता एकादश। मन ज्ञाने दिवादिः हन हिंसागत्योः। नांतौ द्वौ।। आप्लृ व्याप्तौ। क्षिप प्रेरणे। दिवादिस्तुदादिश्च। छुप स्प-
र्शे। तप संतापे। तप ऐश्वर्ये। दिवादिः तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे। तिप क्षरणे।। त्रपूष् पीनने। दृप हर्षविमोचनयोः।। इमौ रधादी वे
द्वौ। इह पाठः लोकेऽनुदात्तेत्स्पर्धेत्यपमर्थः। लिप उपदेहे। लुप्लृ छेदने। डुवप् बीजसंताने। शप उपालंभने। जिष्वप शये। सृप्लृ गतौ। पांता
स्त्रयोदश।। यभ मैथुने। रभ राभस्ये। डुलभष् प्राप्तौ।। भांतास्त्रय।। गम्लृ गतौ। णम प्रह्वत्वे शब्दे च। यम उपरमे। रमु क्रीडायां मांताश्चत्वा-
रः।। क्रुश आक्रोशे। दंश दंशने। दिश अतिसर्जने। इषिर् प्रेक्षणे। मृश आमर्शने। रिश रुश हिंसायां। लिश अल्पीभावे। लिश गतौ च। वि-
श प्रवेशने। स्पृश संस्पर्शने। शांताः दश। कृष विलेखने।। भौवादिकतौदादिकौ त्विष दीप्तौ। तुष तुष्टौ। द्विष अप्रीतौ। दुष वै-

राम

१६

33

शे२ खष८

त्रूष्या। पुष पुष्टौ। पिष्ल संचूर्णने। विष्ठ व्याप्तौ। शिष्लु विशेषणे। इह जिषु विषु मिषु इति कर्षशिषो तिवदंडकद्वये पठितौ। ष्वादी अपि विषिशि
षीग्राह्या विति माधवादयः। नेति वोपदेवादयः। प्लुष दाहे। पुष धोषणे। श्लिष आलिंगने। षांता एकादश। घस्लृ अदने। शप् विकरणः प्रकृतं पतरे
अ॰ गदिश स्पनुस्थानुपदैः नुदात्तेनापि सिद्धं। वस निवासे। सांतोद्वौ। दह भस्मीकरणे। दिह उपचये। दुह प्रपूरणे। दुहिर इति ष्वादि स्थाने स्ते२
हृगृ घ्रात इति संप्रदायः। णह बंधने। मिह सेचने। रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च। लिह आस्वादने। वह प्रापणे। हांता अष्टौ। कचछ्जादधनपाम घ५
मशाः पमहाः क्रमात्॥ कच्छकाणणाटाः खडोगघजाष्टखजास्मृता इति संग्रहः। तथ तिड्श्रुती यत्र स्थाना निर्देशस्य फलमाह। तदाह
विति। आन्यानि त्वनय इति। निवर्तनीयास्तु। त्रिषिदा स्नेहने मोहनयोः। पट स्थैर्ये मे भवति बोधनाचेति भौवादिकः। मनु अवबोधने। तनि
दिकः। पुष पुष्टौ। पाषति पुष्णाति श्वा। श्लिष दाहे। भौवादिकः। वस आच्छादने। स्यादादिकः। एतेसेदः। क्रुन्नू बंधने। नुक्यादिक आनिट्। तथा स्वन्स्नि
वृत्त्यये सानुबंधा निर्दिष्टा अपार्थः। तथाहि। णिं निंसुङ्हा विस्पदादिः स्थाविजी भय वलनयोः इति तुदादिः। शक्रोति श्वसे इट् वा पद्य। पिमाधवाद

८

यः शक्यतोऽयनिकं मिश्रं तिनथापि पिंडगोमिश्रप्रभृतीनां मतेन दंवोध्याऽत एव वोपदेवोधातुद्वयेत् पठ्ययेज्जलतीत्याशयेन शक्यो तिशकसो
ईयोरपि फकारमनुबंधमासजत्। विदंति रिति। लाभार्थः। इष्टइति। अतिष्ठेन ष्टइत्यर्थः। तथा च तांड्यसूत्रे विदेरलुकद्रति। मोघ्यानुक्रोड
ति। अनुक्तोः नलुप्राप्यास्यात्ता। तथा च भाष्यमस्तु पलद्दा। परतयानेयं तिनसौगात्। सुष्कष्टष्टोऽनेनन विशिष्टेनानस्य। इत्यादि सोत्र
व्यवहारात्मंत्रांतरसंवादात्। अतं तु प्रतिपत्तुमित्यादि सार्वलौकिकव्यवहारात्त्वभिभावः॥ ॥शर्पूर्वाः॥ शर्पूर्वाइत्यत्र ज्ञत्वासवि ज्ञानावङ्
व्रीहिः। तेन शरोन शेषः किं तु खय्यामेवेति बोध्यं। गाहु स्यात्सद स्थाप नास्व स्थानं वाप्रतिष्ठा॥ एकत्र स्थापनं संदर्भो वाग्रंथः। माष्ट ना
ष्टा। उपतापो रोगः। उपघातइत्यन्योऽत्राशिष्यैवेति। अनुदात्तेत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्यर्थः। अतएव कह। तंत्राहेत्यादिना लिटात्पादेश
विशेषणं। एत्व स्पतिमिनेवेत्या ह्ललिनिमित्ते इति। किंति लिटीति। परं तु प्राचा लिङ्कतान्यासादेश हीनस्यैति व्याख्यातं। तत्रांऽभ्यासग्रहणं
स्याविकारात्। आदिग्रहणं त्यागेन सूत्रत्वाच्चापचनुरित्यादौ हलादिः शेषेणाभ्यासस्यानादेर्हलो लुप्तत्वात् । सैव वाच्या। अभ्यासस्यैकदेशस्या

राम

१०

देशः मनतुष्कात्स्न स्याभ्यामस्येतिचत्तर्हिस्यावार्याश्रसिद्धिः। चकाणनुरित्पादावध्यकादेशस्यैकत्वादिप्रसक्तेः। भदि। कल्याणे मंगले। सुखमात्र
गुणः। मदि स्तुतौ। मोदो हर्षः। मदो गर्वः। स्वप्नश्चालस्यं। मदी हर्षदिवादौ। हर्षग्लेपनयोर्भ्वादौ। मदन्तिर्योग इति चुरादौ न श्रमदन्द। शसु
हिंसायां। दंसात्त्रः। यत्तु प्राचा शशे निर्तलेख्यात्रं पठित्वा शशस्मतगता वितिवाताविदं सूत्रं संचारितं तदाकरविरोधादुपेक्ष्यं। गुणशब्देन भावितस्य
ति। अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः। भावितत्वं च प्रयोज्यत्वं साक्षात्परंपरासाधारणं। तथाहि। शशारतुः। पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन अरु इकि पतेन
दवयवोऽकारः। लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन ओकारः। तस्य अवादेशः। तदवयवो वकारः। म[illegible]र्थक इति। यथा। स्वदस्वै इच्यान्यनुभवत्यर्थः। अक
र्मक इति। यथा। अपां हि तृप्ताय न वा स्विधारा स्वादुः सुगंधिः स्वदते तुषारेति। न स्वदते नरोचते[illegible]र्थः। धात्वादेः षः। यदि तु धातव एव दंत्यादयः पठ्ये
रन्। तदा षंपताष्टिः। अस्विष्वदत्। सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं न स्यात्। अतः षोपदेशान् पठित्वा सादेशः क्रियते येषां तु षत्वेन स्थते
दंत्यादय एव पठ्यंते। स्मिगतातिति यथा। एवं स्थिते धातुपाठ श्रुद्धेवतालंघ्यदंत्यादिश्वावस्थावत्। षोपदेशश्च व्यवस्थाप्युचिता। तथापि सा

हव्या ५

षो ८

ष्वादिषु सादिपाठस्यैव द्रष्टुमानतया पाठस्य संकीर्णत्वात् लक्षणानुरोधेन षोपदेशान्व्यवस्थापयन्ति ॥ सेगित्यादि दंत्यश्चकाच्चदंत्यान्तौ तौ अ
तौ अंतौ अव्यवहितपरौ यस्य सः दंत्याजंतः सः सकारः आदिर्येषां ते एकाचः षोपदेशाः बोध्याः ॥ तथा च षष्ठाः ॥ तिनिष्ट्वेनो षिष्वगः स्मामित्यादौ पद्यमा
नः षकारः शुद्ध एव ॥ सा षादेनुसौ प्रतमपद्यमानो पि षकारः प्राक्स्थितद्रुत्पत्तुमेयमितिभावः ॥ दंत्ये सादिकिं ॥ चुक्कुदा एकाचः किं ॥ सो सूच्यते ॥ स्
विसृज्जौतुरादावदंतौ ॥ अतिव्याप्तिवारणाय याह सेगित्यादि ॥ सेकृगतौ ॥ सृष्लृगतौ ॥ सृगतौ ॥ स्तृञ् आच्छादने ॥ सृज विसर्गे ॥ स्तृञ् आच्छादने ॥ स्पश
द्रसंघातयोः ॥ एष्वेषां उक्तलक्षणानामसंग्रहीतात्पश्चात्स्रं स्रोगयाहि कत्तया स्नाति ॥ ष्विक्षि त्पादि ॥ ष्वक्ष्कगतौ ॥ निष्विदा गात्रप्रक्षरणे ॥ स्वद आ
स्वादने ॥ षंज परिष्वंगे ॥ जिष्व प्रशये ॥ ष्मिङ् ईषद्धसने ॥ एते षोपदेशाः इत्यन्वयः ॥ प्राचा एकाच इति नोक्तं तत्र सूविसृत्मादावतिव्याप्तिः स्यधे
व ॥ यलुद्ध्यास्ख्यातास्स्राङ्कु ॥ येषां स्वत एव षकारादित्वं पठ्यते ॥ षिवादीनां तेषां टवर्गाद्वितीयत्व पक्षेपि षोपदेशत्वं न निवर्तते न ह्यत एव षोप
देशान्नैय इति नियम्यते ॥ तथा हि स्मिति ष्ठिवेर्द्वितीयषकार इति पक्षे सत्वनिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ नाथेनेषोपदेशा एवं प्रयोगो पि च्यवच्छियते ॥

राम ८

सेवर्त्तिर्दत्पादिरप्यस्तीति मैत्रेयन्यासकारादिभिरुक्तत्वात्। अतः संभवमात्राभिधानमेतदिति। अत्रेदं वक्तव्यं। यद्ययोगान्ययोगौ नान्ययवच्छे-
द्यौ तर्हि व्यर्थमेवेदं। अविवेकस्य तदवस्थत्वात्। किंच विवेचनाय घोपदेशत्वं लक्षणेन बोधयतीति स्वोक्तावतारिकाप्यसंगता। अपि च धातुपाठे
यथा मा दोषकारेण पठ्यते साध्यति स्थलत्यादीनां ते घामनेन षोपदेशत्वमावेद्यते इति स्वोक्तिः रपि व्याहतैवा। ननु अन्ययोगव्यवच्छेदे द्विवे
सत्वनिषेधानर्थकं स्यादित्युक्तं। तन्न। सत्वनिषेधघत्वाख्यानार्थमेवाकारे द्वितीयषकार इति पक्षस्य प्रक्रान्तत्वेनेष्टापत्तेः। यदप्ययोगव्यव
च्छेदे सेवर्त्तिर्दत्यादिरपीति मैत्रेयादिमतविरोधोद्भावनं तदपि न। सेक्षृ षेवृ इति धातुद्वयपाठवादिनां द्वितीयधातुपाठसामर्थ्यान्न साद्वि
त्वोपपत्तेः। तादृशयत्नविशेषविरहे योगव्यवच्छेदस्यानिर्दोषत्वादितिदिक्। ढुं दी ॥ २७ ॥ डिदित्वं स्वीदितो निष्ठायामिति इडभावार्थः। क्नादे
निष्ठायामित्युपधाह्रस्वः। आ ऋन्नः। आ ऋन्नवान्। स्वाद स्वा स्वादने ॥ २८ ॥ अघोपदेशत्वादसिस्वदत्। यकाररहितोऽप्ययमिति। तथा च
प्रयुज्यते। मधुस्कं संहृतमिव स्वादितमिति मंथविलोडने ॥ ४१ ॥ हिंसासंक्लेशयोरपीत्येके। अयं क्र्यादावपि इह चाग्रे निरनुषंगपठितः ॥ ४७ ॥

ष्टि २

षिवगमो। स्य १

प्रौ०प
१८

अथषट्टदिदितिका ... पादयः। तहृत्नि विरोधादप्युक्तमिति माधवः। तथाहि। अनिड्कारिकास्फ सिध्यति वृध्यत्योः स्यना निर्देशात्तिधि धितं वुधि
तमितिहृत्नावुदाहृतं उदित्वनु उदितो वेति त्क्वा या मिड्विकल्यात्। निष्ठायामिस्तस्याय स्यविभाषेति निषेधात्। अत एव न्यासपदमञ्जर्यौर
पिसिधेस्फ दित्वमनार्षमित्युक्तं। उपसर्गात्स्कु। स्कुनोत्पादीनां पंचानां छित पानिर्देशो यङ्-लुङ्-वृत्त्यर्थः। तेनापि सोपवीतात्पादोषन्वेने
त्पाकरः। स्प्यादिषेवाभ्यासस्य षत्वं नेत्युक्तेनोत्पादिष्विति निपमेनापि गतार्थमेतत्॥ सेनयति [illegible] त्पतः। सेनपा आसियाति अपिषेणयति॥
शपानिर्देशो यङ्लुङ्क्-वृत्त्यर्थः। नवानेकाच्त्वेन यङ्-संभवः। क्वौ णिलोपेन तस्मान्वारेक्वौ यङः संभवादित्याङः। सेधति ज्ञापानिर्देशो यङ्-
लुङ्क्-वृत्त्यर्थो दैवादिक निवृत्त्यर्थश्चेति हरदत्तः। तेन प्रतिसेधिवीतीत्यत्राभ्यासे षत्वं न॥ अत्र माधवेन मतान्तरमुपन्यस्तं। सिध्यति निवृत्त्य
र्थ एवायं शपानिर्देशः॥ क्तिपाशपेति निषेधवस्त्वेनेह प्रवर्तते। सवतेर्गतावितिनिषेधसूत्रे क्तिपानिर्देशाज्ज्ञापकात्। महियङ्-लुङ्कि
सत्वप्रतिषेधो नार्थवाद्नन्त्वच्यथेति। इराकोरित्यविकृतं तत्रोपसर्गकवर्गस्यासंभवादिणोवसंवध्यते। नात्स्योनास्यध्यमित्याह।
स्कौ

१८ स
१९

ननु दुरो निषेधेऽपि दुस्मादायो रूपासां निर्विघ्नत्वादिति वेदत्र वदंति। ए कावरुपदे योनुदात्तादि पस्यानंतरं पस्य विभाषेति सूत्रस्यानंतरं वाक्यतीवेति रः कुण इति पठनीयेऽन्यत्र सूत्रद्वयपठनं
नैः सांतरां तनिमित्तविधौ सुन्यस्त रुक्मिमादाया रूपांतरं नास्तीत्यस्मिन्नर्थे मानं। उपसर्गस्यायता। विति सूत्रे तु सांतरांत योरयोरन्यतरस्य मित्रकोठावप्रवेशेन रूपभेदो स्त्वेव। स्वयं वेदं उपसर्गा
ः क्रियायोगे इति सूत्रे शब्दरत्ने इति सुधी भिरूह्यं॥ २

उपसर्गस्यादिति। इणांताइपसर्गादिति तु न व्याख्यातं निःषुणोतिनिःषेधतीत्यादव्याप्तेः। सिद्धांते त्वविसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीतिषत्वं भवत्येव
यत्तु दुःषुणोतिदुःषेधतीत्यादि प्रांचउदाजह्रुः। तच्चिंत्यं। दुरःषत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधात्। यत्क्रियायुक्ताः तं प्रत्येवोपसर्गाइत्यु
क्तं। तेनेह न। निर्गतः सावको ऽस्मान्निः सावकः। एपते नुप्रादीनां प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेऽभिधावयति। ए पर्थविशेषकत्वेत्तु स्फुनोति प्रत्युप
सर्गत्वाभावात्रषत्वं। अभिसावयति। एवं समादिष्वपूर्वस्यादिष्वभ्यासेन प्राक्सितादिति वक्ष्यते। तत्र सौत्रकपज्ञानस्यापजीव्यत्वान्तौ त्रक्रमे
णोपघत्वप्रकरणं व्याचष्टे। सदिरप्रतेः। षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह। सदेरिति। स्तन्धेः। सौत्रस्येति। स्तंभु स्तुंभु स्कंभु स्कुंभुइति   सूत्रे निर्दिष्टस्य रोधना
र्थस्य। ननु ष्टभि स्कभि प्रतिबंधे इति पठिष्यमाणस्येति भाव। एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते। षत्वविधौ हि नकारविशिष्टं रूप
मुपात्तं तच्च सौत्रस्य प्रत्यक्षं। इदित स्तु लाक्षणिकं। तेन विस्तभ्नातेइत्यादौ षत्वं नान चैवं उत्तभ्नातेइत्यादौ उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्येति न प्रवर्तेतेति
चेत्र। नात्र हि स्थास्तंभोरिति नकारविशिष्टं रूपमुपात्तं तच्चोभयोरपि लाक्षणिकमित्यविशेषादुभयत्र ग्रहणात्। एतच्च सर्वं माधवग्रंथे स्पष्टं। नतु

प्रौ॰
२०

सदिस्तंभ्योरित्येवकृतेन सूत्रितं तत्राह। पोगेति। अवाच्चेति सूत्रे सदेः संबंधो माभूदिति भावः। नानुवर्त्तत इति। स्तन्भेरित्यत्र त्यर्थः। तथा चैतदर्थो
पियोगविभाग इति भावः। अवाच्च। आलंबनमाश्रयणं। यथा। यष्टिमवष्टभ्यास्ते। अविदूरस्य भाव आविदूर्यं। ननु न पूर्वत्रस्तुरूपादिति निषेधप्रा
प्तेश्च तएव निपातनाज्ञावयत्ययः। वेष्ट। विषणाति मांसं। सशब्दं भुंक्त इत्यर्थः। भोजने किं। विस्वनति वीणा। परिनिविभ्यः। षिञ्बंधने। क्तांतस्य
ग्रहणं। विषितः। विषयः। प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किं। विसिनोति। पत्नु केचिद्विषिण्वंतीति विषया इति पठंते तत्र विग्रहे षत्वणात्वे प्रामादिके इति ध्व
नेतु संतानो। षहमर्षणे। स्फुट्। आगमः। परिष्करोतीति यथा। स्कः संज्योरुपसर्गात्मकोनो तीत्येव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोरेतयोः सिवादीनां वाड्व्य
वायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचनं। स्थादिषु। द्विवाक्य। यद्यपि निषिद्धेत्यादौ अभ्यासस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धमभ्यासात्परस्य त्वादेश
प्रत्ययोरिति। तथापि आद्यवाक्यफलत्रयार्थं तथाहि। अभ्योपदेशार्थं सेनया अभिषातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति। अवगात्राभ्यासा
र्थंच। अवर्णासन्नं गोत्रभिदो विततौ। षणिष्वति पित्वार्थंच। अभिषिषिक्षति। पिबत्यरणे। स्तोतिण्योरेवेति नियमान्निवर्तितं षत्वं तदप्युप

पुं ४

एम
२०

41

र्गमाश्रित्यभवति।।अभ्यासस्येति।द्वितीयवाक्यंतुनियमार्थं।स्थादिष्वेवाभ्यासस्यषत्वंनस्कनोत्यादिष्विति।तत्फलंतुसुषेणः।।अभिषिक्तः।सुषुपति
अत्रोक्तनियमादभ्यासस्यसकारस्यषत्वंन।द्वितीयस्यतुस्तौतिण्योरेवेतिनियमात्।षोऽन्तकर्मणि।।अभिसिषासति।इहषणोऽभावादभ्यासात्
रस्यषत्वंपूर्वस्यतुनतुउत्तरनियमात्।।पिषूशास्व।।४८।।शास्वशासनमिति।अन्येतुशास्वविषयकंशासनमित्याहुः।मांगल्यमंगलक्रिया।स्वा
र्थेष्यञ्।फलोफलि।सस्यलोपःस्यादिति।पदस्येतिवर्तते।तत्रषत्यासत्रेफलःफलिसस्यतिनिर्दिष्टानांत्रया।।।मेकपदस्थः।वधिस्त्वेवि
धिरयंमनुसोमस्कन्दस्थानत्पादौ।।सोपदेशास्त्विति।निर्देशात्।नटस्त्ववस्यदनेतुरादिः।।पस्तानटन्तात्वितिघटादिः।स्नेनेहगृह्यते।नाटीतिदी
र्घनिर्देशात्।नाशूनाष्टयाम्नादौ।डुनदिसमृद्धौ।नक्षनाशोने।नृनये।तृतीयात्रविक्षेपे।।एभ्योभिन्नाइत्यर्थः।।ददस्यकक्रियामिति।ददस्मू
ककर्तृकायांक्रियायामित्यर्थः।।कित्विदिपरिदेवने।।७४।।अस्यानुदात्तेत्त्वपठितस्येहपाठःपरस्मैपदार्थः।।स्वरितेत्सुपाठोनष्टात्तः।।क्रियाफ
लस्यकर्तृगामित्वेपिपरस्मैपदंयथास्यात्।।मुषमुडौ।।७५।।अयशोत्त्वकर्मणिपुत्रादौ।।मुषघशोसवतिदिवादौ।।वतिः।।प्रथमपमागलिकएव

प्री॰ म॰
१२

तिरुक्तास्तदनुरोधेन तवर्गीयान्तान्पठित्वा मात्रकापाठक्रमेणाह। अथेति। स्फायात्विजपादि। स्फायान्तादाहरणं षोडयति षंडयतीत्यादि। एतच्च वार्तिकं भा
ष्यकृत्पारख्यातं। तथाहि। यात्वादेरिति सूत्रेऽष्पदेशाइतिवर्तते। नच स्फायान्तानामुपदेशोऽस्ति। ष्ठिवु ष्वष्क तीनुपकारादीलोपोच्चोरिति पलोपः। पत्तु
प्रावा स्फायानुष्ठीष्वष्केत्युक्तं ष्ठ्यापयतीत्युदाहृतं चापि तदनाकरं। भाष्यवार्तिकयोः ष्ठ्याक्रपस्य सत्वनिषेधाभावात्। स्पः ष्रपूर्वस्य पृस्यान्यतरस्यामि
त्यादौ सत्यात्तपापन्नयोर्द्वयोर्ग्रहणमिति वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधाच्च। एवं चामयोरपि सत्यापयति प्रलीतः प्रसीमइत्यादिरूपाणि तुल्यान्येव। यत्तु वर्द्धति
धातुपाठे स्मिष्ठ्यैइति पृथक्कृपाठसामर्थ्यात्सत्वेन त्यापयइति। तन्न। तिष्ठ्यामति। अतिष्ठपदित्यादौ षत्वप्रवृत्त्याचरितार्थत्वस्य माधवादिग्र
न्थेषु स्पष्टत्वात्॥ ७५॥ राकुलापद्राघृ। अत्र द्राघृ आयामेइत्यपि पठ्यते। आयामो दैर्घ्यमिति कौशिकः। कदर्थनमिति स्वामी। ऊ[illegible]रिव। सङ्कु
त्यवृत्तत्वादि। यत्तु माधवेनोक्तमध्यासमपात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गेकस्यैव कार्तार्थ्ये पूर्वपराश्रयस्य बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वादिको नेति। तच्चिन्त्यं।
कस्य स्थानित्वेन बहिरङ्गत्वात्। असमम प्रसमासमरंगाधिकारइति सिद्धान्तात्। प्राग्भ्यासविकारेभ्यइति पक्षस्य च ब्रह्येव त्याय सिद्धापत्वाद्धि

राम
२१

4R3

तत्वात्। अत एव नाभ्यासादीनां क्वस्वेइ इति वार्तिकष्कृतात्र वक्ष्यावस्थितिषेधस्यास्य ः। किञ्च यत्रान्तरंगं बहिरंगं वा ऽन्योन्यानन्तर्यं तत्र नाजानन्तर्ये इति
निषेधस्य सत्वादप्यसिद्धत्वं दुर्वचमिति। इह अवजग्धीति दंडकानंतरं त्वगिकपनेइति पठ्यते तत्र लोपाक्रूपठित स्यागति विशेषपित्तिं बोधयितुं।
अनतिप्रयोजनत्वात्तु पठितं। षवसेचने सेवने च। यद्यपि सेचन इत्येव प्रायेण पठ्यते तथापि सेवनार्थोपि प्राप्रामाणिकः। पूर्ववोऽत्र इ
णोऽसम्बन्धे इत्यादौ नन्द भास्करादि मिश्रस्थैव व्याख्यानादिति भावः। अयं समवाये स्वरितेत्त्वस्पते लोष्टदर्शनेऽप्यादित्। अनुलोप
त्। परिष्वयत्नीकरणे इदित्। अनिदिदितिदुर्गवर्धमानप्रभृतयः। औ मकारस्तु अनिदितं परस्मैपदिनं च मन्यते। तथा च तिङ्गोत्रादी
नीतिसूत्रे पच्चतिगोत्रमितुपादायपपक्वयत्नीकरणे इति व्याख्यात्। एतान्येव एकदेशिमतानि गृहीत्वा निक्षाकारिकाख्याख्यायाप्रमस्यापि
ग्रहणमिति परवोचाम। संमताकारादयोपि अनिष्ट प्रसंग इत्यपार्थ ग्रहणं तु। परिविस्तारश्च न इति तु रातो। अनागति। अर्जनं पावान्येन
उपार्जनं तु प्रासंगिकं। अयं पाठो मैत्रेयस्य हीरस्वामिप्रभृतयस्तु अर्जने षि तिपेडः। वृद्धि भावविति। तत्र हिहिहि लग्रहणं गौणस्येह

श्रौ दि

१२

शास्यपरिग्रहार्थमन्यथा तस्मिन्नुडिपि वक्तव्यात् । न चात्र तुरित्पादावतिप्रसंगः । अश्नोतेश्चेत्यनेनाधिहलोयं प्रवर्तते । अश्नोतेरेवेति नियमात् ।
न चास्य अश्नातिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वं शक्यं । तथात्वे हि नाश्न इत्येव ब्रूयात् । यद्वा । द्विहल्ग्रहणं षत्वार्थं यत् । अवर्णोपि वस्य पदिमवतिश्नोते
रेवेति नियमात्सर्वं सिद्धमिति भाष्यकैयटयोः स्थितं । अजि मृजा । द्वितीये इदित् । ऊर्ध्वीदितो निष्ठायामिति नेट् । मृक्तः । मृक्तवान् । अस्त्र पाकइ
ति तौदादिकस्य । मृष्टवान् । अंजां वकाइति । स्म्रतानंगोपो स्क आनंज इत्युदाहृतं तत्स्वादिकमिति भावः । एतच्चेत्न आनंज । अत्र न्यासकारः ।
अवश्यापवितव्येन फाणादिके न आनजत इत्यादिसिद्धेरिहपाठो नार्थ इवेत्याह । तन्न । कृष्णेति षत्वविरहार्थमिहपाठात् । तत्र हि राजि साहचर्यात्फ
णादेरेव ग्रहणमिति स्थितं । यद्वा न्यासेपि इवशब्देनायमर्थः सूच्यते । इह आनंज इति त्वमनुदात्तेत्व मात्रफलं । आजमानपदिना चइ परस्मैउ
पधाङ्कस्वस्य विकल्पितत्वादविपञ्जत् । अपनाजत् । अन्ने निरपिचावित्यन्यतेनदनापरिजेते अनेष्टथिवीमखव्यदोचायंतेरेवरूपते ।
कुंचकुंचा गतिकौटिल्ये इति पठित्वा गतेः कौटिल्य इत्याल्यत्वे चेति क्षीरस्वामी व्याख्यत् । अत्तुगतिपूजनयोः । गतियार्व नयोरित्यग्रस्वामी
२ इत्यत्र राजतेश्छांदसमेत्वमिति रुद्रभास्करोक्तेः । कुचशब्दे । अयं गतावितिस्वामी । ज्वलादौ तु दा[illegible] २

राम
१२

45

नित्। विशेषणार्थो मुजादौ। स्नुबुधस्नगतौ। आत्मनेपदयपीति हेतुमति स्वेत्रे यदभिप्रायेषु मज्जनत इति प्राप्यप्रयोगादिति भावः। गुडिमञ्च
केशश्चे। अयमनिदिदपीति शाकटायनादयः। गुजशब्द इति तुदादौ। अर्चि पूजायां। अयं पुजादौ स्वरितेत्। इह पाठस्तु कर्तृगे फलेपि परस्मै
पदार्थः। शाकटायनस्तु अयमात्मनेपदीत्याह। प्रयोजनं अकर्तृगेपि फले तङ्। एतच्च सर्वमिहैव माधवेनोक्तं। पुजादौ तु तेनैवात्रस्य स्वग्रंथ
विपरीतमुक्तं। तत्र परिनिष्ठितरूपे विवादाभावेपि वदन्याद्यानोडुर्वारि एवेति ध्येयम्। मुञ्छ प्रमादे। मुञ्छतीति। अनंतरगत्वान्नु किंञ्चलञ्छूपधत्वात्र
गुणः। न च वा गोदां गंवलीय इति वाच्यं। पत्रागवा णीमोर्युगपत्प्राप्तिः समानाश्रयत्वं चात्रैव तथा चेति चेपदादिभिः पिंड्यंतित्वात्। इह चैवप
रीत्यात्। उंछ इति उंछतीति स्फूत्रे उछिनोतीत्यर्थः इति न्यासः। बदराण्युञ्छति बादरिकः॥ स्यायाका उंछति श्यामाकिकः [illegible] हरतोञ्छंतिका
रस्यापिच्यापित्वे नास्वयनार्थत्वमेवाभिप्रेतं। धृज धृजि। षडप्येते तवर्गचतुर्थादयः। तरंगिणीकारादयस्तु आद्यावोरंत्यो ध्यादि इत्याहुः। तत्र प्र
त्सीने। अयं तु रादावपि। आने वी। दीर्घात्रन्त्रादेशः। कृष्यांतत्वे तु भवीतः। संवीतिरित्यादि न सिध्येत्। आर्धधातुके विभाषेति। तेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव

प्रौ॰
२१

ती ४

हेतो॰

वीभावेहलादित्वाद्यङि॰ वेवीयतइत्यादिसिध्यति। परस्मैपदेषु तु पङ्॰ स्यादितिभावः। यङ्॰ लुक्त्वस्मान्नभवति। यत्तोलुकापङ्॰ आर्धधातुकस्य

विषयत्वापहारात्रार्धधातुकाभियानिरितिवीभावस्यनैवप्रसङ्गः। एतद्यनलुमतेतिसूत्रेकैयटेस्पष्टं॥ ॥कृसमृ॥ ॥उकृत्लृकरणे। हृञ्हिंसा

यां। द्वयोरपिग्रहणं। एवंम्स्तइतिम रणिविभक्त्योः वृइति [illegible] वृङ्॰ वृञो॰। इह कृसस्भृएषां एकोपदेशाइतिप्रकृत्याश्रयेनि

षेधेप्राप्ते। वृङ्॰ वृञोस्तश्च्रकः किं तिप्रत्ययाश्रयेप्राप्तेनियमोयमित्याह॥ क्रादीनांचतुर्णामिति। निषेधइतिनिरुक्तीतिप्रकृतमात्रत्वा

प्राप्तिस्येवाभावस्यायंनियमोनन्वविभाषाबललभ्यस्यापितेनसिषेधिथ। सिषेद्ध। सिषेधिवसिषेधेसुभयंभवति। केचित्तुयावान्कोप्यि

दिङ्भावः प्रतिषेधनिबंधनोविकल्पनिबंधनोवासर्वोवाध्यतइतिमन्वानाः सिषेधिथेत्यादिकमेकरूपनत्वनिष्कमपीत्याहुः। ननुविपरी

तएवनियमोस्तुक्रादिभ्यश्चेदिणनभर्हि लिङ्वेचेतिमेवं। कृतेयथेतामधीष्टोप्तः परिहृतोरथः स्तांत्तासोम्भ्यो रित्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः।

स्यादेतत्। अस्तुप्रकृत्याश्रयस्यनियमः। प्रत्ययाश्रयस्यतुनसंभवति। इटग्रहणस्यववैयर्थ्यतत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात्। न वप्रकृत्याश्रयः प्रा

प्ति॰ स्त्वितिइतिस्यात् २ हे १

या २

राम
२१

47

श्रोति। हृङ उदात्तत्वात्। नापि थल्‌। यास्य थलो ऽकित्वात्। एवंचवभूविवेत्यादौ क्रकंकितीतिनिषेधोदुर्वार इतिचेन्नैवं बभूथाततंथ
नगृभ्मकवर्थेतिनिगमेइतिसूत्रेणछंदसिववर्थेतिनिपातनात्।भाषायांतुत्रस्थलः इटः स्वीकर्तव्यत्वात्तयाहग्रहणंस्यथलविषयत्वाद्योगा
त्।वभ्रादीनांचकित्त्वेननियमस्यप्रसक्त्यात्वात्।अचस्तास्वत्।उपदेशइति।एतस्मोत्तरसूत्रादिहापकृष्यनित्यग्रहणमनिटोविशेषणं।थ
नित्यमनिडित्यपेक्षायांतासेःसंनिधानात्तत्रैवेतिज्ञापयेतास्मिन्विकल्पइतिसंनिहितंवानुवर्ततइत्याह।तासौनित्यानिडिति।तास्वदितिसप्त
म्यंताद्वतिः।यथातासौनभवति।एवंथ ल्यपीत्यर्थः।नित्यमनिटः किं॥ तुधविथ।नायंतासौनित्यमनिट्।स्वरत्यादिनाविकल्पितेट्कत्वात्
अस्यथलिनित्यमिडितिकाशिका।एतच्चविकल्पनिबंधनस्यापीडभावस्यक्रादिनियमेननिवृत्तिरितिपक्षेबोध्यं।निषेधनिबंधनस्यैवेतिपक्षे
तुनित्यग्रहणाभावेस्वरतेस्थलीद्विकल्पोनस्यादितिबोध्यं।किंच।उत्तरार्थमपिनित्यग्रहणं।तेनक्रमेरपिचक्रमिथेतिभवति।नहिक्रमिस्तासौ
नित्यानिट्।स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेइतिवचनात्परस्मैपदेसेट्कत्वात्।उपदेशइत्यपकर्षस्यफलंतुभारद्वाजमतेस्कुठीभविष्यति।उपदे

।तुधविथेतितुभारद्वाजनियमेनविकल्पासिद्धातीतिभावः २

48

प्रौ॰म॰
२४

शेत्यत:। उपदेशे किं। कर्ष्टा। चकर्षिथ। अत्वत: किं। भेत्ता। बिभेदिथ। तपरकरणं किं। राद्धा। रराधिथ। तासौ किं। जिघृक्षति। जग्रहिथ। नित्यो
निट: किं। अंक्ता। अंजिता। आनंजिथ। चक्रमिथ। ऋतो भारद्वाजस्य। दीर्घान्तेषु तावन्नायं निषेध:। अत इति तपरकरणात्। ह्रस्वान्तेषु त्वचस्ता
स्वदित्येव सिद्ध:। वृङ्॰ वृञोर्यद्यपि सेटौ तथापि वृङ: स्थलं नास्ति। आत्मनेपदित्वात्। वृञस्तु छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्भाषायामिटा भाव्यं न
च ह्रस्वादिषु परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे च कृतेऽनजंतत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यं। तत्रोपदेशग्रहणस्यापकर्षणात्तस्मान्नियमा
यमित्याह। ऋदंतस्यैवेति। स्यादेतत्। स्तृञ्स्कृञ्वामपि थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात्। न च क्रादिसूत्रे स्त्वादीनां च गुणाग्रहणान्नास्यबाधउ
विम:। येन नाप्राप्तिन्यायेन वमादौ क्रादिनियमप्रापितस्येव बाधो वित्यादित्याशंक्याह। नेवति। अनंतरस्येति। नचैवमुपदेशेऽत्वत इत्यस्यैर्व्ववाद:
स्यात्। ऋदंतेषु तु तस्य प्रसंग एव नास्तीति पठितं हि अचस्तास्वदित्यस्यैव स्यात्तत्कथं योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तं। अत्राहु:। द्वयोरनंतरमस्यार
माघेयं तासौ नित्यानिट: स्थलीति निषेध: स भारद्वाजस्य मतेऽकारान्तस्यैवेति व्याख्यानात्सर्वेष्टसिद्धिरिति। एवं चेह तास्वत्थल्यनिटो नित्यं। तासी

पद
राम
२४

49

(थुड्)

त्पत्तुवर्तत इति फलितोर्थः। यद्वा आदिस्त्रेत्रेस्त्रक्षप्रभृतीनां ग्रहणमेव इड्द्वयस्यापि बाधकम स्त्रा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणसामर्थ्यात्। अनाश्रि
त विधान विशेषमित्यमात्रं अनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाध्यते तेपम दर्थं हितत्व पक्षद्वयमपीदमाकरे स्थितमिति मूले स्पुपनिबद्धं॥ रवजमंथे।
अत्र केचित् रुज मद इति पठंति। एजृ कंपने। दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः। डुओ स्फूर्जा। वित्तो। थुड्। स्फूर्जथुः। ओकारो निष्ठानत्वार्थः। स्फू र्ण। स्फू
स्फू ४ र्णवान्। आदितश्चेति न नेड्। स्फू र्ग। र्णा। स्फूर्जितं। वानेन। विभाषा भावादिकर्मणोरिति वेट्। अस्य दीर्घोपदेशेनोपधायां चेति दीर्घस्यानित्य
त्य ५ त्वज्ञापनान्मूर्च्छतीति पिभवतीति केचित्॥ क्षि क्षये। अस्यां जेत्रे पाठं भवितः। क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ। क्षिष हिंसायामिति क्र्यादौ क्षि
ण हिंसायामिति तनादौ। वोपदेवस्तु क्षि क्षये ऐश्वर्ययोरिति भ्वादौ। क्षि हिंसायामिति स्वादिं वैदिकं चाह। लज लजि। लज्जा तु लस्ज्यात्। ओ
ओलजी २ लजी॥ ओ लस्जी व्रीडे इति तुदादौ। लज प्रकाशन इति कथादौ। लजति। पट पुट ादि दंडके भाषार्थः। तुजि पालने। भाषार्थे पपुजादौ। गज गजि
गद मदने च। अयं चुरादावपि शब्दार्थः। गर्ज शब्दे इत्यन्ये। वज वज। वक्कनतुः। वब्रजतुः। अस्यादोपध इति। नैयामचनंद्रा इति ब्धिन्निषिद्धा न दकारे

प्रौ॰म॰
२५

विहायदिशब्दस्य द्विवेचेदकारस्य ष्टुत्वे चेर्त्त्वं अदिढिघते। आदिह्ढदिति सिध्यति। नच परत्वाल्लोपो वष्टुत्वं असिद्धत्वात्। यद्वाहुः पूर्वत्रासिद्धे
नास्ति विप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति। नचांतरंगत्वाष्टुत्वं स्यादेवेति वाच्यं सत्यपि तस्मिन् शास्त्रासिद्धत्वाद्दकार एवायमिति बुध्या द्वित्वनिषे
धात्। नच पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति निषेधः शंक्यः। द्वित्वे हि सः। ननु द्वित्वनिषेधेपीति भावः। ते पद इति। तथा च पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइ
इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावात् दकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिःशेषः। अग्गिढिघते। आटिढिदिषा दिसिध्यतीति भावः। अयमनादेरेश्चुरादिः॥
घट्टचलने॥ अयं चुरादावपि। स्फुट। अयं कुठादावपि। विशरणार्थो ऽयं परस्मैपदिषु। मेदनार्थश्चुरादौ। बटि एकचर्यायां एकचर्यास्प
हायगमनमा चठ रुडाकल्य इति डर॰ [illegible] सूत्रेभाष्ये। अयमनिदित्स्थौल्यार्थः परस्मैपदिषु। मठि [illegible] अनुदि
काठिशोके मठ मदनिवासयोः। कठकृच्छ्रजीवने। इत्यपरस्मैपदिषु निदितौ। कठि शोक इति इदित् चुरादौ। हेठविबाधायां। अनुपर
स्मैपदिषु पिके चित् पठंति। विबाधनं शाठ्यं। कुडि दाहे। वैकल्यार्थः परस्मैपदिषु पठ्यते। वाल्यार्थः कुटादौ। रक्षणार्थश्चुरादौ। वडि विभा

एम
२५

कृ५

जेने। मडि च। अत्रद्वितीयो वेष्टनेपि। अत एव एष्यत्क्वापठितः। मडि भूषायामित्ययं परस्मैपदिषु। गोहर्षे च। मडि परिभाषणे। कल्याणार्थश्चुरादौ। पिडि। अयं
चुरादावपि। मुडि। खंडनार्थ परस्मैपदिषु। तुडि। अयमनिदित् परस्मैपदिषु। [illegible] कुडि। वरणे स्वीकारः। स्फुडि विकसन इत्येके
पठंति। मुडं चैतत्। कुंडे दाहः पाकस्यैवैयर्थ्यात्। वरणासंवरणयोरिति पाठमछवौ वित्यात्। चडि कोपे। अयं चुरादावपि। शडि॥ तालव्योष्मादिः। शंडो फडि गौ
हितः। पडि गतौ। नाशार्थश्चुरादौ। कडि मदे। भेदने चुरादिः। अनिदिदिह चैव। तुदादौ च परस्मैपदी। खडि मंथे। खुडि इत्येके। खडि भेदन इति चुरादौ। हेडृ होडृ हे
उवेष्टन इति चुरादौ। होडृ गतावित्ययं परस्मैपदी। वाडृ वशादिरिति। पवर्गीयादौ वरूत्रिष्ठंतो व्यवहारः। ननु दंत्योष्ठ्येन तथा सति चावर्त्पालामात्॥ आ
हडलयोरैक्याद्धालत इति काश्यप। अत एव मैत्रेयेण शालीशाले सुदाहृते। गोडृ गर्वे। अस्य गुणादिषु इत्यत्र स्याते। तदेतदति शौटीर्यमौडुलोमेनं
मृष्यतिरिति कल्पतरुः। पोडृ वंधो यणा क्षिकटे। अयमनो द्विद्विष्ये। किटि खिट त्रासे। त्रासोपयोत्पादने। किटिगतो पठ्यते इह पाठ स्वल्पार्थभेदात्। केचि
त्विहन पठंति। चटेत्येके। नट स्फटा नेटतु:। नेभ टतु:। नटनृत्तौ। णोपदेशायां तत्पुरुषदासेनाटीति सहटकिक निर्देशेनावस्यंदनार्थस्य चौरादिकस्यैव च

प्रौ०
२६

३१

हाााता। हृद्दीप्तौ। हाटकं। संचायपावेति एवुलूवाडूलकादस्त्रियामपि। घटासटा। अनंताहाया। लुकविलोडने। अयंदिवादावपि। भाघर्थश्रुरादौ। इति
घातेघुतादौ। इदितोत्तेयार्थः परस्मैपदिषु। डांतोयमित्येकइति। मुद्द्यपिइतः प्रभृतिपठंपताप्यूर्वगोटतीयांताइतिकौशिककाश्यपादयोवदंति। ते
चास्मादनंतरंपिठ्हडीपठंतितथापिपिठकद्धाटकंचेटीविटप्रभृतिषुटवर्गप्रथमस्यैवप्रसिद्धत्वाद्देशांतरेतन्मतमुपेक्षितं। विटाइन्नचिटिः। हेडादिका
रादितिडीघ्रुचेटी।। विटाइ गुपधलक्षणःकः। विटः। प्रतिषेधति। उदाहरंतीतिवक्ष्यमाणेनसंबध्यते। इयङुरिति। श्नुधातुभ्रुवांएरणोकाचइति
यणांबाधित्वापरंगत्वात्सवर्णदीर्घः। ततइयङ्। केचित्तुवार्णादांगंबलीयइतिदीर्घंबाधित्वायण्। नचेहसमानाश्रयत्वंनास्तीतिवाच्यं। अभ्यासो
त्तरस्यइकारस्यसवर्णदीर्घयणोःप्रतिस्थानितयातयोस्समानाश्रयत्वात्। अतएवदीर्घइणःकितीतिदीर्घोविधीयते। ननुणलौलोअभ्यासस्य
इयङ्उलभः। तस्मिन्कर्त्तव्येऽचःपरस्मिन्नितिवृद्धिगुणयोःस्थानिवद्भावेनअसवर्णोइतिप्रतिषेधादितिचेन्नैवं। असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेवस्था
निवत्वस्याप्रवृत्तेः। ननुनास्तिसामर्थ्यम्। इयर्त्तिइष्टतः। इत्यादौसावकाशत्वादितिचेन्नैवं। नह्येकमुदाहरणंयोगारंभंप्रयोजयति। अन्यथा

५४२

राम
११

द्विश्र्यभ्यामस्यात्त्रौविति ब्रूयात्। अक्ष्वात्सार्वेति दीर्घः। इयात्। मडि भूषायाम्। आमंडते इति विभागो गतं। खुडि। दवमांत्तितीघांतः। प्रथमांतमित्येके। मुट।
डांत इत्येके। पकारादिर्डांतश्चेत्येके। क्षीरस्वामी तु द्वावपि इदितौ पपाठ। गुडि। खुडि इति दुर्गः। तद्वत्तोडने। तोडनं दारणं हिंसनं च। गडि वदनैकदेशे।
ठवर्गीयपकारणादि हायं ध्याय्य एव। अंतत्यादिषु तु पवर्गीयेन नेति द्वि · घयाइति केचित्। चिन्त्यमेतत् कुत्पादयितुं श्वेति क्लिष्टरूपपन्नस्तः। लिखि चावात्मने
पदेषु। अत्रात्मनेपदग्रहणं सिच एव विशेषणं न तु लिङः। संभवात्। तदाह। आत्मनेपदपरसिच्चेति। तेष्ट कंपने च। अस्य पूर्वत्र
पाठस्य तु शंक्यः। केचित्तु पूर्वत्रादिष्टदेष्ट इति पठंति। केष्टगतौ चेति। पृथक्पाठसामर्थ्यादिदं लभ्यत इति स्वामी। मेष्टेष्ट लेष्टगताविति। अयं
पाठः स्वामिनः। मैत्रेयरक्षितमेष्टलेष्टमेवचनेरेयूइत्यवगतावित्याह। हेष्टेष्ट इत्यपि केचित्। गविलखि। अविवाश्ववाशब्दः। त्रियः शब्दाश्चकारो
कारमकाराः इति पादकाश्च स्येति श्रेवक इति भट्टभास्कराः। अभिरभीइति। अत्र मुनयोऽभ्यमः। तस्यापत्यं अभिभीषिः। अभमसः सलोपश्चेति ब्राह्मादि
पाठादिक्ति सलोपः। तद्वीजं त्विति पूर्वमवर्णघत्वप्रवृत्तप्रवृत्तिबीजमित्यर्थः। जभीत्यपि। आयेइदित्। नवं। नभिविनाशार्थे चुरादौ। भकार्थे

[illegible]

प्रौ०
२७

परस्मैपदिष्वपि केचित्॥ सनाद्यंताः। सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्यषो थाचार क्विप् णिज् यङौ तथा॥ यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः।
भूवादय इत्यस्यानंतरं सनाद्यंता इति न सूत्रितं सनादीनामपि यन्नाया अलाभापत्तेः सनाद्यंता इत्यस्यानंतरं तु भूवादयश्चेति पठितुमुचितं। काम्य
त्ययात्। अच्छंदसीत्यपि नोक्तं। ब्राह्मणोऽथामद इष्टत्वात्। अर्थेह सुनशेपदे छांदसे। पुत्रमामंत्रयामासेत्यादि अतो लोपः। आर्धधातुके स्यादि॥
एतच्च अनुदात्तोपदेशेत्यादिसूत्रात् उपदेशग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते तत्फलं तु अयपयगातो। आभ्यां क्विपि लोपो योरिति लोपे च लोपाभावः। अतःप
त। नन्वेवं बध्यादित्यादावतो लोपो न स्यात्। आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वे पि लिङि लुङि स्यादीनां परसप्तमीत्वस्य वार्तिककृता स्वीका
रात्। वधादेशस्यादंतत्वादिति चेत्। सत्यं। अतएव पारितोषाद्भाष्यकृतानि मीत्पादीनामपि विषयसप्तमीत्वं स्वीकृतं। एतच्च भावकर्मप्रक्रिया
यां स्फुटीकरिष्यते। विस्तरशङ्कोत्कमेवोक्तः। जयादित्यादिमतमाह। स्त्रीनिवायप्रत्यय इति। प्रहिस व्यवहारे यौ यं गुरुः। नचोपले
भवति जांपणार्यमिति। अया मंता। नेति वा चैयादेशवचनं त्वपि लघुपूर्वादित्यर्थम्। प्रसन्नपानन्यात्रेण यो लभ्यते। आरुकारस्या

राम
२७

५२

मासाश्वंतागंडयंतोमंडयंतः। श्रौणादिकोऽकः। अनंतः। आलुच्। स्पृहयालुः। स्पृहिगृहीत्यादिनाऽऽलुच्। आप्यं तूणादिषु वक्ष्यते।
स्पृहयाय्यः। स्तनयित्नुः। इष्णुपारयिष्णवः। गोष्ठुंदसी। तिङन्ताद्। णेरिति। णिश्रितयोः सामान्यग्रहणं। एवमग्रेऽपि वार्तिकस्यास्य किं सं
भवमाह। णिलोपस्येति। किं जंतमिति। तत्रेति तुत्रे णिनिषेधादिति भावः। आर्द्धधातुकमात्रमिति। मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये। किं जिन्नमपीति भावः॥
णौ चङि। उपधायाः किं। अचकांक्षत्। स च यतः। जपरकरणं किं। पापच्यते। र पापुचिषते। पनुवदंति। सनियोः भ्यासः। सन्निमित्त इति ज्ञा
पनात्त्वाप्रसंगइति। तत्र। अधीषिषति। प्रतीषिषति इत्यादावव्याप्तेः। नहि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते। आरिरिषतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। नन्वे
वं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिः। अभ्यासस्य सवर्णत्वाभावात्। नच येन नाव्यवधानं न्यायेन सम्बन्धकत्वाद्यवहितेऽपि प्रवृत्तिरिति वाच्यं। प्रतीषिषती
त्यत्रैवाव्यवधानसंभवादिति चेन्मैवं। सनताधातुमाद्विप्यसनिमित्तयोधानुसंधानं तत्स्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानात्। नचोक्तव्याख्यानेऽप्रमा
णाभावः। तपरकरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। किंच अकारग्रहणमपि तत्र माणौ अन्यथा सन इत्येव ब्रूयात्। एवं स्थिते जगद्मानन्दानादि

८३

शेभ्यः आचारक्विंवन्तेभ्यः सनिष्ठोलेड् त्वंभवत्येव। पापच्येनेसनीत्वं प्राप्तिस्थी कृत्पन्तपरकरणावलेनेत्वं वारयन्निर्हृस्दन्तादिभिरपितत्थीकारात्।
सूत्रस्वरसाच्च। यथा लत्वाणामप्रयुक्तोऽइतिभाष्योक्तेः स्वोत्पाद्गतावत्। दीर्घालघोः। लघोरभ्यासस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। अभ्यासावयवस्यल
घोरित्यर्थः॥ ननु समानाधिकरण्यं संभवात् [illegible] नह्यभ्यासमुदायस्य लघुसंज्ञास्ति हस्वं लघु इति
सूत्रितत्वात्। लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इति सर्वमिहानुवर्त्तते। तच्च प्रायद्देवद्वेधा व्याख्या स्थेयान्नदाह। सन्वद्भावविषय इति। एतेन हलादेरिति प्राचोक्तं
निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमित्यपि ध्वनयति। न हि सुनिश्चयोक्तिं विना हलादेरिति पूरयितुमुचितं। न वा सन्निकारादिभिरप्युक्तं। यत्तु तैर्वैयाकरणाख्यानं हृ
लादेरित्यर्वाचीनमतेनोक्तमिति। यच्चैतेनैव हेतुमपामीमोदिदत्। आडिड्डत्त्त्यादौ व्याख्याव सरेणोक्तं हलादेरित्युक्तेरर्वाचीनमते दीर्घो न स्वमते नु दी
र्घो भवत्येवेति। तन्तुच्छं। अदीददित्यादौ अगाल्घोरुभयोरपि णिच्यसंप्रति विशेषात्त्वे दीर्घः स्यादाप्तेः। स्विङ्परे हि पदं गंडस्येति न तदीयोऽभ्यासः।
न वा चङ्परणिच्युपरं यल्लघु तत्परः। एवं च स्वमते दीर्घो भवत्येवेत्युक्तिरसंगतैवा आटिटदित्यादिभाष्यादिसकलग्रन्थविरुद्धा चा। एतेन भाष्यादा

५८

राम

५८

57.

हणामेवहलादेरित्यस्यपूरणोयमाणमितिकेचांविदुस्तेन्द्रापिप्रयुक्ता। दीर्घाभ्यासस्यैवउदाहरणमेषोपवस्योक्तत्वात्। यदपिवदंति हलादे
रितिसामर्थ्यान्नाभ्यते। तथाहि। वङ्-परेणोयदंगंतस्ययोभ्यासस्तस्यदीर्घोविधीयतेअजादेस्तस्याभ्यासादेर्द्वितीयस्येतिवचनादंगावयवस्या
भ्यासोनत्वंगस्य। नचअवयवावयवः समुदायस्यावयवइतिनिर्वाहः। तस्यासार्वत्रिकत्वादिति। अत्रेदंवक्तव्यं। षाष्ठ्यं द्वित्वमभ्यासर्द्वि॰ प्रयोग
एवेतिस्थितमाकारेअस्कवास्यानेद्विर्वचनेउभयथापिअंगावयवएवकिलाभ्यासः। सचनांगावयवइतिव्याहतमेव। एवंचावयवावयवइत्या
द्यपिरभसोक्तिमात्रं अवयवएवह्ययंनतुतस्यागमः। येनतदीयमसार्वत्रिकत्वंप्रसज्येत उपन्यासोस्माईस्यात्। यदपिश्लोकेर्थमाधवसंवादकथनं
तदपिरभसमात्रमितिसमनंतरमेवमाधवमतदिवेचनेस्फुटीभविष्यति। लघोः किं। अविहाणत्। मंज्ञामाइतिअयंभावः। सचलघुनिदीर्घो
लघोरितिसूत्रद्वयं॰ गस्येत्यनुवर्ततेअभ्यासस्येतिच। तेनाभ्याससंज्ञाकार्यकाला। तेनैकाचोयद्वितयोः पूर्वस्येतिफलितं। द्विर्तद्वेद्विरुउ
च्चारणोइतिविशेष्यसमर्प्पकमध्याक्रियतेतेनचयदंगंयद्योगादंगस्येतिकर्मणोषष्ठीतेनांगंयत्रद्विरुच्यतेतत्रपूर्वस्यदीर्घसचङ्परोवेति

अ॰लोपोभ्यासस्यतः २

पूर्वोभ्यास इत्यत्र १

२८

धीयमानविकाङ्क्षेव फलितौ। किंवा स्मिन्पक्षे एकाच इत्यस्य विशेषणं शब्दतोपि सुलभं। एकाचो द्वे इत्यधिकारात्। तदिदं माधवमतं श्लोकद्वयेनो
पनिबद्धं। तथा च ऊर्णुञ् धातौ माधवेनोक्तं श्रौणुदिनवत्। दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति। चङ्परे णौ यदंगं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रा
र्थात्। अत्र तु गाव यवस्याभ्यासो न तवंगस्येति युक्तं चैतत्। अंगस्येति षष्ठ्याः कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्या
य्यत्वात्। स्यादेतत्। उक्तरीत्या द्रुसहलादिःशेषस्तु तान्यप्यनेकाच्त्वनस्तु। निवेद्यापत्तिर्दिदरिद्रासतिजिगणापयिषती त्यादिलक्ष्यस्य सर्वसं
मतत्वात्। तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेन्न। हीहापि मरखोचितः अर्थाधिकारपक्षस्येवाभ्यर्हितत्वात्। दृष्ट्यादिषु स्वीकृतत्वा
च्चेति भित्याह वक्ष्यत इति। ऊर्णोर्दीर्घ इति। स्यादित्यनुषज्यते। सच ह्रावस्त्विह नोपयुज्यते। णौ कृतस्य स्थानिवद्भावेन उशब्दस्य द्वित्वसंभवा
मेः वर्णाभावादिति भावः। अर्थोपयतादिति। अर्थमात्र इष्ट इत्यर्थे णिचि आपुगागमे चेत्यर्थः। अर्थ उपयाच्ञायामित्यस्य तु यद्यपि चोपदेशे नार्थो
पयत इति स्वीकृतं प्राचा तथाप्यात्मभिष्ठितदेवपुरस्कृतं तथापि तत्सर्वं तुराष्टिगणो माघादि विरोधाद्भावेन दूषयिष्यते। ध्यवस्य पेति। चङ्परे

राम
२८

णोपलक्षुइतिव्याख्याने ह्रियेननाव्यवधानन्यायेन एकवर्णाव्यवायेऽपी पदादित्पौर्वमाथ्यं नात्वेन कव्यवाये नैवपविह्नाणादित्यादौ सचदितीत्वं न
स्यात् न्यायसाम्येन लघोपोः स्यामइत्यत्रापेकेमेव व्यवायस्य स्वीकार्यत्वादिति वाच्यं । अस्मृदृत्वरेतीत्वापवादेनात्वबलेन तुल्यजातीयापेक्षणात् स
योगव्यवधानेपीत्वस्य स्थापितत्वात् । अत एव दीर्घो लघोरिति सूत्रे लघोरिति सार्थकं । एतच्च वृत्त्यादिषु स्पष्टं । माधवोपि जागृधातौ विस्तरेणाह ॥
एवं च वदन्नयोरीशपक्षमेवाशिश्रियत् । तथा चोर्णोतीत्यत्रेनोक्तं तत्रापि निर्भरो नास्तीति गम्यते । अत एव चकास्तावचीचकासदित्युदाहृत
रात्तथा च मतभेदाभिप्रायेणापूर्वापरस्वग्रन्थविरोधः समाधेयः । यत्तु कातन्त्रे इत्वदीर्घयोरजीजागरदित्युदाहृतं तन्मतद्वयेप्यसंभवादुपेक्ष्यम् । प्राथ
रोगिरिति ३ वाप्येवं जागर्तावाह । व्यवस्थामेव विवृणोति सन्निहितमिति हेतुगर्भविशेषणं । अग एव वेति तस्य प्रत्ययांशे ठाध्यैतावाचकत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवे
ति भावः । कैयटेनैवेति । तथा च एकं हरदत्तमतमपरं तु कैयटमतमिति विषयविभागः । केचित्तु क्तोनातीवादर्तव्यइति भावः । च इ. परइत्यावर्त्तं
अल्लोपविशेषणात्वयापियोजितं । तस्य फलमाह । णाविति । अगिलामिति । पविकमिशाकिप्रभृतीनामित्यर्थः । न हीत्संज्ञकानां लोपो णौ च
आदेशरूपवडरे

प्रौ॰

प्रतीक्ष्यतइति भावः। ओ (त्र) इतः पैणपत्ताः प्रत्ययादितः। षिवुल्कमुचमां शिति। वृत्तिकृत्तु वार्त्तिकस्य मतं ग्रहणा। सूत्रे पविन्नेप। जिमि के
विदिति। तथा च जेमनमिति भोजने प्रयुंजते। वा आशा। आशृ आस्र्दीमो फणादि समके ता लब्धा तौ पठिष्यते। अयं च विधायके पञ्च तत्सू
त्रे पितत्थैव। वोपदेवस्तु कदंत्यात्ता वाह। प्राचापि स एवानुसृतः। अमु चलने। आदिर्ज्वलादिः फणादिः। अमु अनवस्थाने। दिवादिः पु
षादिः शमादिः। तत्र आदेः अम्यति। अमति। शमादेस्तु दीर्घो भ्राम्यतीति वेत्तृप्पा। क्रमु पादविक्षेपे। क्लमु ग्लानौ। प्रमीठ द्वेगे। त्रुट छे
दने। लष कांतौ। अयं चेति। उभयत्र विभाषेयं। अनवस्थानार्थो भ्रमिः। क्लमि त्रसी त्रुटि वादयः। तेभ्यो नित्यं प्राप्ते त्रुटेश्लोदादिका
दितरेषां भौवादिकत्वाद् प्राप्ते विधानात्। यत्तु प्रावाष्टिवुल्कम्यिति स्त्रे। अत्र दैवादिकस्य क्लमे ग्रहणमिति तु कैयटश्च दिवादिगणे भ
वादिकस्य तु क्लमतीत्युक्तं त्रामादिकं। भ्वादिषु क्लमेरपाठादिति बोध्यं। क्रमः परस्मै। ष्ठिवुक्लमु चमां शितीति पूर्वसूत्राच्छितीत्यनु राम
वर्त्तत इत्याह। शितीति। यत्तु प्रावाशपीति व्याख्याय क्रम्यतीति श्यनि दीर्घे रहितमुदाहृतं। तत्त्वामादिकमिति भावः। यत्तु परिष्कुर्वन्ति। ३

सूत्रद्वयमध्येपरि
ते सति २

९४

षुगमियमांच्छङ्गत्रानुदितिपाठपक्षेऽइष्यते। रिष्वातेश्चयाहल्यर्थकस्याचीत्यतोऽचीत्यनुवर्त्यमशित्यचीतिकाशिकायां व्याख्यातं। एवंम
देशपठितेक्रमः परस्मैपदेष्वित्यत्राप्यचिशितीति संबंधात्स्येप्येवमवितुयुक्तमिति। तत्र। अचीति हि पक्षेऽनुवर्त्यमानमपिछत्वविधावेवमंडूक
प्लुत्यासंबध्यते न तु तनः प्रागपि। लुग्वा दुहेत्यत्र संबंधे दंत्यइवाजादावपि तडिक्सस्य लुक्प्रसंगात्। किंचा अचीत्यस्यानुवृत्तिर्वृत्तिकृतोक्तौ नि
किमपूर्वं भाष्यकृतैवोक्तत्वात्। किंतु नतावता मदभिमतसिद्धिः। अनुवृत्तेः पाक्षिकत्वस्य तत्रैवोक्ततयापक्षद्वये फलैकत्वस्यार्थमध्येऽसंवद्ध
त्वेवक्तव्यत्वात्। वृत्तिकारादिभिरेवष्यनिदीर्घस्योदाहृततयातद्विरुद्धतदाशयकल्पनायाअसंभवाच्च। यदपिवदंति। ष्ठिवुक्लमुचमिति सि
द्धेक्लमः शमादौ पाठः ष्यन्येषामेवाष्टानां दीर्घ इति नियमार्थः। तेन क्रमः ष्यनि न भवतीति। तदपि न। सिद्धे सत्यारंभो हि नियमार्थः। नचैवे
षां सर्वेषां ष्यनि दीर्घः सिद्धोस्ति येन ष्यन्येषामेवेति नियमः स्यात्। अथोच्येत। ष्यनि क्लम एवेति नियम इति। तदपि न। क्रमेः साक्षात्तदपा
ठादष्टानामिस्तुतिश्चम संग्रहार्थत्वेपापत्तीराणत्वात्शमादिषु मेदः पाठस्य घित्रुणार्थत्वेनोपक्षयाच्च। नचैवं क्लमिमदेरनंतरसूत्रस्थ

दे: १

कै मै: १

३१

धौ०म०

श्यशमांसप्रानामित्येवब्रूदितिचेन्न॥ एवमपिस्त्र द्वार संनिवेशेलाघवाभावात्॥ प्रत्युताईमात्राधिक्यात्॥ मकारांतसंदर्भेसोष्ठवमात्रार्थं
मदेः पूर्वत्वापेः प्रागसंभवाच्चायन्नुल्कमेः शमादिषुपाठश्चिंत्यःप्रयोजनइतिहरदत्तेनोक्तंतदपिनातिप्रयोजनतामभिप्रायमितिदिक्॥ भा
ष्यविरुद्धमिति॥ ॥यदिहद्वौधातूसंमतौस्यातांतर्हिषोपदेशलक्षणेस्त्यायतिरिवायमपिपर्युदस्येतेतिभावः॥ स्तनगतिरितिपत्तुके
विस्त्लेवतिधात्वंतरमाहुः॥ तन्नानथाहिसतितस्माद्धञ्चात्राभावशद्देसिद्वेतदर्थविधापाडि-तुल्लवोरितिप्राबः प्रक्षेपसूत्रविधानमनर्थकं
स्यात्॥ तथाप्रवतिश्रूणोतीत्यादिसूत्रेप्लवतेरुकारस्थत्वविधानंव्यर्थं स्यात्॥ नह्विपक्षे॥ पिप्लवदितिरूपसिद्ध्यर्थंक्रियतेमतिवास्मि
न्ननेनैवाभिमतरूपसिद्धौकिंतेनेतिदिक्॥ मध्यवंधनेमप्रद्यौति॥ यस्यहलइइतिलोपस्तन्नभवतियस्येतिसंघातग्रहणमितिसिद्धांत्॥ अन
एवतत्रोर्थतंत्र्परिभाषापिप्रवर्तत्तेनपुनकाम्येत्यादौलोपोनेतिदिक्॥ आशिषि॥ मध्यात्॥ हलोयमामितिवायलोपः॥ सूर्भ्यत्पादि॥ एल्
॥ ॥सुषूस्पर्शइस्पर्शश्चकार॥ इषश्चकार॥ एभ्यः क्विपिवलिलोपेस्कोरितिकलोपेजरत्वचर्त्वयोः॥ सूर्॥ गास्यस्येतिनियमान्नसंयोगां

राम

ईर्९

नलोपः। ऊष्मांतस्यादेरवद्रूपत्वात्स्याच्चेत्तदेवद्रूपं ह्ययं गतो। भक्तिशब्दयोरपीति केचित्। शिथिलीकरणमिति। सोमममिष्ठुणोतीत्यादौ दर्श
नात्। स्कणाया इति। तस्य करणेमेसंधानं स्यादमिषवइत्यमरोक्तेः। स्नानमिति। वाणं स्नानमिष्ठुणवेत्तेइत्यादौ दर्शनात्स्नानपरत्वयाचांद्रेर्घ्यारख्या
नत्वाच्च। अतोंत्रांतस्य। यद्यवयववचनेलांतशब्देनवहुव्रीहिः अंगं चान्यपदार्थः तर्ह्यंतग्रहणमनर्थकं। विशेषणेनतदंतविधेः सिद्ध
त्वात्। अथ समीपवाचिनांतशब्देनषष्ठीसमासः रेफलकारयोः समीपभूतस्यातोवृद्धिरिति तर्हि लपिरणात्खलि प्रभृतिष्वपि स्या
त्। अथवांतं चतदंतश्चेति कर्मधारयः तर्हि अंतशब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यादतस्थाहलुप्तषष्ठीकमिति। अतो वृद्धिः स्यादिति
एतेन लक्ष्मतइत्यस्यतंत्रावृत्त्यादिकं दर्शितमिति। अतः किं। अखारीत्। लांतस्यांगस्येति किं। श्वजत्सगामुगमते। अश्वत्नीत्। अत्र यो ल
कारो रेकारसमीपभूतः नत्वंगस्यांतः द्वितीयस्तु नाकारसमीपः नेनीत्यादि। स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते बाधसामान्यचिंतायां पु
रस्तादपवादन्यायस्याप्रवृत्तेः विशेषचिंतायां तु नेटीत्यपवाद्यते तत्तनु विकल्पोपीति भावः। पत्तु श्राचानेटीत्यस्यापवादइत्युक्तं। तद्धि

प्रौ·म·
३२

कल्यस्याप्युपलक्षणमिति व्याख्यानमुचितं। यत्तु व्याचख्युः। विकल्पस्यापवाद इति। तच्चिंत्यं। वाच्यसामान्यचिंतायामवधारणायोगा
त्। विशेषचिंतायां तु पुरस्तादपवादन्यायेन नैव प्राप्तेः। न चैवेन नाप्राप्तिन्यायेन विकल्पस्य बाध इति वाच्यं। मामवानालीदित्यत्रो
हलादित्वेन विकल्पस्याप्राप्तेरिति दिक्। न्हृफले त्वमिति। यद्यप्यभ्यासे चर्त्वस्यासिद्धत्वादनडित्येव फलं भज्योरेत्वाभ्यासलोपयो
सिद्धे। तथापि तयोर्ग्रहणमेत्त्वविधिं प्रति सिद्धत्वज्ञापनार्थं। तेन वभणतुः। वभण्रित्यादि सिद्धं। ननु फलनिष्पत्त्या वित्वस्येवर्तीर्थग्र
हणमुचितं निरनुबंधकत्वादिति चेन्मैवम्। निरनुबंधकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयकत्वात्। अस्मिहि वामदेवाड्ड्यड्ड्यावितिड्यप्रत्यु
यस्य डित्वेन ज्ञाप्यते ज्ञापकं च सजातीयापेक्षं। केचित्तु परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वाभ्यवानास्त्रफलेति सूत्रे चशब्देन सानुबंधकस्यपु
समुच्चिनोतीति तत्र हस्तिव्रीहिकालयोरित्यत्र सामान्यग्रहणनिर्वाहार्थं क्रियमाणं ग्रहणं तेः। किंचैवं परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वे मूलमपि
तिष्ठघंसीलष्मीलेत्यादि। सर्वे दीर्घापवाः। मिलश्लेषणे इति ङ्क्खोपधस्तादादौ। नालवर्णो। णिलगतावित्य ङ्क्खोपधस्तादादौ। शील

राम

65

समासौ ।। उपधाया ।। इति त्रुरादौ ।। शिलतं छड इति ङस्योपधस्य स्यादौ दौ ।। निलगतौ ।। ५४ ।। स्नेहन इति त्रुरादे ।। स्वेञ्स्वेञ्स्वध्रोत्रः ।। ५५ ।। त्रयाणाम
पि ऋदित्वान्नोपधाह्रस्वः । अचुखेलत । अचुखेरत । अजुघोरत । घोरितकं । अश्वानां गतिविशेषः । निषांतात्वेस्या यांकत्रं । छिद्युनिरसने ।। ५६ ।।
छुवनं लुङ् । पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घः । तथा चवांड्गस्त्रौ ष्ठिवुसिवोर्दीर्घश्चेति । अयं दिवादावपि । सिर लिढा स ३ लिङ्गनिमित्तं इति । यदि
तु सनि लिटि च पर इति पाठो व्याख्यानमाङ्गिपेतेन तदा पड् लुगंतात्सनि कुत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । माधवादिग्रंथविरोधापत्तेरिति भावः ।।
हिविदिविधिवि ।। ५७ ।। ज्ञावानुधिन्विरूढा विस्तादिगणे पठितौ । तदप्युक्तं । तथा हि । पाणिनीयमतेनावडिमोऽन्वादौ एव न नु स्वादौ । किं
तु स्वादिन्वा प्रुपाणेन तत्पर्यातात्तेशनुः स्यात् । तथा चवस्पकष्ठिन्न निष्ठं स्यष्टमेव । वोपदेवेन तु विकरणालोपान्तनादित्वं स्वीकृतं तेन पा
चपाचोग्रंथो निरालंबन एकेषां मतं तावत् । म्रतो लोप इति । न चोपदेशे ऽकारांतत्वं नास्तीति वाच्यं । आर्धधातुकोपदेश इति व्याख्यानात
त्वात् । इह च धिन्विष्टोभावचेति श्रूतत्वादकारादेशे कृते वा तु कृष्टस्य प्रत्ययस्य पश्चाद्विधानादिति भावः । लोपश्चात्र संयोगपूर्वाय इति । प्रत्ययस्य

प्रौ॰म

२२

पत्न.प्रोद्युतो

विशेषणं पुनरुक्तं । अक्षवेहेइत्यादावतिव्याप्तेः । आश्वाइहा विपर्ययस्य विशेष्यते । अलुहीत्यादावतिव्याप्तिः । अतआह । प्रत्ययोकारइति । इवि
ह॰ ।। अयमिति । इणोतिरित्यर्थः । ननुकाऽऽर्विमतिश्रमितव्यं स्वादौ हि अत्र हिंसायामिति पठ्यते । तस्य च शत्विषये परस्मैपदे इणो विनातुल्या
नि रूपाणि आत्मनेपदे तु इणाऽणुते इत्यादि । लिङादौ नुकरोतिवत् । एवंस्थिते अयं स्वादाविति पठ्यते तो धातुहन्तिग्रंथएवसाचो अपि अ
तिवार्थ्यं अवरहाणा ।। ह॰ ।। हिंसादानेत्यत्र हिंसाचआदानंचेति विग्रहः । एकोनविंशतिरर्थाः । तथ्यास्वोपदेवः । अवरहाणा गतो कांतोप्रा
त्तो क्षतो । प्राप्तोऽश्लेषेऽथिने वेशेमागेदृष्टैश्यहे वधे । २ । स्वाम्यर्थेऽवगमे कामे च्छाताविति मित्र । २।२१ । मित्राया मिति । याञ्चायामित्यर्थः । त्रयोऽ
र्थाः । क्लेशा अत्र स्वामी क्लेशेऽप्यत्ना यां वाचिचेति पठित्वाइमावपिपूर्व धातोरर्थाविति मन्यते । धात्वंतरमिति वृद्धवः । क्लिश उपतापइति दिवादौ
क्लिशू विबाधनइति क्र्यादौ । इषगति हिंसादर्शनेषु दानेषु इति पाठांतरं देवादीनां संमतं । इषा मनसइषामनीषाशब्दं चादिः । इषोदरादिर्वा । म
नीषाम भिनिविष्टं मनीषितं । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति णिजंतात्क्त ः । मनोषितं घोरपि यम दुर्लभ मिति रघुकाव्ये । अयं मुख्यार्थः । परस्मै

राम

67

पदिषु। द्यावपिदीर्वादी। क्रूस्वादयस्त्रयः। गत्यर्थो दिवादौ। इच्छार्थस्तुदादौ। आमीच्छार्थः क्र्यादौ। वर्षणे हने। वृषु सेचने इत्ययं परस्मैप
दी। शक्यर्थस्तु राधे। ह्व कौटिल्ये इत्यादि घटादौ केशवस्वामी। कोह्नेकई तिपईते सुदश्वेरे चतवा कैहसेन स्तुच्चाश्च स्वरवसपफव्व हयपेजक्षेषनहे षम
चेति। तथा हेमाद्रौ पावनि स्वन इत्यस्य प्रकरणे ऽमरः। कामां चक्रे इति। ६१९। कासप्रत्ययात्। आमन्दीसो। ६२०। अस्य अदित्त्वं तङ्
श्री॰ मात्रफलं। आत्मनि वर्तमाने आत्मनेपदं तथापि वाक्यस्य विकल्पात्। उभयोरप्यनुवन्धयोस्तत्र कारणं तु प्रकरणानुरोधात्। आङः शासि। श
मस्कृता वित्ययं परस्मैपदिषु। ग्रसुलस्त। ग्रसित्वा। ग्रस्त्वा। ग्रस्तः। ग्रसिष्णुरिति हैलाराजीये लिंगनिर्देशो प्युक्तः। पुरस्थेति चकारस्य समु
च्चयार्थतायाः वृत्तिकृतो कृत्वा तत्समर्थनीयं। एतेन आतिष्ठाचत्वपि स्पूष्यारभ्यातो वहि मह हि। ६४०। महपूजायामित्ययं परस्मैपदिषु। महा
ङि। तिकं द्या दिषु। वर्हवर्कपावान्ये। इमो भाषार्थो तुरादी। आयो हिंसायामपि न त्वैवा वृहच्चोहिच्छावितिइहैव परस्मैपदिषु। ... ति ति
मेत्रेपादयः। अत्रापरितोषबीजं वैदिकप्रयोगविरोधः। तथा च वक्रवद्वाह्मणां प्रवद्धिकाः शंसन्ति। प्रवद्धिकामि वेदे वाच्यक्तः। अव

ल्हे२

68

सौ·
२४

ति२

स्याथैनानस्यापत्र। व्याकृतं ते कृपगज्जो विदंस्वामिनाचव ह्यर्थ्यनंपापित्वेति। यत्तु श्रोष्ठ्यादेर्वर्हशब्दस्य आच्छादयत्यमेनेत्य
र्थानुगमो द्वितीयपर्यायपठितयो रोष्ठ्यादित्वप्रमाणामिति। तन्न। बर्हशब्दस्य सर्वेष्वप्यर्थेषु प्रधानं भवतीति ब्युत्पादनात्। एते
नस्तीर्णं बर्हिरित्यपि व्याख्यातं। एवं च प्रोणि प्रवर्हाः इत्यत्रापि प्राधान्यार्थत्वादोष्ठ्यादित्वं न्याय्यमिति बोध्यं वेल्वाहः। आयइति ठद्वा
णां वावे हतं वा सदत्ते इति वर्हणं ब्राह्मणं। वेहत्कुङ्ग स्ववेहते गर्भ घातयते इति घञ्प्रत्यये निपातितइतिभावः। अपइति। वाङ्शब्दस्य मुत्रपर्यायस्य ल
क्षस्यांतेति निपातितस्य वाङ्शब्दस्य च निर्विवादत्वादितिभावः। गत्पर्योपाति। आरणाक मित्रैर्नह मानं पतत्रीत्यत्र सर्वैर्वैदिभाष्यकारेस्तथा

६५

व्याख्यानत्वादितिभावः। कोष्याः इ५ आकारोपधश्चकरणादयमिहपठितः। कुहइ५। अनुत्तमपद्यूहतिपठितेनेनइति प्रयोगस्तत्र
ह्यते त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमितिसमाधेयः। केचित्तु ओ हतीत्याहुः। पूर्वपठितत्वादुपसर्गादस्यत्सूहो रितिपरस्मैपदमाकुः। स्रगा
ढेसि। कृलो। कृलीति सलोपः। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। सिज्लोपास्तु वर्णभषभावस्तुना। असिद्धत्वात्। नवहते लोपश्चान्यपलक्षणेन

राम

नावदसंमता।

सादिप्रत्ययपरत्वाद् भष्भावोस्त्वित्याशंक्यासिजलोपस्य प्रत्ययलक्षणेपूर्वत्रासिद्धत्वादितिभावः। अत्रेदं वक्तव्यं। शंकातां वर्णाश्रये प्र
त्ययलक्षणाभावात्। ननु यत्र वर्णमात्रमाश्रीयते तत्र माभूत्। यथा ग वे हितं गोहितमित्यत्रावादेशो न। यत्र वर्णविशिष्टः प्रत्ययः आ
श्रीयते तत्र स्यादेव। यथा तृणेडिति भाग मइति चेत्। भष्भावेपि वर्णस्यैवाश्रयणात्प्रत्ययस्याप्रकृतत्वात्। किंच। स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे
प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थमिति भाष्ये स्थितं। स्थानिवद्भावस्य विशेषणत्वेनाप्यलाश्रयणे निषिद्धः। अन्यथा अपठेत्यत्र इडागमा
पत्तेः। अत एव तृणहइ म्इत्यत्र अचिनेत्यनुवर्तते न तु हलीति कैयटादौ स्पष्टं। तस्मादिह शंकामंदैवासिद्धत्वेन समाधानमपि मंदमे
व। स्थानिवत्सूत्रं प्रत्यसिद्धत्वं नास्तीति प्रागेव प्रपंचितत्वात्। अन्यथा रामइत्यत्र विसर्गो न सिध्येदिति दिक्॥ ६॥ णिस्तुंवने। प्रणि
स्तौतीति। उपसर्गादसमासेपीति नित्यं णत्वं वा निंसनिक्षनिंदामिति विकल्पस्तु कृत्यप्येव। वा उत्तरेपि तिश्नेतदुदाहरणं प्राचः माप्यादि
कमेव। आकडविरोधादिति भावः। अर्वेत्यादि। सूत्रेणामादरः। ततोन्यदसूत्रेणमित्यसमर्थ्यार्थः। कल्पसूत्रे च वक्ष्यते। सोम

पौ·
२५

नजन्द्वपमाणाग्नानर्तॄन्मृर्देन्नन्दत्नमितितैत्तिरीयब्राह्मणेचतत्रस्मूर्दे । इत्विश्वादिचाद्वि । ६९८ । एभ्योगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययेइज्ञात्वाश्चाहाद्यां
न्ना । आघयोरत्नुनासिकलोपोऽचवादिणाणो निपातनात् । मतोर्वत्वंतु त्रिभ्योपिन । अपवादिभ्यइत्युक्ते: । इज्ञाद्वामार । श्राद्धामार । द्यांन्नामार
मूपस्तेये । ६९८ । संज्ञायांक्षुरः । मूषकः । अयंक्ष्वोपध: । ऋचदे । ज्ञपचेति । ६९९ ॥ जुपीडीतिसेवनइतितुदादौ । लुषपरिमर्द्याणोइतिसुज
दौ । हस्वोपधौ । मूपञ्चलेकारे । अयंचुरादौवपि । कपरवधशिशेत्यादि । ७०० ॥ एषुतृतीयोऽनिट्कः । शिशिपपिपिंसुष्यति-सुष्यतीत्विषिमिति
व्याघ्रभूतिवचनात् । नचात्ररूपादेरवग्रहणं । संकोचवृत्रमाणाभावादितिमैत्रेयपुरुषकारमाधवादयः । तदनुरोधेनोदाहरति । शेषेत्यादि
वोपदेवादयस्तुअमुंमेनक्कमाहुः । तन्मतेशेपितेत्यादिवोध्यं । त्रिषुविषुमिषु । ७०५ । इहद्वितीयोऽनिट्कः । त्रिषिंविषिंमुष्यतिदृष्यतीद्विषि
मितिवचनात् । वोपदेवस्त्वमुंसेटकंपाह । केयटादयइति । आदिशब्दान्न्यासकारहरदत्तवर्द्धमानस्वामिसंमताकाराः । ५ स्पत्तस्यदेन । ५९२ ॥ राम
अशिपति । आशीर्लिडात्पर्थः । एतच्चकर्तरिप्रयोगमभिप्रेत्योक्तं । कर्मणितुमुष्यडिकपशयोगेनेतिवोध्यं । पुषपापुष्टौ । पुषधातुगणेतु

71

([illegible])

ल्दित्करणे नैवेत्यर्थः २

घयेपद्यते। ण्यादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च तत्र नेह ण्यादिर्गृह्यते। द्युतादीनां एथक्करणाज्ज्ञापकात्। ते हि तत्र पुषेरूपरि पठ्यंते। नापि क्र्यादिः। त
त्र हि पुषेरूपरि त्वात् एव वा तवः। पद्यिन्त एव जिघृक्षिताः स्फुरति हिलक्षित एव क्रियेरन्। न चानेकानुबंधसंयोगो रवां क्र्याणां निरनुबंधकत्वात्।
ग्रहेः स्वरितत्वेपि ल्टकारेणावृत्तिर्विहितात्। यत्तु हरदत्तादिभिरुक्तं स्वरितत्वादेरपि तेनैव सिद्धत्वादिति। तत्रादिशब्दग्राह्यं किमिति न एव पृष्टव्या
। नवाडेन्च तथा। अपिशब्दसमुच्चेये स्फुदुर्वत्वादित्यास्तां तावत्। नापि चुरादिः। णिचा व्यवधाने न ततो नंतरस्य ङ्गेरसंभवात्। अतः परिशेषा
द्दिवादयपस्वगृह्यंते। न दाह। श्यविकरणपुषादेरिति। नंदिग्रहिपचादिभ्य इतिवत्। पुषद्युतादि ते एक एवादिशब्दः सूत्रे पठितुमुचितः
ननु पुषादयो द्युतादयश्च ल्दित एवक्तमो नक्रमाइतिचेन्न। एवं पुषेल्दकारपाठे विपरीतगौरवापत्तेः। न चानुबंधांतरेण ल्दकारो
निर्मिवंशकः। तन्नत्कार्यानिर्वाहप्रसंगात्। आदितामीदितां रदितां चामूर्धितांच तन्नत्वान्नत यथा पुषादिषु त्रिष्विदापदीषि पुष्य पुष्पुत।
दिक्षपि नि स्विता। त्रिमिदा त्रिष्विदा संस्कावसुम्यंद्रूक्ष्मपूइति पठ्यंते। यत्तु पुषादि षुपि ग्रसंगाद्वावित्स्नदित्पठ्यान्तरिति। तस्या मादिवं। अ

नितरां मानं कर्तु मित्यर्थः २

72

प्रौ॰प्र॰
हो॰
३१

दिवनतस्यानिट् स्कपाठस्यैवेयाद्यापत्तेः। तस्मादस्वरव सिद्धोरनुबंधो बोध्यः। जर्जचर्चझर्झ। एषां चवर्गीयांतेषु पाठउचितः। अन्वि
हीं ष्ठांतेषु। ११३। स्कतगतो। १४। तुरिति। इट् १४। १४। तुरिति प्राचो ग्रंथः प्रामादिक उत्सुके। चर। अव हीदिति। अनन्त्यान्न वृद्धिः। रह त्या
ग। अयं कथादौ मित् प्रकरणेऽच्वरादौ। अनिकारिकाम्विति। अत्र वद्याए ध्यानमेव शरणं। अथ स्वादेर्गणानाह। युत दीप्तौ। मिमिदा।
मिदे ॥१४॥ शितीत्युवर्तते। सा च कर्मधारयात्सप्तमी। अगा ह्लिमस्य प्रत्ययो विशेष्यः। यस्मिन्विधिस्तदादाविति अवर्तते। तदेतदाह। इ
संज्ञकः। शकारादाविति। इस्य स्थाने यापाः फलमाह। एरा इति। शितीति वक्तुं वी होनु मिमिदेइत्यत्र गुणः स्यादिति भावः। पपेत स्येइत्या
दो पि वादयोपि स्फुशिति बोध्यं। अयं दिवादिष्वुरादिष्व। त्रिष्विदा। स्वेदतीत्यत्र क्रोश इ भविष्यति ञिघ तीस्तिहन मोइन्योर्हिवादोक्षियती
ति गात्र प्रक्षरणे। युट परिवर्तने। ७५१। अयं तु दादावपि। रुट लुट्। लुट्। ३५। आद्यो प्रथमांतो। न्तीयो द्वितीयांतः। ओवरघात् द्वितीया
तेरितेपके। — संचलने ७५७। संचलनं प्रक्षतिविपर्यासोग्रंथनेत्र। अयं दिकादि दि ध्यानब्धाम्वनुभर्पः स्वर्हुर्महेणांक्तपेर्थान्नि त्वर्थ
रोपा

भावेके मैशो
र्नकारो यथा संख्यं ५

राम

(सं० ४९)

ल्दित्करणे नैवेत्यर्थः २

षयेपठ्यते। ण्यादौ दिवादौ क्र्यादौ तुदादौ च तत्र नेह ण्यादिर्गृह्यते। द्युतादीनां पृथक्करणाज्ज्ञापकात्। ते हि तत्र पुषेरुपरि पठ्यन्ते। नापि क्र्यादिः। त
त्र हि पुषरूपरिवारा एव धातवः। पठ्यन्त एव जिघृक्षिताः। स्पृशति हिंल्दित एव क्रियेरन्। न चानेकानुबन्धसंयोगो गौरवं क्र्यादीनां निरनुबन्धकत्वात्।
ग्रहेः स्वरितेत्वेपि ल्दकारे णौव त्रिविहितात्। यत्तु हरदत्तादिभिरुक्तं स्वरितत्वादेरपितेनैव सिद्धत्वादिति। तत्रादिशब्दग्राह्यं किमिति न स्पष्टं ध्या
। नवाडं न च तथा। अपि शब्दसमुच्चेये स्यदुर्वचत्वादित्याशातावत्। नापि तुदादिः। णिचाप्यवधानेनन्तोनंतरस्यज्ञेरसंभवात्। अतः परिशेषा
द्दिवादय एव गृह्यन्ते। तदाह। श्यन्विकरणपुषादेरिति। नंदिग्रहिपचादिभ्य इतिवत्। पुषद्युतादि त्यक एवादिशब्दः स्वत्रेपठितुमुचितः
ननु पुषादयो द्युतादयश्च ल्दित एव क्रमो नक्रमा इति चेन्न। मैवं पक्षेप्य कल्कारपाठे विपरीतगौरवापत्तेः। न चानुबन्धान्तरेण ल्दकारो
निर्भिवंशक्यः। तत्र तत्कार्यानिर्वाहप्रसंगात्। आदितामेदितां च दितामूदितां च तत्र सत्वात् तथा पुषादिषु त्रिष्विदापदोषिषु स्वपुषु ता
दिष्वपि नि स्विता त्रिमिदा त्रिष्विदा स्नेहमोचनयोः स्नेहसुस्यं इत्यत्र पूर्इति पठ्यन्ते। यत्तु पुषादिषु षिध्यमंगदावित्रदितिपठ्यन्त इति। तथा मा दिवा। अ

नितरां मानं कर्तुमित्यर्थः २

न चेह वृतादीनामात्मनेपदेन सहैककालावच्छेदेन पदस्थितिस्तदैवेडागमनिषेधो नेति भावः ॥

मितिव्याचख्युः ॥ तत्र ॥ तत्रापि निषेधस्येष्टत्वात् ॥ चतुर्ग्रहणफलं तु स्यंदतो स्फुटीभविष्यति ॥ स्यंदेरूदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्ये प्राप्ते निषेधोयं ॥ अत्र गमेरिडित्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तते ॥ तच्चात स्मिन्सूत्रे तङानयोरभावं लक्षयति इहापि तथैवार्थाधिकारात् ॥ ते नासत्यपि परस्मैपदे क्ताति हेतुकिंचनिषेधः सिध्यति ॥ विवृत्सिता विवृत्सत्वमिति निषेधदशायामेतदेव दाह ॥ तङानयोरिति ॥ अत्र भाष्यवार्त्तिकयोः वृत्तादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनादन्यत्र निषेध इति स्थितं तेन विवृत्सिता यत्र इत्यत्रात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावादंतरंगो निषेधः प्रवर्त्तते ॥ सवक्ष्योपि तङानमिवर्त्तते च तुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति ॥ वस्तुतस्तु पंचम्यर्थ इति वक्तुमुचितं ॥ एवं हि ताः स्विच्छा वास्तु ॥ क्वपइतिच्चार्थानवत्ता द्विषष्ठिस्या मिः ॥ परस्मैपदाभावात् तङानयोः सत्वाच्च ॥ अत्र विपर्यय मिनिष्यः ॥ पाणिपुत्रेस्त्वक्तावि ति ॥ नन्वेवमेव सूत्रे पिवेत्रमिति वाच्यं ॥ समस्तप्रतिषेधे समर्थसमासपत्ते वाक्यभेदापत्तेश्चेति भावः ॥ क्वपेरित्यर्वाचीनानां पाठमुपेक्ष्य भाष्याद्युक्तं पाठमाह क्वपोरोलइति ॥ रेफसदृशइति ॥ वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणमिति सिद्धांतात् पूर्वं वाक्येनाप्राप्तस्ता स्तृप्ति सिद्धे न द्वितीयवा

आत्मनेपदेन सह एकपदस्थत्वाभावादित्यर्थः ॥

अत्र सन्नंतात् ... गमो ननु तत्परसान्निमित्तत्वे ... विव... स्तितादि वास्वरति ॥

75

प्र·ति·

३७

क्विनसामर्थ्याद्विधीयते लुटिवल्कृपइत्यादिसौत्रनिर्देशो भाष्यकारव्याख्यानं चेह यथा मात्मितिभावः॥ ऋषीष्टेति लिङ् सिचा वा आत्मनेपदेष्विति
कित्स्यात्र गुणाः॥ हृत्॥ वृतुवर्तन इत्यस्मादाक्विप्॥ घट चेष्टायां। ये धातवोन्यत्राधीता इह पठ्यन्ते तेषां मर्थनियमः॥ ये त्विहैव पठ्यन्ते तेषामुप
सर्गादिनार्थान्तरपरत्वेपि मित्त्वमस्त्येवेति न्यासः यथानुघटयत्यादिषु स्थितं तदेतद्ध्वनयन्नुदाहरति। विघटयतीति यथो लिटि हलादिशेषापवादाद्ध
ति। अभ्यासान्तर्गतस्य पकारस्य निवृत्तेरपवाद इत्यर्थः॥ अत एवाह यथ स्येति। जित्वरा॥ ७८८॥ आदित्वमात्मनेपदमात्रफलकं। रुष्यमन्
रेति निष्ठायामिटो विकल्पितत्वादिति मैत्रेयहरदत्तादयः॥ क्ष्मायै॥ ८१२॥ आभरणाकारमतमाह। केचिदिति। माधवइति। नस्यापं भावः॥ स्फू
र्त्रैदीर्घत्त्रपाठस्तावदविगीतः व्याख्यातारोपि हि विदाराणोइतिव्याचख्युः युक्तं चैतत्। क्ष्मां स्नान्तास्फुपगमे हि स्फूर्जाखोवेतिहरणा न ते विकल्पे
नङ्स्वविधानमनर्थकं स्यात्॥ धातुद्वये न दङ्कुर्दस्तुरिति रूपद्वयसिद्धेः॥ नचार्थभेदः॥ धातूनामनेकार्थत्वादिति॥ लुग्विकरणेति॥

राम

स्वरतिसूतीति सूत्रे सूङ्· इति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमस्याः परिभाषायाः ज्ञापकं। परिभाषाभ्यामिति। उक्तपरिभाषयोः पर

स्यादविरोधे प्रतिक्रमेपोरप्यप्रवृत्तिः॥ अथवास्त्रवद्वारणाशापरित्यागेनाविरोधेन समुच्चयइति भावः॥ मारणतोषण। माक्षवइति॥ शमलदृश्या
लोचनइत्यस्य हि निशामनमिति रूपं॥ आलोचनं च चक्षुर्जन्यं ज्ञानमेवापरपर्यायस्य नालोचनइत्यादौ ष्टन्तिकारादि मित्त्वैव व्याख्यात
त्वादिति भावः॥ ज्ञापनमात्रमिति। ज्ञाघकृक्षु- स्थेति सूत्रे ज्ञीप्समानइति प्रयोगादिति भावः॥ एष्वर्थ इति। पशुं संज्ञपयति॥ मारयतीत्यर्थः
विसृं विज्ञपयति संतोषयतीत्यर्थः॥ संज्ञपयति रूपं दर्शयतीत्यर्थः॥ मतांतरेणु बोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञपयति शरं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः॥ स्यादेत
त्। माधवमते ज्ञीप्समानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रंथस्य का गतिस्तत्राह ज्ञपमित्त्वेति॥ ज्ञापनमिति। तथा च बोधने धानुभेदेन रूपद्वये
फलितमिति भावः। पदाहृदेव॥ जानातीति ज्ञप्सिप्येतज्ज्ञपयति पुनर्मारणादौ घटादेर्णौ मित्त्वे पादमेव ज्ञपमिदिति पदं ज्ञापने मारणादे
तेनार्थी ज्ञापनेर्थे ज्ञपयति पदवज्ज्ञापयेदित्यपि स्यादिति। केपरेत्वलिः॥ धातुनिर्देशे इक॥ एवं च्छदिरुर्जने जिक्केम्नथने लडिरिस्पत्रापि
बोध्यं। घटादयो मितः॥ माधवादीनां व्याख्यामाह। मित्संज्ञा इति॥ प्रकारान्तुवंधाइत्यप्योज्वलद्ध्वल। एषां मित्त्वमिति। मितइत्यनुवृत्तेः श्रे

नो२ तो२

म·ति·

३८

व्याख्येयमिति भावः। ज्वलक्कलह्मलनमोऽनुपसर्गाविति पाठांतरं· तत्र न कश्चित्क्लेशः॥ घान्तविभाषेति॥ ज्वलादीनां सर्वत्र पाठात्॥ न भस्व
मंतत्वादिति भावः। कथं संक्रामयतीति। यत्तु सुधाकरेणोक्तं इहापि वृत्तंताशिजिति· तन्न· नोदात्तोपदेशस्येति हि ङितिषेधादिति भावः॥ इति
न्यासादीति। तथा हि। न पादमीति सूत्रे आधामपतइ सुदाहृत्य पमोपरिवेषणाइति मित्वप्रतिषिध्यतइति हि न्यासेउक्तं तत्र न्यासे न कम्यमिच मा
मित्यतो नेत्यनुवर्ततइत्युक्तं॥ तथा मैत्रेपादयोपि नेत्यनुवर्त्य व्याचख्युः॥ एवं हि निषेधानंतरं पाठउपपद्यते॥ अन्यथा नकमीत्यतः प्रागेव त्रिसू
त्रीपठ्येतेति भावः॥ सामर्थ्यादिति॥ तपरकरणालभ्यं तत्कालावधारणं ह्रस्ववत्सु चरितार्थं। दीर्घवत्सु वा घान्त्यन्यतेइति भावः॥ ८४१॥ डुवम्॥
केचिदमुपुदितं पठंति। वांत्वा॥ वमित्वेति नेदाह्वरेत्निवान्तदन्ताकरं। तथा हि। काशिकायामादितश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य
वांतइत्यत्रेडभावः साधितः॥ उदित्वेनुयस्य विभाषेत्येव सिद्धे तदसंगतं स्यात्॥ एवं चक्त्वाप्रत्ययेपवमित्वेत्येव साधु॥ सुधाकरइति। अन्ये तु
द्भरणाइति मध्यगणमेव पठंति॥ भागवृत्तो त्विति॥ अत्रेयमुपपत्तिः॥ न शसददेति सूत्रे आदिग्रहणं चर्थं वेत्यकारांतसंघातग्रहणेनेष्टसि

राम

अनुबंधानाम वयपत्र्येष्विति भावः

द्वेः॥ एवं त्वादियहणामौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थं। अनुबंधाश्चैते कीर्तिताः॥ यद्यावमेरादोपकारो लुप्तनिर्दिष्टः। तथा च तत्पदेशे वा दित्वाभावान्नि
षेधो न॥ वमुश्च के विक्लुधिर मित्यादिष्वयोगास्त्वहात्रुकूलाइति॥ रमक्रीडायां अयमुदिदिति मचानावोपदेवादशोरमित्वारंभेस्तुदाऊक्त्तस्म
हान्नो नमह्नेइति माधवः॥ पाघ्राध्मा॥ पापाने। पारक्षणाइति लुनश्च्यतेलुविकरणत्वात् ह्रशीतिसौत्रो निर्देशः॥ हृश्पर्नीतिपाठस्तूचि
तएव॥ इत्संज्ञकशकारादावितितेन पपेइत्यादौ न॥ शितीति कर्मधारयस्योक्तत्वात्॥ बहुव्रीहौ तु स्यादेव दोषः॥ अतएव तिसत्यों जो हो
त्यादिकयोर्नेहग्रहणं॥ शपः श्लुना पहारात्॥ चानशः संभवेपि शकारादित्वाभावात्। पञ्चाङ्कः॥ शित्यदीतिव्याख्याना त्वानशि नेति॥
तत्र॥ उक्तरीत्या कर्मधारयस्यावश्यकत्वे बीप्यस्यैव पर्याप्तेः॥ सदेः परस्य॥ सदिसंज्योरितिपाठस्तु स्थ्या रूढोपि भाष्यानुगुणत्वादुपेक्ष्यः॥ शाद्दृशा
तने। विशीर्यता यामिति। तथा च तैत्तिरीयेश्रूयते॥ यदश्वशीयतेति॥ शातनं विति॥ शदेर्वे वहिशि चिशदेरगतावितितस्यैवलुप्तविशातनमिति रूपं
तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेति तन्निर्देशः॥ गम्लृगतौ॥ उपचष्याकइत्यादिवदिति भावः॥ कुच संपर्चने इत्यादि॥ ८४४॥ कुचशब्दे तारइति पाठ

म-ति-
३९

स्येहपुनः पाठः संपर्चनादावेवज्वलादित्वप्रयुक्तोणोयथास्यात्॥मेद्दसंगमेच॥८६४॥यज्ञार्थैगृहमेधिनामितिलक्ष्यंगृहैर्मेधंतेसंगच्छं
तेइतिविग्रहः॥बुधिरबोधने॥पूर्वोत्तरेतिदैवेदिकेनित्यात्मनेपदिभिश्चसाहचर्यात्तथाभूतस्यैवग्रहणमित्यर्थः॥यत्तुमाधवेनोक्तं॥अक
र्मकैः साहचर्यादितितदपेक्षितंसकर्मकादपिविणदर्शनात् तथाचमाघः॥क्रमादमुंनारदइत्यबोधिसः॥श्रीहर्षोपि॥अबोधित
ज्ञागरडःखमाक्षिणीति॥उबुंदिर्॥बुंदित्वा-बुत्त्वा॥निषायांबुत्वं॥निशामनेचाक्षुसंज्ञाने॥वेणट॥८७०॥वादित्रस्यवायभायाद
स्यवादनार्थमादानेवादित्रग्रहणं॥नांतोपीति॥उतमातामहिषमत्त्ववेनदित्यत्रभाष्यकारैस्तथोक्तत्वादितिभावः॥व्ययगतौ॥८७४
वित्तत्यागेतुनित्यमात्मनेपदीगतः॥अयंपुरादावदंतः॥स्पश॥८८०॥बाधनस्पर्शनयोः॥अपस्पशत्॥अत्स्मृदृत्वरप्रथेत्यादि
नात्र्याभ्यासस्यात्वं॥सन्वदित्वापवादः॥स्वामीतुपषइत्येकेइत्याह॥अत्रपाठेयत्नोवृत्तानिपस्पाशेइत्यादयःप्रयोगाःप्रतिकूलाः॥पस्पश
॥पडं-नादविटाद्य॥संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वान्नाभ्यासदीर्घइतिमाधवः॥पसेतिदंत्यांतः सौत्रोधातुः॥पसतीत्यादि॥घङ् लुकोस्तु॥नप

रम

जभित्यादिनाभ्यासस्य नुक्। पंपस्यते। पंपसीति। पंपसइति कंड्वादिः। पंपस्यति॥ हृञ्॥ ८९॥ भारं हरति॥ ग्रामं प्रापयतीत्यर्थः॥ अंशं
हरति स्वीकरोति। स्वर्णं हरति चोरयति॥ पापं हरति। नाशयति॥ आदेच उप। लिटि धातोरिति तो धातोरित्यनुवृत्तमेव विशेष्यते तदाह। उप
देशे एजंतस्येति। धातोः किं। गोभ्यां नौभ्यां॥ अस्ति ह्यत्रापि गमेर्डो। ग्लानुदिभ्यां डौ इत्युपदेशे एच्। उपदेशे किं। चेता। स्तोता। लाक्षणिकत्वा
देवात्र न भविष्यतीति चेन्न॥ एवं तर्हि वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते इति ज्ञापनार्थमिदं तेन आपयतीत्यादौ कृतात्वानां
पुक् सिध्यति॥ अशितीति पर्युदासे बहुव्रीहिर्वा दोषः॥ तथाहि॥ सुग्लः सुग्लौ सुग्लानः॥ आकारांतलक्षणः कः ङ्। पुंवोन स्युः। प्रत्ययनि
मित्तं स्यात्त्वं॥ आदंतात्सप्रत्ययइत्यन्योन्याश्रयात्। किंच जग्लैइत्यत्राभ्यासे इ कारः श्रूयेत द्विर्वचनेचीति वचनात्। तस्मात्प्रसज्यप्रति
षेध एवायं। विषयसप्तम्यां तु पर्युदासेपि न क्षतिः। अत एव का वा मध्ये चेति सूत्रे णत्व बाधनार्थं पुनः रविधानं ज्ञापकं। तदाह॥ अनैमित्तिकमा
त्वं शिति तु प्रतिषेध इति॥ तदेतदाह न तु शितीति॥ इत्संज्ञक शकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः॥ धातुग्रहणं त्विमस्य प्रत्ययस्य शितीति

॥

रामनेर

म॰ति॰ ४०

र्वार्मधारयेणाविशेषणात्॥ पदितुशितीति बहुव्रीहिः स्यात्र हिजलेङ्त्यादिन सिध्येत॥ एशः शित्वात्॥ आतोलोपइटिच॥ अजाघे॥ विं म्नायते। पक्॥ जाम्ना पते॰ यङ्॰। दासीप॰ इड्॥ आईधातुकयोः किं। यांति॥ व्यापरौ कर्मव्यतिहारे सङ्॰ लङ्॰ अमेकवचनमिड्॥ घेन्यद्ध रणे॥ धायति॥ दध्यौ॥ घुमास्थेत्यत्रेति॥ व्याख्यानान्तरं तन्त्रान्तरेष्विति जहातीतिश्यनानिर्देशाच्चेति भावः॥ विभाषाघ्रेति॥ श्पश्चिकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः॥ एवंशाच्छासेतियुष्विषावपि बोध्यं तेनास्यअर्तिह्रीतिपुगेवा॥ मापपति॥ आतश्चसंयोगादेर्गुणः॥ अच्छेत्तः तो॥ इह सत्रद्वयेपि प्राचाअष्टहिनि मित्रेलिटीति व्याख्यातं तत्सूत्रानुगुणं। दपते र्दिगि लिटीति हिधुक्रांतं तत्रावृद्धिनिमित्तेइति कृतसंपा नतु स्वविषयेवृद्धिवी धिकेतिचेत्रापस्तेन गुणस्यैवन्याप्यत्वात्। यत्तु पूर्वविप्रतिषेधेनवृद्धिरितितन्निर्मूलं निष्फलंच॥ तदेतदा ह गुणः स्यालिटीति॥ गोर्गार्ति॥ अर्तीति श्यादिकाघोश्छांदसे नलुकानिदेशः॥ अयह्यामेवतु सुकरमितिहृदयंलः तत्रायङ्॰ लुकव्या रा१ ख्यव्यर्थत्वात् श्निप्रिर्देशस्या अकारविश्लेये गुणायहणं विमप्रयोजनं। अयङ्॰ विङ्गितीति सूत्रात्पूर्वस्पउवर्तितेतनिवृत्तिर्विशेषणं॥ तद निर्मूलत्वंतु विति अतसुसंयोगादेर्गुणइतिसूत्रस्थभाष्यमयममूलंतथाहिसस्वारद्वारसिगतिव द्धिंन्ये वत्तिपूर्वविप्रतिषेधेन २ ये

८२

ह्रयादीनि॥ तेनेह न॥ संस्तृषीष्ट। स्वरिति। स्वर्तिष्यत्यसाम्याद्योरङ्गेति॥ तथाच स्वाचाम्यादौ यङ्लुगादावुक्तं तदाकरविरुद्धमिति भावः। प्रसवोऽस्य
नुज्ञानमिति॥ सवितुः प्रसवे इत्यादौ तथादर्शनात्॥ ऊर्णोतेः॥ सार्वधातुके॥ इणश्चोः किं। योयुवति॥ नो नुवति॥ असंयोगपूर्वेति किं। अ
ल्पुवंति॥ असंयोगपूर्वग्रहणं माभूद्विशेषणं। ननु प्रत्ययस्य ते नाप्नुवंतीत्यत्रापि यणनेति भावः। स्यादेतत्॥ इणश्च यङ्लुगन्तार्थं योयुवतीति य
ङ्लुगन्तस्य प्रकारान्तरेणैव वारणात्॥ तथा हि श्नाद्भ्यासो यङ्लुकि। तत्र प्रत्ययस्यार्धधातुकत्वादेव यणनभविष्यतीति चेत्। सत्यं। इणश्च ग्रहणा
देवज्ञापकात्। भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुग्भवतीति भाष्यकाराः॥ चान्द्रास्तु यङ्लुको भाषाविषयत्वं निःसंकोचमेवेच्छन्ति। ज्ञापकं नाम
वचनेनापि तु सिद्धे नैकाच इत्यस्यानुवृत्तिः प्रदर्शिता॥ तेन नप्तुवंति ञुवंतीत्यादेर्व्यावृत्तौ सत्यां हि इणश्च ग्रहणस्य ज्ञापकता निर्वहति॥ अन्यथा
सार्वधातुकपरयोः इणश्चोरनेकाच्त्वाव्यभिचारात् किं तदनुवृत्त्येति दिक्॥ इणादेशस्येवेति। न्वा स्यापि ग्रहणं मा स्त्विति वाच्यं। गोतेऊत्या
दौ तद्ऊ प्रवर्त्य उकारस्य चरितार्थत्वात्॥ आदेशऊकारस्तु न चरितार्थः। स्यान्निवर्त्तोवनऊत्यादेव तद्ऊः सिद्धत्वादिति भावः॥ त्रुटि·

पषी २

83.

४२

कु१

वइति। कुहोश्चुरितिउ·स्यञः॥ ए५·॥ उ·इति। अस्मात्पचाद्यचि विज्ञाव·ववयोरभेदात्·विज्ञावइति माधवः॥ ऊइ·। ए५२। रि
षणां हिंसेति॥ रिषेर्हिंसायां पठितत्वात्·वोपदेवोप्याह रुष्ट·वेगत्यामिति॥ प्राचानुमाषणे चेति पठितं॥ व्याख्यातमिश्च रोषणे
चेति पाठांतरमुपन्यस्य रोषणां कोपोत्पादनमिति व्याख्यातं तत्सर्वं माधवादिविसंवादादुपेक्षितं॥ मेउ·प्रणामयतइति॥ नन्विहनेर्ग
देति कथं स्यात् शिद्विषये आत्वाभावेन मारूपाभावात्। किंच·अशिद्विषयकत्वात्तेष्वपि स्यात् तलंडुलभे॥ प्रतिपदोक्तस्यैव माधातो
र्ग्रहणेचित्यात्॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषइतिचेत्·मीनातिमिनोत्योरपि कृतात्वयोरतिप्रसंगः इत्यत आह तनेति॥ इष्टत्वादिति

अयं भावः॥ दाधाघ्वितिसूत्रे प्रणिदयते। प्रणिधयतीत्यत्रणत्वसिद्धये माध्यकारैरित्थं सिद्धांतितं॥ णत्वविधौ घुमेत्यस्य स्था
नेघुप्रकृतिमाङिति पठनीयं घुश्च प्रकृतिश्च माङ्चेति द्वंद्वः। प्रकृतिश्चकस्येत्याकांक्षायां सन्निधानात्पूर्वोक्तयोरेव। अतोनद्या णप
प्यव्याप्तिः॥ नापि मामानइत्यत्र मीनातिमिनोत्योरव्याप्तिः॥ माङोङ·कारानुबंधस्यैवोपात्तत्वादिति। दिग्पादेशनेति॥ दपेनेलि

घु१

टिद्वित्वं प्राप्तं दिग्पादेशश्च ॥ तत्र विशेषविहितेन दिग्पादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः ॥ पीरव्यान्त्र्यां द्वित्वं न बाध्यते । विषयसप्तमीमाश्रित्य लिडु
त्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् । दिग्पादेशविधौ तु परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी ॥ लक्ष्यानुरोधात् । तदेतत्सूचयति ॥ इष्यत इति स्पर्धेरि
त्वा । इहात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितं परस्मैपदेषु गातिस्थेति लुकः प्रवृत्तेः ॥ डीङ् । विहायसा आकाशेन । वा तु पुंस्याकाशविहायसी इत्यमरः ॥ वि
हायसामित्यनाकारः पाठः ॥ मा त्वच ॥ अभ्यासस्य विकारस्याभ्यासः ॥ सचेत्त्वमेव ॥ तथाहि । दीर्घश्रुतात्वा च इत्युपस्थितं । अत्र मानादीना
मभ्यासस्य विकारभूतो ऽवइकारादन्यः संभवति ॥ यदि तु ङ्क स्वुइत्येव गृह्येत तर्हि ताद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात् ॥ सहि अभ्यासे ईकारश्रवणार्थं
क्रियते । अन्यथा अंजनस्याभ्यासस्य विधीयमानो दीर्घः हलीदिशेषमात्रं प्रतीक्ष्यतां ननु सवदित्वमपि । तेदेतदाह इकारस्येति ॥ अत्र न्यास
कारः ॥ धातोः कर्मणः इति सूत्रे वा ग्रहणं विभज्य त्रिसूत्रीशेषतया संबध्यते सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनेह सूत्रद्वये अर्थविशेषोपहितो
स्य एव सन्निति । सच विशेषो मुनित्रयेण साक्षादनुक्तो ऽपि वृत्तिकारादिभिरुपनिबद्ध ॥ तद्दर्शयति ॥ गुपेर्निन्दायामित्यादिना ॥ मन्थक्षो ॥ सनं

१

म॰ति॰

४२

अत्र हलो यमा मित्यस्य स्यश्रुति द्वेत्वात्कुत्वं वृद्धिश्च न भवति ॥२॥

स्येत्यादि । यन्तु प्राचा · मन्यङो रिति सप्तमी माश्रित्य मनिय ङि · च परे इति व्याख्यातं तत्र · प्रतीयिषति ॥ अटा घते इत्यादौ मन्यङोः प्रकृति भागस्यैव
द्वित्वापत्तेः ॥ आटिआटतुरित्यादौ लिट् प्रकृतेर्यथा · नहि निमित्तत्वाविशेषे लिटो न द्वित्वं मन्यङो स्तु तदिति संभवति रयस्त्वत्र प्राचोक्तं शपोः कोणा
सिद्धेः मन्यङोरकोरोच्चारणा प्रजादेरिति द्वित्वार्थं तेन यमनो द्वित्वमिति · तन्न · निमित्तस्य कार्यित्वापेगात् · नपाकारोच्चारणस्य सामर्थ्यमिति प्र
के । अकारफलानां बहूनां सत्वात् · तथा हि पापच कइत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्वादतउपधाया इति वृद्धिर्न प्रवर्तते । किंच · दित्साधित्सा लिप्स
दिप्स्य एकाल्त्वाभावाय श्च · । अपि च दित्स्यं धित्स्य मित्यत्र अवो पदिति कृते यतो नाव इत्यायुदात्त मिध्यति । तथा च प्राचा पुलं अजंत भूतत्वादपि
यत्तदि त्स्यं धित्स्य मिति । किंच पिपठिषि ब्राह्मणाकुलानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्वाज्झलंत लक्षणो नुम्न । अपि च · यस्य हल इत्यत्र पस्येति संघा
तग्रहणां अरूर्यीदित्यादौ य लोपश्याच्त्व अर्थमिति सिद्धांतः ॥ तथा च · अपापविषेत्यादौ यलोपोप्य कारफलं । अपि च · पापच्यते रचोपत्पाप
च्यैः ॥ हलं तत्वेनु णपति कथं चिद्धि लोपि णित्सुपधा वृद्धौ च जोरिति कुत्वे पापाक्व इति स्यात् । अपि च । अपापवि फलं स्वयमेव ॥ अपापविष्ट
पस्य हल इत्यत्र संघात ग्रहणाद्धलो यमां यमी त्यादिनाल्लोप इत्यर्थः ॥

राम

न्य

चेति। पडं- तस्याजंतत्वे ऽ वः कर्मकर्तरीति ल्ले स्थितिविकल्पः सिध्यति। तस्मात्सर्वं ऊः रिति निषेधो व्युक्ता॥ अत एव यङ्लु- कि यत्प्रियलङ्घो न
पडं- तत्वात् द्वित्वं सिध्यति। परस्मम्यांतं गकार्यत्वान्नलु मतेति निषेधः प्रवर्तते ति दिक्॥ दानशानो चेति॥ आर्जवनिशानार्थाविति भावः॥ अर्था
तरे त्विति॥ गोपनादिरूपेष्वनुपाठोपान्नइत्यर्थः॥ चुरादयइति॥ तथा चानुपूर्वीमात्रसाम्येपि स्वादयो भिन्ना एवेत्यर्थः॥ भेदाभ्युपगपस्य फल
माह अनुबंधस्येत्यादिना॥ अभेदे तु सन्नंतादिवा कर्तृगफलासंभवादपि नङ्- स्यादिति भावः॥ इङ्गुणाविति॥ यद्यपि हलंताच्चेति सनः किश्वे
नापि गुणाः सुपरिहरस्तथापीङ्भावाय उक्तहेतुरेवानुसर्तव्यः॥ एवं च गुणाप्रसंगस्येवाभावात् किं किन्त्वाचेपणो नेति भावः॥ मीमांसते इ
ति। यत्तूत्तरंतत्रैवाचस्यत्यादौ मीमांसाशब्दो माङ्मानइत्यस्माद्युत् [illegible] इत्युक्तं तद्यदि समर्थनीयमित्यायहस्तहीस्यमाशयः कल्प्यः॥ इङ्सन्
पङ्क्ति सात्वात्स्मात्मनेपदार्हत्तुरादिकाद्विन्नेवेति स्थितं। मानपूजायामित्यादि द्वित्रिकारणे यथापि भेस्काद्याख्येयएव नहि तस्मादपि सन्
एवं स्थिते सन्प्रकृतिरनुदात्तेत्केवलमात्रमानाभावात् ऽद्वेव सास्तु तुक्सूत्रे निपातपतांगुंअमि आदिसूत्रे स्वकलपाद्रंतलवत्॥ नचैवे याकर

87

पनो. ४३

३२

।णेनासुपापठ्या ग्रहः ॥ उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इत्युक्तेः ॥ नैवं समनिमीमिपतिडुमयपंगाः ॥ ध्वादिसाहचर्याण्णौ ष्ठा मन्येवत द्विधा
नादिति ॥ रभ राभस्ये ॥ ९६ ॥ राभस्यमुपक्रमः ॥ वेः स्कंदेरिति ॥ अनुपदेशत्वाद्प्राप्ते विभाषेयं । यत्तु मात्पदाद्या रितिनिषेधे प्राप्त इति । तत्र-नि
षेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् ॥ ह्रोत्स्येदमिति ॥ एतच्च माधवादिग्रंथे स्पष्टं ॥ प्राचा तु विधिं दृष्टीस्युदाहृतं तत्रेति भावः ॥ न मे वध्यतामिति ॥ तथा च पर्युदासा
विषयत्वात्परेणत्वर स्याति इं- नेपिधात्वमवत्यवेति भावः ॥ अत एवाह परिष्कंदतीति ॥ न मम कत्वे ॥ अस्य घो विद्वदित्पाठः प्रामादिकः ॥ अरूपदिति
ल्वदित्त्वादङ् । प्राचा तु अरब्धासीत् ॥ अरसार्ष्मीदिति सिजप्युदाहृतः ॥ तत्प्रामादिकं । ऋषभ मृष्यतिवार्तिकमध्ये रूपः प्रक्षेपोपि प्रामादिक एवेत्य
वधेयं । यमडु परमे । केचिद मुमुद्धिंतं पठंति ॥ कित निवासे । चिकित्सतीति । रोगमपनयतीत्यर्थः ॥ शत्रुं चिकित्सति । निगृह्णातीति क्षेत्रेणं चिकित्स
ति अपनयति नाशयतीति वत्स्यर्थः । स्वार्थे पंकश्चिकित्सन्निति खंडनं । तद्ध्याख्यावसरे चिकित्सतामिति तु पुक्तामिति वर्द्धमानः ॥ तत्र वर्द्धमानस्य
प्रमाद इति शाद्वैकोस्तु भेऽपंचितं ॥ तेदनद्धं नपतिकश्चिदिति ॥ भज सेवायां ॥ ९८ ॥ भज्यति ॥ भज्यतादिति ॥ यत्तु हिरण्यदामस्य तत्वं भजंतामिति

राम ४३

मंत्रेभ्रिघ्यंतइत्यर्थंश्रुतिवेदान्तग्रंथेषुक्वचिद्दृश्यतेतल्लेखकप्रमादात्॥इवर्णा॥क्षितः॥क्वि॥तुक्प्रियं॥तुकर्वितिक्वचित्कः॥पाटः॥आमादिकः॥वे
त्रौवयिः॥३॥कारइति॥नत्वित्संज्ञकः॥छुमापत्रेरितिभावः॥वर्येपतासावभावादिति॥नहितासोविद्यमानत्वंस्थानिवद्भावेनलभ्यम
शास्त्रीयत्वात्॥नचावस्मात्स्वादितिनिषेधस्यशास्त्रीयत्वादतिदेशोऽस्त्वितिवाच्यं॥अचइत्युक्तेरल्विधित्वात्॥वदृश्यतायांवाचि॥उवदि
थेति॥कूलेयइदिथक्वचस्तापना॥त्मजायाइतिनुपलब्धवस्यप्रमादएव॥स्थपतेरः॥पररूपमिति॥अतोलोपस्तुनभवति॥आर्द्धधातुको
पदेशेपदकारांतमितिव्याख्यातत्वात्॥अस्यपादिति॥नचिहांतरंगत्वात्गुणायादेशयोः कृतयोर्यांतत्वादेवहृद्धिनिषेधोस्तुकिं णिश्विग्रह
णेनेतिचेत्सत्यं॥नस्मिच्यंतरंगमस्तीतिज्ञापनार्थंणिश्विग्रहणंनेनविशिणोतिजिरिणोत्योर्यईद्-लुगंतानांविनीग्रपृतीनांचसिविअचिरा
यीत्अजिरायीत्-अचेवायीत्॥अनेनायीत्इत्यादिसिध्यति॥चुलुंपतीति॥लुपतीत्यर्थः॥उक्तंहिकल्पद्रुमो चुलुंपलोपे इति॥कास्य
नेकान्यग्रहणंचुलुंपाद्यर्थमितिवार्तिकव्याख्यातोयं॥ ॥इतिण्यादयः॥ ॥अतेरीयङ्॥अतिःसौत्रइति॥तांतोयंधातुरिकानिर्दिष्टः॥वंचि

कवि

लुंप्यतस्त्वेमनुवादात्।।यन्तुवदंति।।ईयंङो दीर्घोच्चारणात्जोनोयं·इदंतत्वेहिसवर्णदीर्घौवसिद्धेरियङ·मेवकुर्यादिति।।तन्नाएरनेकाचइतिय
णापत्तोसवर्णदीर्घस्यदुर्लभत्वात्।।नन्वयङे·वा स्तुम्प्रक्षत्सावर्णिदीर्घोपपत्तेरिस्तुत्वेङोचिता।।सम्प्रश्रोशितिदित्वापत्ते:।।कृपाचयोचोपकइति
श्नतीयत्नइति।।कृपाययर्थ्यपुश्नतीयतेस्यात्दृग्णायो।।तिनानार्थवर्गविप्रहमत्त्रेनाभिधानात्।।श्नतंनिचश्नतीयाचहृणीपाचघृणार्थका
इतिजुगुप्साकरुणाभयवा विनाद्यृणाशङ्नातिनादरर्थनिर्देशकुर्वत्रमरोपिश्नतीयतेद्धर्थतायांप्रमाणमिति।।धातुर्वेद्गादपेठक्तो त्वाचे
तिभाव:।शेषादिति।यन्तुप्रमादकृताईयङ·भावेश्राविहेत्पाघात्मनेपदमुदाहृतंतत्त्वामादिकमितिभाव:।। ।।ङ्कुमङ्गो।यसिभसोर्हि
लिवेत्पतोहलीत्पनुवृत्तेरिङादेर्न·ऋदिहिस्वपिहि।।श्नसादिति।क्षित्वात्पशत्वान्नातङ्·।।स्थानिवद्भावेनपुनर्ङित्वंतुन·सक्रुत्गताविति न्यायात्
यद्वाहेर्धिरितिस्थान्यादेशयोर्द्वयोरपिइकारउच्चारणार्थ:।।हकारस्यधकारश्चादेश:तेनहलीत्यपिनाउवर्त्ये।नापिलातङ:·प्रसंग:।।श्नुदा
त्तो।।वनतीतरेषामिति।वनतेरप्यभिधानान्नविशेषणमितिभाव:।।पत्तुपाचा।एषामनुनासिकस्यलोपइत्युक्तं।तत्र।नमिमन्योपिहनहसु

राम
४५

चमस्जादीनामनंतस्यापिलोपप्रसंगात्। अनुदात्तोपदेशाइति। अनुनासिकांतेइति भावः॥ तनोत्यादयइति॥ अत्रापि यावत्॥ वधादेशो
दंतइति॥ तेनावधीदित्यत्रातोहलादेरिति वृद्धिर्नेति भावः॥ चक्षिङः। दृशिनिपाति। विख्या रूपाभिचष्टेशचीभिरित्यादौ तु ख्याख्या स्यातत्वादिति
भावः। अनेदितइति। तुम्विश्वैगोः पार्ध्वेतइति सूत्रादेतग्रह॥ णौकृतेत्रेरिति भावः॥ एवं च चक्षिङ इकारस्यानेत्र अकारएव वा संज्ञात्विति॥ स्वशादि
रिति। तत्फलं तु प्रागेव प्रपंचितं। अस्यातिवक्ष्यति। स्यातीत्यत्र विधिसामर्थ्याद्यत्वं नामसिद्धं। स्वतंत्रस्य स्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयतया वक्ष्य
माणत्वात्। ईशः से ईड्जनोर्ध्वे च। अत्र सेध्वे इत्येकत्रपोरनुकरणं। अविभक्तिकश्च निर्देशः इत्याकरः। पत्वं प्राचान्हादौ ईड्जनोरितीड्जनि धीत्तु
क्तं। यत्तु लङि ऐ ड्घमिति तदाकरविरोधादुपेक्ष्यं। यद्यपि जनेः श्यना भाव्यं तथापि छांदसत्वात् श्यनो लुकि उपधालोपाभावे च जनिषे
जनिध्वेइति बोध्यं॥ ईशिष्वेत्वे। वपापेति॥ उदस्येत्वे वेति मंत्रे निःसार्यं तुक्तो मुखइति दृश्यमानस्यैव प्रयोगादिति भावः। किंच। तुग्विसर्जनीय
शर्ध्वावा ये पीतिस्वरेवेहत्विन्यासपदंमजर्यादयः सर्वेयथा अस्यातालयांतत्वेप्रसंगताः स्युः॥ तत्र हि तुमादिभिः प्रत्येकं स्थवा ये पत्वमिष्यते

निगितेऽनुषंगो यस्याकस्य संगरस्याकां आया मर्थानुमः। यद्य निवृत्ते नायं चिकीर्षितः स्यात्तदाऽनुस नुमं पठेदिति फलितोऽर्थः २

प॰ ति॰
४५

तिननिंस्सेनिंस्वेमपत्रनेत्युक्तं।। अस्यतालव्यांतत्वेनुबन्धादिपत्वेपठेरितिकत्वेकवर्गात्परत्वेन षत्वं कुर्वीरन्निति कथं प्रत्युदाह्रियेत। शि जि
शुद्धौ सेट्। व्याघ्रभूतिनाशिंजिमिचिमिति निरनुषंगस्य पठितत्वेन ज्ञो ह्रो इत्यादिकस्य इरित एव तत्र ग्रहणात्। शिजि अव्यक्ते। तालव्यादि
:।। योपधः शिं क्तौ वितताधिपन्निति दर्शनात्। कृपायां शिंजितं। आवश्यकणिन्यंतात् ङीपि शिंजिनी।। भूषणानां तु शिंजितमित्यमरः। मौ

जि ४

र्वीज्याशिंजिनी गुणाइति च।। तारैः शिंजद्वलयसुभगैरित्यत्रानुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वाच्छतावोध्यः।। षूङ्। सुङ् विषइति
स्वरतात्युक्तेन न्यायेनेहनित्यमिट्।। सोता सवितेति।। स्वरतिसूतीतिवेट्।। नुरस्तुशाम्यमः।। अपिदर्थमिति।। यत्तु प्राचा। एभ्यः परस्य
पितः सार्वधातुकस्येति व्याख्यानं तत्स्रायादिकमिति भावः।। स्मरं तीति।। न्यासकारस्वहृद्यमानादयः।। यत्तु पदमंजर्यां तिङ्न्वीतीत्यत्र वहुलं
छंदसीतिशपो लुगिति ह्रस्वपते तत्छंदस्येवान्यत्र मा भूदिति लेखकप्रमादात्पूर्वपतितमिति माधवः। आपिशलास्तु । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधा
तुकेछंदसीति पठंति।। इणगतौ।। जो वादिकस्येति आशीर्लिङीति भावः। विघ्याद् नु समीयादिति न भवत्येव।। किं त्विन्नु वीगमीत्यत्र दीर्घ

राम
४५

मीकारंच श्लिष्टमाङ्गरित्यनुपदंव्यस्तेन न्मोतेविघ्यादावपिभवत्येवेत्यवधेयं। वार्तिकमतेनाहलावस्थायामिति। भाष्यमतेनाहविवक्षितइति।
उभयथापिद्विर्वचनेचीतिसूत्रेनेहप्रवर्तते। आद्ये ऽनिमित्तत्वाभावात्। द्वितीयेत्वनैमित्तिकत्वादितिभावः। वीयातेति। एकदेशिमतमा
हस्वत्रेकारोपीति। तथाचदीर्घपक्षेमेकविकल्पद्गुमः। ईलकांतिगतिर्थ्यामित्युपदेशजनस्त्वादनेइति। लइत्यदादेःसंज्ञा। प्रयुंजतेच। नहि
ज्ञाणिरुदीतेतिदिक्कपराधीनवृत्तिरिति। कर्मव्यतिहारेतङ्। नचनगतिहिंसार्थेभ्यइतिनिषेधः। उपसर्गस्याविभर्वार्थकत्वात्। ख्याप
कथने। सैनेति। शर्परेविसर्जनीयइत्युक्तेः। यद्यस्मादप्याईधातुकंस्यात्तर्हिसत्यानोडुर्वारइतिभावः। प्रामाने। नास्येति। ङितएव
तत्रग्रहणमितिमङ्-धातोर्निरूपितत्वादितिभावः। विदांकुर्वं। लोटोलुगिति। आमइतिसूत्रेलेरितिपनुवर्त्यपतांमतेनेदमुक्तं। नि
ष्कर्षेतुतेनैवलुगित्यवधेयं। उपसर्गा। प्रादुस्सश्चेति। प्रादुस्इतिसांतमव्ययं। प्रादुश्चेतितुप्राचांग्रंथेषुमूर्द्धन्यपाठःप्रामादिकः। मध्ये
श्रुद्धे। केचिदस्यपितंपठंतितदनाकरं। भिदादिपाठानर्थक्यापत्तेः। क्रियमाणाविति। एतच्चैकोगुणवृद्धीइतिसूत्रेभाष्यकारैरर्थतउक्तं। रुदि
त्वित्यन्यतरस्याम् ३

मे·ति
४६
घ.४

गाधित्वं नेति मक्तज्ञतिन्पायात् । प्रागुक्तरीत्यापि द्वयोः समाधानं स्मर्तव्यं । जन्दामाव भ्रामेति । जन्दाक्रीडश्च ममा णाडत्पादौ जशादित्व स्य नि
र्विवादत्वात् ॥ सकलधात्वनुवृत्तिकौ रेफतथा स्वीकाराश्चेति भावः । जुमिच । अजादाविति । कस्य स्याचीत्यतो ः चीत्यनुवर्तत इति भावः ॥ यत्तु श्रावा
श्चणुधुरित्यादौ यासुटो ङि: त्वान्न गुणाइत्युक्तं । तत्र जुमिगुणस्य निषेधापवादत्वात् ॥ मेल्या ध्या रव्या नतु क्विपत्वाडुपेक्षितं । भोष्मारू
ठस्य स्यं समाधानस्यैव लाभात् ॥ दरिद्रा । प्रावोक्तमन्नुवदति । पश्विति । निर्मूलमेवेति । यत्तु ध्यारव्यात् भिन्नक्तं । आमो भावेश्चातो लोपेकृ
तेश्चानश्चौणालइत्यौन्वेनेत्यादि तद्ध्याहतं । तथाहिश्यालश्चौणालइत्यत्र प्राथम्यादौकारे कर्तव्ये श्चौकारस्य नंदरिद्रातेरालोपे पिश्वणार्थं
सदाम भावे लिंगाभित्तिपारायणिकइरदत्तमाधवादिभिरुक्तं । स्वयमप्युपन्यस्तं च ॥ तत्कथमौत्वस्याप्रवृत्तिः । यदपि दरिद्रेत्स्य समर्थ
नार्थमुक्तं मुख्यारणो विशेषाभावादौकारविधानमिति ॥ तदपि रमसात् । तस्मिन्पक्षेऽप्यामोऽदुर्वारत्वात् । विवक्षितेइति । तेन दरिद्रेत्यत्र शपा
ह्वधेत्पादत्तेलक्षणोत्तोनकिंतु पराद्यजेवेति भावः । अदरिद्रुरिति । सिजभ्यस्तेति जेर्जुस् । लङः शाकटायनस्यैवेत्यादेन लक्षणाविक

राम
५२

मि॰

ल्यप्तु न भवति। परत्वाल्ल्यबभ्यासयोरित्याल्लोपश्चाकारान्तस्यैवाभावादिति माधवः॥ न च दरिद्राञ्जिडिति स्थिते आल्लोपात्परत्वादपवादत्वाच्च ईहल्य
घोरितीत्वं स्यादिति वाच्यं। अकृतव्यूहा इति न्यायात्॥ इत्वे हि हलादित्वं निमित्तं तद्विनाशोन्मुखं तु सेऽभावित्वात्॥ वशकान्तौ॥ भाषायामप्प
स्य प्रयोगो दृश्यते। जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा इति॥ इणादयः॥ चत्वारः परस्मैपदिन इति। ह्रोऽभ्ये इत्यादयस्तु केषांचित्प्रयोगाः। ग्रामादिका
एव॥ कथं तर्हि स्मरगरोऽग्रोजुह्वानाः। सुरभिसमयशाराङ्कतिशातैरिति सौन्दर्यलहरी। नायं शानच्। किन्तु चानश्॥ दुः भृञ्॥ ह्रितः क्लिः भृञिमां चाङ्ग
स्तु ह्वितं पठित्वा भरत्युरित्युदाहरन्ति॥ माङ्॥ ईहल्यघोस्तु प्राचां ग्रन्थं व्याख्यातवाणोऽसङ्क्तो। मिमीते॥ घुमास्थेतीत्वमिति न त्वाभ्यासादिकं। तत्र ईघ्रा
तुकाद्त्यनुस्ते। तथा च काशिका। आर्द्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीति योगं यावदिति॥ अत एव माता॥ मा थ्युः गाते। गाथे इत्यादावीत्वं न
एतेन घुमास्थेति सूत्रे क्ङितीति किं। ददातीति प्रत्युदाहरन्कुमत्पि प्रत्युक्तं॥ अत एव तत्र क्ङिति कृतादीनां धातेति प्रत्युदाहृतं॥ दयस्त॥ दधइ
तिङ्ङ्त द्वित्वाभ्यासकार्यस्याभावोऽनुकरणं॥ ननु दधवारणा इत्यस्यापि तिवासृष्टे द्विसकारस्येति रूपं तस्येति॥ तिनदधातीत्यत्र न भवति॥ पधेवं मे

म॰ ति॰
४७

धातोश्छांदसत्वादिति भावः।५

त्र इत्यादावपि न स्यात्।। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाजंतत्वादत आह वचनसामर्थ्यादिति।। किंच सत्यपि स्थानिवत्त्वे अतिदेशेनाजंतत्वमाश्रयि
ष्यते।। अपि च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यपीह परिहारो बोध्यः।। यत्तु वदंति।। नायं परिहारः साधुः सवर्णादिषु निषेधारंभेणास्य प्रापिकात्वा
दिति।। तन्न। वेरपृक्तलोपस्य स्वरवर्जं द्विर्वचनादीनि नव कार्याणि निवद्धाता भाष्यकारेण सवर्णादीनां प्रत्याख्यातत्वात्।। घनघान्त्योदघं तइति।। क्व
स्वमुदाहरंति अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितिदीर्घस्तु छांदसत्वान्नेति भावः।। सतित्वविधाने दीर्घो भवत्येवेति बोध्यं।। ।। इति जुहोत्यादयः।। षि
वु परिशिष्येवेति।। स्यादिषु वाभ्यासस्येति नियमो नेह प्रवर्तते तत्र प्राक्सितादित्यनुवृत्तेः।। अस्य चाप्राक्सितीयत्वात्तेनाभ्यासस्य षत्वं
भवत्येव। परस्यानुस्वादेशप्रत्यययोरिति षत्वं त्वपेक्षवीदिति।। सिवादीनां वाड्व्यवायेपीति विकल्पः।। कुषष्टा दंतेषु श्यादिस्य ईश्व्यांतः।। तथा
च वैद्यके। त्रिकटुकपर्यायो व्योषशब्दः पठ्यते। नृती।। ईदित्करणं यस्य विभाषेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं।। तेन धावितमित्यपि भराजधियेत्यादिषि
द्यति।। पुष्यविकसने।। आद्यांतः।। अकर्मकः।। नयानपः पुष्पत्तुकारकेणेति श्रीहर्षः।। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति सूत्रं।। अच् पु

घ इति रूपस्य लोक प्रसिध्या लौकिके पत्तमाश्रीपतेर् त्यर्थः१

राम
४७

व्रीड:१

ष्पं। संज्ञायां कन्। पुष्पकं। तिमच्छिमत्स्यौ मा। अत्र केचित्त्रीमेत्यपि पठंति। व्रीडा घञ्। व्रीडमावहति मे मनः संप्रति इति कालिदासः। व्रीडा दिवाभ्याश
गते र्विलिल्ये इति माघः।। गुरोश्चेत्यकारः।। व्रीडा। मंदाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडेत्यमरः। षह पुह।। अत्र सहेः पाठो हरदत्तादीनामनभिमत इति माधवः
तदा पातत:। शकि सहोश्चेति सूत्रे षह मर्षणे इति वृत्तिसुपादायन नु षह षुह च कर्थ इत्यस्यैव परस्मैपदिनो ऽ नन्तु वंधकस्य ग्रहणं प्राप्तमित्याशंक्या
नुवंधपरिभाषया। प्रत्ययविषयत्वादुभयोरपीह ग्रहणमिति हरदत्तोक्तेः।। अत्रात्रेय:।। परिनिविभ्य इति षत्वं परिषह्यति।। नीषसहे नो द्वि
कल्पस्तु नास्य भवति।। सहेति शवंतनिर्देशादित्याह। अत्रेदं वक्तव्यं। षत्वविधावपि शवंतनिर्देशस्तुल्यः। तथा च षत्वमपि मा भूत्। न चाका
र उच्चारणार्थ इति नेदिष्ठिकस्यापि तथास्तु। तस्मादुभयमस्तु मा [illegible] मा स्तु वा नत्वे ईजरतीयं प्रक्रमाकरणं। यथा स्तु सर्वे व्यंत्रोदासीना: तदिह तत्त्वम
हस्मिर्निर्णेयमिति।। नपुंसके भावे क्तः।। सुहितं तृप्तिः। जेरसुरिति।। अच्छ स्पृतापि तिगुणच्छते वा न्ययस्तुत्रसा मित्येव विकल्पः।। ष्टूङ्। ष्टित्यपि टि
ति।। एवं च प्राचां ग्रंथं व्याचक्षाणो यदुक्तं सुष्टु वि- ष्टेहे सुप्रवहे इत्यादिति स्मामादिकमिति माव:। दा ष्टू। दिदीपेड इति।। परमपि पयणा वा षित्वा निज

६

प॰ति
५८

त्वादादौ पुङ्।। भीनातीति।। एज्जिमिन्नइतिविषयसप्तमी।। तेनोपदायइत्यत्र घञ्नस्मियातीति।। अन्यथा एरच स्यात्। अदायतेति। स्याद्योरि
क्षेत्येतन्नुनभवति।। दीङोनुकरणोदाहरणपासंभवेनायुत्वात्।। अत एवघ्नतिदातेत्यादौ नेर्गति णोत्वमपि न भवति। डीङ्। डीनः डीनवान्
स्वादिष्वपाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिटन। इति हिमतिव्यवधानादौ दितंश्चैतिनत्वस्यापसंगः। उपितशङ्क स्तुभोवादिकस्यानिष्ठा शीङ्॰ स
त्रनिषेक्षति योगविभागादकित्वमितिधीरदेवादयः।। मीङ्॰। हिंसात्रेति। अत एवाकर्मकत्वमितिभावः।। मीञ्मितिऋच्छादौ। तुमिभिमितिङ्क
स्वांनृ स्वादौ। मीगतावितित्तुरादौ। रीङ्॰। रिर्यरेष्यते। लीङ्॰। यकेति।। सार्वधातुकेपगितिविहितेन। व्रीङ्॰। द्रन्पोष्वादि।। ब्रीकरणाइ
तिर्ऋच्छादौ। शाङ्॰ घौतौ। श्यता। श्लिष्यतेऽशीङ्॰ तर्पणे। ऋच्छादौ पुत्रादौ च षोंतक। अभिष्यतीति।। उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं।। अभिषसावि
ति।। स्यादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमिति नियमादभ्यासस्य न षत्वं॰ नापि द्वितीयस्य। स्यादिष्विति सूत्रेण। स्यादिष्वेव तद्विधानात्।। दू

राप
५८

शश्री। सूरजयमने। आक्रूस्मीयः। गुरु इति लघूपधस्तुदादौ।। पाठांतरमिति। इमिलावार्थनिरुक्तकाराश्रिवक्र संपतं। अत्रमंत्रप्रयोगमुद्दौ

स्पर ३१

ह्वरतिघुत्रयाभेति॥ ह्रिशापपाणि: सवितेतिवर्गस्यप्रथमचरमंत्रयोरपिष्पत्समानशाह्वोऽत्रोदाहर्त्तव्य:॥ ननचेति॥ नहोधइतिघत्वं॥ उदाहरणमाहेति॥ अकर्मकत्वप्रयोजकस्य ... चिदर्थे ... तिभाव:॥ शुषशोषणे॥ शिष्टाशोऽस्यतीत्यादि। श्लिषआलिंगने। अनिङ्क्षोयं नतुदाहार्थकमौवादिकवत्सेडुक इति दर्शयति। श्लेषेति॥ शलइगुपधादिति सूत्रानंतरम् श्लिषआलिंगनेइति सूत्रितंतत्रैकयोगत्वेनैवप्राचाव्याख्यातं॥ तथाचसतीदं सूत्रमङोवाधनार्थं स्यात्॥ अङ्‌-तुअर्थांतरसावकाश:॥ एवंच कर्त्रारिपरस्मैपदेसिद्धमिष्टं। कर्मणितुतशब्दे समासोपिकल्पादेवदन्नेनेतिविशिष्यते सोपिपरत्वात्सिद्ध: तथासमाश्लिष्टानांकन्येइत्यादौ कस:॥ किंतुकर्मणि आत्मनेपदेऽतिशुअनालिंगनेशलइगुपधेतिक्स: प्राप्नोतिइष्यतेचसिद्ध। समाश्लिक्षत जतूनिकाष्ठंगति। तथिमंदोषमुद्धर्तुंयोगविभागेनव्याचष्टे श्लिषइति॥ अनिट: किं। श्लिषुदाहेइतिसेटोमाभूत्। सामर्थ्यादिति। यदिहि श्लिषइतिप्रागेव नियम्येततर्हि एकवाक्यतयाविधिसाम्तुफलस्यतुल्यत्वादितिभाव:॥ शलइगुपधादिसूत्रस्येति॥ तेनात्मनेपदे। नालिंगनेचिणिविषयादन्यत्रसिजेवनतु

अकर्मकत्वप्रयोजकोनामधोतनीयोर्थोऽस्यस्यर्थ:२

श्लि२

म·ति
५९
श्री

कस इति भावः ॥ स्वल्पासन्नाविति ॥ आलिंगनं हि ठपरं हननं परिष्वंगा परस्पर्य्यायं ॥ २११ ॥ कर्तृकर्मे चेति भावः योगविभाग फलं दर्शयति कर्मणि ॥ २११ ॥ त्यादि
ना ॥ अश्लिष्टा ता मिस्पादौ क्सामिचोर्विशेषाभावात् अश्लिक्षत ताश्लिषा इत्युदाहृतं ॥ उभयपदीत्यर्थ इति तंत्रां ते रेवि भाषितशाद्ध स्यो भयपदि
षुप्रसिद्धेरिति भावः ॥ एकाइति ॥ चंक्ष्णोपि प्रभृतयइत्यर्थः ॥ लुम ॥ तस्यालभेषाद्गुषित स्यत्तृस्येइत्यादि प्रयोगा ॥ २११ ॥ गतिं घृक्ष्छतिकथमिति ॥ षिद्गु
संज्ञाद्विर्निष्पत्तिः ॥ सिषिवा मेधिता सिद्धा ॥ उदितो वेति वेट् ॥ इट्पक्षे रलो व्युपधादिति किच्चविकल्पः ॥ दीर्घान्तु वेवेपाठं इष्यति ॥ कदित्पाठइ
ति ॥ अनुदात्तेषु पाठस्यैव पर्याप्तेरिति भावः ॥ रधहिं ॥ रध्यतीति ॥ पचतीत्यर्थः ॥ अरधदिति ॥ धावोप्रथे तु अरधदिति नुपनुषक्तं पठ्यते न
त्सामादिकं नलोप स्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ २११ ॥ धनेष्टेति ॥ पत्नुधावाव नृधेत्युदाहृतं तदपा ॥ २११ ॥ नीयमिस्तु पचित्तं न हि न शेर्वेति कुत्वमि
हलन्त्येन पदान्तेएवत द्विधानात् ॥ किं च कुत्वेन रवः स्यात् न तथापि रूपं न त्वा भावात् थोई त्वं दुर्लभमेव ॥ नष्टं ॥ नष्टिरित्यादि प्रयोगा ॥ अलोकवेदप्रसिद्धा
विरुध्येरन्निति भावः ॥ पुष्पादयस्त्विति केचित्तु ॥ इदं च त्वकारणं पद्यादीनामिव पुष्पादीनामपि समाप्त्यर्थमिति व्याचक्षते तेन ज्ञाप्यके पठादिविरोधादुप

३·२

राम
५९

13

स्यपितिभावः ॥ अमुमनवशेषमिति ॥ स्यपनिदीर्घोलुङि अङ्चविशेषणउक्तः ततोन्यदित्यर्थः वक्ष्यतेवेति ॥ न्वोश्वेतिनत्वेकृतेणत्वादेवहू
तंश्लोकार्द्धमुदाहरति ॥ अपितः आप्यतेः आतिरिति ॥ इतिदिवादयः ॥ स्वरणो ॥ वस्था ॥ विप्रातमत्स्मयतन्भावस्थयिनांतरिन्नमुर्वीतनेथ ॥ ज
ग्रम्मानेदह्निराणा ॥ मिंहरुदं ॥ यस्यमदेश्रपगोत्रावववर्थ ॥ अवारीदिति अवारिषुः ॥ हृतोवेशिदीर्घस्यासिविचपरस्मैपदेषुइतिनिषेधः ॥ हेरवे ॥ अप
डीतिकिं ॥ अजीहपत ॥ यद्यपिणंपतस्यधात्वेनरत्वादवयवस्यात्वस्यासनिमिन्नवत्पयपरत्वाभावान्नाप्नोरेवेहनास्तितथापिणपधिकस्यापिकुत्वे
भवतीतिज्ञापनार्थमिदंतेनजियापयिषतीतिसिद्धं ॥ गाधोहि ॥ एतत्सूत्रेप्राचादिवादाडुपन्यस्तं ॥ इहेधातुत्वितमकर्पकस्यैवस्वादित्वमितिगाधोः
कर्मकादित्यत्रनिर्णीतत्वादितिभावः ॥ मिश्रणा ॥ श्लेलनश्लेष्मोनिश्लगद्धेतेश्लूलधृक्ता ॥ श्लूलहृपोदष्यगितिन्नात्तिगादिसूत्रे ॥ किंनोविधानादत्मना
पदांतविषयेकृतत्वं ॥ तपधीयानइत्येकइति ॥ सेडकः ॥ अनुदात्तेष्वपनानिर्देशात् ॥ ॥ इतिस्वादयः ॥ ॥ चडा ॥ अश्लोडूलपप्ता ॥ मुषः ॥ मृ
वात् ॥ निघामाश्रोदितश्चेतिनत्वप्रसंगत ॥ स्यानपवीति ॥ स्यानेहिपसनाः ॥ तेनरोपधयोः प्रसंगोस [illegible] तेरों [illegible]

पधेन ।

104

प·ति
५·

षष्ठुड्पमानोरश्मीमित्वादंत्पादत्र· परएव॥ यस्य हि देशांतरे विधानं नास्ति तस्यादेश एवेस्तु चिंतां देशविशेषे एवस्थानिनः प्रसक्तत्वेनोप
स्थितं परिसज्यानुपस्थितकल्पना घोगात॥ इह तु मित्वेन न्यायो बाध्यते॥ स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यान्तु देशेति रेव पुज्यमानोपि विशेषपक्षे निवर्तयति
तदिह रम· श्रादेशात्वागमत्वे क्षपीष्टे यथा श्रम· श्वत्पयलागमत्वे इति स्थितं॥ मास्त्वाजीयात्स्तुपदंति॥ अस्तोरापक्षयोर्लोप आगमोरस्विधीय
तेइति॥ अस्यार्थः। सनः क्तिचीत्यतो लोपग्रहणमनुवर्तते। रस्तु न्त्यागम एवेति॥ अत्र हरदत्तः॥ अस्तोरस्य स्थान्तरस्यापित्येव सूत्रं पर्यस्तु रस्व इ
तिपः संघातः। तस्य आइत्यादेशः स्यादित्यर्थः॥ तत्र क्तिति गुणो क्ते भर्जनमित्यादि सिध्यति॥ आकाराभावपक्षे तु भ्रज्जनमित्यादि॥ क्ङि
ति तु अकारपक्षे· भृष्टिरित्यादि। तदभावे संप्रसारणे तदेव रूपं एवं च पूर्वविप्रतिषेधोनवक्तव्यो भवतीति महल्लाघवं॥ किंच· यथान्या
सेवा म्· त्पत्ते इत्यत्र रीको रेफस्यानिष्टत्त्विंवार पितु सुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं॥ इदानीं तु लेदपि मास्त्विति परं लाघवं· तथा तु न कृतमित्येवं तिं॥

॥ अभेदेव कार्यं। एषा कल्पना नावश्यात्रिकारूढेवा। रमोर्व वचनात् सिद्धमिति वदतां रसनुमस्या पुनरुक्तप्रायत्वात्॥ किं तु भाष्यकृता गृढा

राम
५·

105

वार्त्तिकत्यने त्यर्थः।

मिसंधिनास्त्वंमियतइत्युक्तोपेक्षितौ॥तथातुनष्टातमित्यपतावंमात्रंतुहरदत्तीयं॰तच्चभाष्याभिसंधिपर्यालोचनाविरहप्रयुक्तं॥तथाहि॥
रसक्तोचेदपिल्लिदमनजिझि॰चङ्॰परणौ॥त्रुतेदोषाभ्रस्लेर्भ्रंजौचैवंदोषोयङ्॰लुक्किचाधिकः॥साभ्यासस्यहिभ्रज्जभावोभवेद्धंतेर्वधिर्य
था॥ह्विर्वपुनर्नलभ्येतस्यानिवत्वाद्धधेरिवातस्मादस्तुयथान्यासस्वांतेभ्रस्तुरसोरिति॥अयंहिभगवतोगूढाभिसंधिः॥रसक्ताभावेपंच
दोषाः॥आपिल्लिटिबभर्जतुः बभर्ज्जुरित्यादीष्यतेबभ्रज्जतुःबभ्रज्जुरित्यादिस्यात्॥सनीवंतेतीद्विकल्पाद्विभर्क्षतीत्यादीष्यतेविभ्रक्षतीत्या
दिस्यात्॥हलंताच्चेतिसनःकित्वात्॰लिङ्क्षि॰चोस्तङि॰भर्क्षीष्ट॥अभर्ष्टेत्यादीष्यतेभ्रक्षीष्ट॥अभ्रष्टेत्यादिस्यात्॥लिङ्॰सिचावात्मनेपदेष्विति कि
त्वात्॥चङ्॰परणौ॥अबभर्जदितीष्यतेअबीभ्रज्जदित्यपिस्यात्॥उर्ऋदितिअत्वप्रवृत्तौ॥इररारामपवादः॥सइतिहिसिद्धांतः॥स्याद्देततद्भी
दितिवैकल्पिकं॥तेनाबभर्जदित्यपिभविष्यति॥अबीभ्रज्जदित्यनिष्टमितिचेन्नु॥भ्रजभ्रंजीभर्जनइतिधातौपाठेनात्ररूपद्वयस्यदुर्वारत्वात्॰न

श्रि२ श्री२

त्र।

प्र·ति
५१

त्कार्थंचङ्‌परेणाोदोषोपन्यासइतिचेन्न। पाकस्यचौदनादिविषयतया मार्जनस्यचतद्व्याहतत्तयाऽवांतरार्थभेदमभिप्रेत्येतिगृहाण। अर्थैकत्वात्सुपम
मेनुषाचेनाश्चत्वारएवदोषाः नहितिपिवात्वंतेरेणस्वहराः॥ अपिच्छिदित्तस्यापिगुणाभावात् अनुदात्तेत्वेनपरस्मैपदासंभवाच्च। मरुच्छिद्
मिवामिडागमश्चौव्याच्च॥ यदितुप्रस्जेर्भृज्जिरित्युच्येत तत्राह भ्रस्जेर्भृज्जौचेचमिति। वत्वागोटोषाद्दाः॥ पाक्षिकः पंचमोपीत्यर्थः॥ स्यादिनिवृत्त्यादि
ति॥ अनभ्यासत्वाभावादितिभावः॥ द्वित्वमभ्युपेत्यापिचूमः॥ रुग्निमीकोदुर्वारः॥ धात्वंतरेतेषामावश्यकत्वेपिमृगादिविनिर्मुक्तंवाभर्जितोवाभ
र्जिष्यतीत्यादिरूपंनसिध्येदेवातस्माद्यथान्यासमेवास्तु॥ अथलाघवेपत्वपाठेनसात्स्यचिकीर्षितंतन्नहिभ्रस्तरस्योरितिपठित्वाप्येवविधीयते॥
तथाचनकोपिदोषइतिभावः॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति॥ नित्यत्वादित्यपिसुवचं॥ शङ्ख्यंतरस्यप्रागभावपिकृतार्थकृतप्रसंगित्वमात्रेणानित्यतायाः लक्ष्या
नुरोधेनक्वचित्स्वीकृतत्वात्॥ विग्नइट्॥ इहवृद्धिर्यस्येतिसूत्रान्मृड्कालुत्पायस्यादिरित्यनुवर्तततेनेडादिः प्रत्ययेलभ्यतेतत्कृतमेकवचनमेवत
थाहिमति॥ विजिषीपेत्यपत्रैवस्यात्॥ ओविजीभयचलनयोरित्ययमपेवेहगृह्यतेनतु तुदादिः इति तस्मानिषेधादित्तिहस्वन्तादयः॥ नव

पूर्वंधातुरेफस्यप्रत्याहारमागमरेफस्येतिराज्ञांतरत्वम्॥ ३

राम
५१

न चक्कारादिनियमात् लिटीट् संभवत्येवेति वाच्यं। तत्र कित्वेन गतार्थत्वादिति तेषां भावः॥ वस्तुतस्तु नेदं युक्तं। विवेजिथेति थली ट् संभवात्। तत्र च
पित्वेन कित्वाभावात्। न च ह्रस्वसूत्रे कुटादीनां प्रक्रान्तत्वात् कथं चितत्वाह चर्यातु राटेरेव ग्रहणं न जुहोत्यादेरिति वाच्यं। रूधातोरपि ङित्वात् कु
हूजिति तेषूदाहरणेष्विमर्माधवादिभिः सह विरोधापत्तेः॥ तस्मादिह तु हादिरूधातोर्ग्रहणे जुहोत्यादेश्चाग्रहणे व्याख्यानमेव शरणं। अत्र प्राचा
ञ्जाहूर्जेदूतिव्याख्यातं। तन्निष्फलत्वान्निर्मूलत्वाच्चोपेक्षितं। न ह्यस्याभावेऽपि संभवति नवाप्ति कारेरञ्जाहित्यनुवर्तितं। अपचव्याञ्जी
पर्युदासेनेति। प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदः॥ असमर्थसमासश्च प्रसज्येतेति भावः। तस्मात्स्यसिचसीयुट्तासिप्रभृतिषु नेटं प्रवर्त
ते। एतच्च हरदत्तमाधवादिग्रंथेषु स्पष्टं। यत्तु माचार्यश्रविचीत्यादिसिजादीनां ङित्वं सीकृत्योदाहृतं तन्नाकरविरोधादुपेक्ष्यं। यत्तु वृद्धं तिका
तंत्रे व्यचेः कुटादिषु पठितत्वात् सिद्धं कुटादित्वम् नु घञ्यासि निषेधमात्रमनेन क्रियते। लाघवात्। एवं च विधेयभेदाभावे कथं वाक्यभेदः
तस्मान्माधवादिग्रंथ एवासंगत इति। अत्रेदं वक्तव्यं। कातंत्रे कुटादिषु पाठे पि पाणिनीये तदभावः स्पष्ट एव। तथा च कथं तदनुवादेन वा
र्तिकं प्रवर्ततां एवं चाप्राप्तं कुटादित्वं विधीयत इति हरदत्तोक्तिस्तदनुवादिनी माधवोक्तिश्चानिर्बाधैव। असमर्थसमासस्तु इष्ट इत्युक्त
मेव। तस्माद्यथाकरमेव ग्रहीतुमुचितं। न तु वीचीनेषु पक्षपातो युक्त इति दिक्। अच्छि उछि। उच्छी विवासे इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ इह

म·ति·

पाश्लुकउछंतीत्यत्रा च्छीनयोरितिनुम्विकल्पार्थः। पूर्वपाठस्तु स्वरार्थः। तथाहि। उच्छतीति उंछतीत्यादौ पिद्वचनेश्रीशिवादीनां पित्वात्सानुदात्तते
धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं। शेतु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति। हिक्कल्मर्हणमिति। न चोपलक्षणत्वे मानाभावः। अनुपधस्य चेदं श्रीनैव विति
नियममा। अस्मिन् हिक्कल्गर्हणं प्रत्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्यैव तत्र मानत्वात्। लोभिता लोब्धेति। तीयमहेतिवेद। कुरशब्दे। करोतेरेवेति। सु
प्रसिद्धत्वात्। यथा गौशब्दस्यानेकार्थत्वेप्यर्थप्रकरणाद्विशेषं विना स्वर्गवज्राद्यो न गम्यंते तथा कुरतेरपीति भावः। मुरसंवेष्टने।
इगुपधलक्षणः कः मुरो दैत्यः। मुरारिर्विष्णुः। घुर। पंचादित्वादच्। घोरः। हृह्रा। दंत्योष्ठ्यादिरिति। उद्धृहरक्षः सहमूलमिंद्रेतिप्रयोगात्। इ
यद्दुछायां। वे चिद्दुहिरितं प्रघ्नंतिनत्फलंतु उद्दिकल्पेछविधौ चेसानुबंधस्यैव पाठात् रैवादिके यास्कयोस्तन्निरस्यहानिरित्याकूतं॥ अनुदित्या
ठस्तु भाष्यवार्त्तिकसंमत इति काशीस्फुटं भविष्यति। तिलस्नेहने। तिलति। कप्रत्ययेतिलः। नेनतीति गतौ शापि। चिलवसनेपचारिताः
चेचलं। चेलतीति शापि। विलसंवरणे। दंत्योष्ठ्यादिरिति। आविलं इति दर्शनात्। शिलषिलउंछे। आद्यस्तालव्यादिः द्वितीयो मूर्द्धन्यादिः। मि
लश्लेषणे। अंखरितत्स्वपि पठिष्यते इहपाठस्तु कर्ष्वगोपिफलेपरस्मैपदार्थः। लिखअक्षर। लेखिता। लेखिष्यतीत्यादि। कथं तर्हि लिखितुंख राम·
यमेव लिखिष्यते इति प्रमादएवायं। संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वा समाधेयं। यत्तु केचित्। गाढकुटादिभ्य इत्यत्र कुटस्मादिः कुट आदिर्येषां

इतितस्तुरुषत्रकूत्री होपोकरोषमा श्रितसमारंधस्तत्व्ना। लेखितेत्यादिगुणानिषेधापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। हसिकारहरदत्तादिविरोधात्। अपा
त्रतुष्पाच्छकुनिष्वालेखनेदृनिसौत्रमपीगविरोधाच्चेत्याल्लांत्तावत्। कथं लिखापयतीति। अत्रात्रेयः। लेखनं लिखः घञर्थे कः। तमाचष्टे।
णिच्। आपुकोदीर्घोच्चारणसामर्थ्यादस्यत्रापिप्रवृत्तिरिति। एतच्च भाष्यविरुद्धं। भाष्ये आकारस्य प्रत्याख्यानात्। तस्मादित्थं समाधेयं।
आपनेनापः प्राप्तिः। आप्नोतेर्घञ्। लिखस्य आपो लिखापः। तं करोतीति। णस्तवने। परिणतेत्यादि भागवते। अत्र आर्षो दीर्घ इति श्री
धरो क्लिस्नुः एतद्वालदर्शनिसपुनकसाटुपेक्ष्येति भावः। रुट्। ङित्त्वं खरार्थं। तथा हि। मनिम्नेत्यत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते धातु
स्वरः। भिन्नोपस्यएवत्रासिद्धत्वं तु न ङित्वसामर्थ्यादिवेत्यत्र विस्तरः। पिपिगती। लघूपधमात्रं व्याप्तं। अंतरंगत्वादिति। प्रच्छजी
प्सायां। पृच्छ्या। भिंडीश कृति गणत्वादङ्। इत्यात्रेयादयः। तत्करोतीति णिच्। ततो ण्वुल्। एवं च वकारं पृच्छकेभ्यो हनिति प्रसिद्ध
पाठेपिनिर्दोषः। प्रच्छकमितिपाठस्तु सुलभ एव। भिरादयो व्रलाइति। एते च भूषाकर्मकिरादिसनामिति वक्ष्यमाण उपयोक्ष्यंते।
ससर्जिथेति। विभाषासृजिदृशोरितिथलि वेट्। विच्छ गतौ। तुदादिपाठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययो [illegible] पि आनतु आपते न विच्छा
यतीविच्छायंतीति नुम्विकल्पः। केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययस्यैव पाक्षिकत्वं वदंतो विच्छतीविच्छतीति नुम्विकल्पमु

म.ति.

राजकुल्लेषांमति तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वात् यप्रत्ययांतश्छेवेवा तेन विच्छायंतीति मित्यएव नुम्। विचक्षरणो केचिद्दीर्घं तं पठंति तन्मा
मा दित्वंकं फलाभावात्। शपनामामपीति। नक्षत्रैभिः पितरोद्यामपिं शाम्निस्त्रादेदीस्यर्थावगतेः स्पष्टत्वान्नेषे वाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाच्च
तिभावः॥ ॥इति तुदादयः॥ ॥रुधादिभ्यः श्नम्॥ श्नमो मित्त्वादागमत्वेपि प्रत्ययसंज्ञा न विरुध्यते। तत्फलं तु प्रत्ययपादि लिन श्नसोस्तसंज्ञा।
त्राकारोच्चारणं तु श्नान्नलोप इत्यत्र विशेषणार्थं। उछृदिर्। उकारः क्त्वायामिड्विकल्पार्थः। छृत्वा। छर्दित्वा। तृणह इम्। तृणहोपितीति।
भाष्यकारीयनिष्कर्षेत्तु हलीति नानुवर्तते न चैवं तृणहानीत्यादावतिव्याप्तिः। अचिनेत्यनुवर्तनात्॥ ॥इति रुधादयः॥ ॥क्षिण्हिं
सायां॥ क्षिणुच। द्वावेप्येतौ दंत्यांतौ। णत्वं तु लाक्षणिकं तेन यङ्लुकि चंक्षंति चेक्षितीत्यत्र न श्चेत्यनुस्वारः सिध्यति। संपर्युपेभ्य इति व
त्तिकारोक्तं पाठमुपेक्ष्य भाष्यवार्तिकानुसारेणाह। संपरिभ्यामिति॥ ॥इति तनादयः॥ ॥एवं रूप्स्येति। आत्मनेपदे इति भावः। स्तन्भु
स्तुन्भु। नकारोपधाः। विष्टभ्नोतीति। स्तन्भेरिति षः। वेः स्कभ्नोतेर्नित्यं। विष्कभ्नोतीति। यत्तु प्राचोक्तं स्कभ्नोतनिरित्युक्तेः स्कभ्नोते नेति। तद
प्रामाणिकमिति भावः। तथा हि। स्कभ्नातेरित्यत्र यद्यपि श्नाप्रत्ययविशिष्टं रूपं विवक्षितं तर्हि विष्कभितामित्यादावपि न स्यात्। अथ धा
तुमात्रं विवक्षितं तर्हि श्नुविशिष्टेपि तस्मिन् भवितव्यमेव षत्वेन। उदाहृतं चात्रापि षत्वं माघवादिभिरिति दिक्। हलः श्नः। यत्तु प्राचोक्तं

ताम.

व्याचक्षाणैः सौत्रेभ्यः ग्रा न च नास्तीत्युत्प्रेक्ष्य स्वल्पश्री हीत्युदाहृतं तद्यद्यपि माचोयं ग्र्यस्यानुगुणं । मा चाहल : अत इति सत्रस्य ग हल्लाता
वुपेन्या सात् । अन्यथा प्रथमोपस्थितानन्तं मुमभतीनुपेक्ष्य तावदूरगमनायोगात् । तथाप्यनाकारत्वात् दुपेक्ष्यं ॥ तथा च माधवेन स्तभा
नेत्युदाहृतं । हलः । अंगावयवा किं । निरूतं । कुरूतं । अथ । वक्र्याविति । तेत्रोत्तरोक्तौ रुहाप्याश्रपणीपावित्यर्थः । संयुक्तहलमध्यस्थ
त्वादुंधेरारे ग्रारित्वाद्याप्राप्तेर्वचनं । अहो लिटि । एकाचः किं । यङ्लुकि मा भूत् । न चेष्टापत्तिः । आकारस्य विरोधारिति स्फुटीकरि
ष्यते । विहितस्येति किं । आ हितं । न चात्रणिलोपस्य स्थानिवद्भावः दीर्घविधौ तन्निषेधात् । अहीषीष्टेति । न लिङि । तिदीर्घनिषेधो
नेह । वृतइत्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इति आदयः ॥ ॥ इति आदयः ॥ ॥ आचूचुरदिति । प्रसारस्कृतास्तत्वलघूनीति सन्वद्भाव इत्युक्तेत
स्यमलतेकइपयोग इति स एव प्रष्टव्यः सामान्यापेक्षमिति । नन्वेवमाधृषाद् इति व्यर्थमिति चेत् । मैवं । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिक
त्वात् । अन्यथा सत्ता एवं कस्य विधेर्नित्यत्वात् विकल्पविधयः प्रायेण व्यर्थाः स्युरिति सर्वेपि तत्रवः स्यात् । एवं चास्मिन्पक्षे त्रा
धृषीयाणामेव ऐच्छिको विकल्पः । अन्येषां तु शिष्टप्रयोगाद्व्यवस्थितं इत्यर्थः । दृमिस्कृतेति । तत्रैव मासकृता अनित्यपंक्ता श्चुरा
द्यमइति सामान्याकारेणाभिधानाश्चेति बोध्यं । न चैयर्थ्यमिति । यद्यपि मथने पक्षेपि सार्थक्यमनुपपादितं तथाप्यस्मिन्पक्षे वैयर्थ्यं ना

३

म·ति·

कापिनेत्यर्थः। तच्चिंत्यमित्यादि। अयं भावः। यत्रित त्रिमत्रि कुट्ट्योर्हि संयोगांताः तेषां नकारविशिष्टपाठेऽपि अनिदितामिति लोपेन लभ्य
तेन नकारस्यानुपधात्वात्। तत्कथं तेषामिदित्वं णिजभावं ज्ञापयेत्। चिंत्यादिर्त्यादौ णिजभावपक्षे नलोपस्याप्रवृत्त्या सार्थकत्वात् लभमा
नइकारो णिजभावं ज्ञापयतीत्युचितं। न चेह तथेति स्पष्टं वैषम्यं। अत एव कविकल्पद्रुमे यत्रित त्रिमत्रि कुट्ट्यो नित्यं णिजंताः एवो
क्ता इति॥ ओकार इदित्येके इति। लंड्युपि। लंड इति। अस्मिन् पक्षे निष्ठायां रूपेऽपि विवदंते। लंडः। अनुबंधबलान्नेडित्येके। लडितः। अनु
बंधबलादिड्भावधीनेऽपि नत्वमित्यपरे। ओदित्त्वमस्ति नेति पक्षद्वयमपि माधवबोपदेवादिग्रंथेषु स्थितं। ओदित्त्वपक्षेऽपि निष्ठायामि
डस्ति नेति मतद्वयं काश्यपकामधेनौ स्थितं। प्रकरणे। तद्धीति। एतच्च श्रीभट्टादीनां मतं माधवेनोपन्यस्तं। नलिरंध्रोरस्मं। यातुपा
ठकृता पाणिनिना शिशिष्येषोदात्तानुदात्तानां पाठात्। न हि ऋकारांताः सिद्धा इति तेन परिभाषितं। येनेत्संज्ञा स्यात्। ऋल्पित।
अत एव कविकल्पद्रुमे पाठस्पर्शति निःसंशयं तंत्रमुक्तं। उक्तेति। इररागामिति। दीर्घोपधे ठेपधायामिति ऋराम्राः। जेर्वृद्धिः इति तेषामव
र्णोपधानामरइति विवेकः। नन्विह उरित्यनुवादे समर्पके सौत्रेण वर्ण्यात लवर्णोऽपि गृह्येत। ऋदित्येन तु भाव्यमानमात्रेण न ग्राह्यः। एम·
तथा च अचो हृ पदिति प्रसज्येतेति चेत् मैवं। लत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव अरं बाधित्वा उः ऋदित्यस्य प्रवृत्तेः। यदि परं ऌरूपस्यासमर्थ्यमिति

कारोपधस्य वपठ्येत तदास्मादृशोक्तदोषः। एतेन चलीक्लृप्यत इत्यादौ रीगागमादेर्लत्वार्थं कृपो रो ल इति सूत्रमस्तु नाम। धातुस्तु लका
रोपध एव पठ्यतां। एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते। ऋकारैकदेशस्य लकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोऽपि न भवतीत्युत्प्रेक्षापि परास्ता।
अचीक्लृपदित्यत्र उक्तदोषस्याभावो व्यात्। एतच्च सर्वं कैयटे स्पष्टं। स्माययत इति। आत्वं तु नेह भवति। स्मयतेरिति निर्देशात् हेतुमस्मा
देवतद्विधानात्। शुल्वमाने। पवर्गतृतीयांतोयमिति बोपदेवः। तथा च प्रयुंजते शुल्बमिति। चुट छेदने। चोटयति। चुटतीति त्रोगतं। व
ज मार्गे। वाजयति मार्गयति। केचित्तु मार्गे इति निर्धात्वंतरं किंतु मार्गे संस्कारो धात्वर्थः इत्याहुः। मृग अन्वेषणे इति कथादौ। क्षजि कृच्छ्रजी
वने। क्षंजयति क्षंजति। ज्ञप मिच्च। अयं ज्ञाने इति। प्रतिपदं ज्ञपिं चिंतत्वाः। प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यादौ तथा दर्शनात्। ज्ञापने चेति। श्लाघनु
उ. सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमिष्यमाण इति व्याख्यानात्। यम च परिवेषणे। परिवेषणमिहेति। चंद्रस्य परिवेष इत्यादौ तथा प्रसिद्धेः।
नात्विति। तत्र घटादित्वादेव सिद्धेरिति भावः। नापीति। हेतुमण्यंतस्याहिंसार्थः। तत्र च घटादित्वादेव सिद्धेरिति भावः। नान्ये मितो हेतौ।
ज्ञपादिस्थ इति। मुख्यमते पंचम्यः। मतांतरे तु चापि रहिंस्यास सह सम्प इत्यर्थः। एणेत्यके। पुरोगास्मे इति। ईदृशोपशुको मास्तु हिः कीदृ
शीति चिंत्यं। उक्तं च स्वामिना। पोर्थे चागमशास्त्रानमहतामपि मोहतः। न विघ्नः किं जहीमोत्रा किमुपादेयं होवयामिति। चूर्णसंकोचे। पु

म·ति·

नःपारोऽर्थभेरस्कृतः। मर्चुचेति। अयं धातुर्मित् चौरादयस्त्रैकौमष्टेनोपन्यस्तः। प्रयुक्तस्ते चामतीमितंमर्चयति हूर्षेनेति। वस्यात केषांचिदिह
पाठमात्रेण प्रामाणिकोऽयमिति न मंतव्यं। मैत्रेयमतमाह। अर्द्दनिरूत्सेकइति। एकुइति। एकदूतस्य रसो माहवनं। तर्ह्यजं तु अनयोरि
ह्लादेव लुंवति। तुंवतीति सिद्धेः ह्रीनेऽर्थे भूवादौ पाठोऽनर्थकः स्यात्। अदर्शनेऽर्थे ह्रीभेदात्सोपि सार्थक इति। चुटि छेदने चुंटयति। चुंट
ति। इल प्रेरणे। इलतीति तु दासी। म्रक्ष म्लेछने। म्लेच्छनमपशब्दनं। म्रक्षणे ध्ययं। तत्र्चेतेलादिना अभ्यंजनं। म्रक्षयति। म्रक्ष
तीति संघाते शपि। म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि॥ इहाव्यक्तभागपशब्दनं। म्लेच्छतीति भ्वादौ। गुर्द पूर्वनिकेतने। गूर्दयति। पूर्वय
ति पूर्वनिकेतन इति पठित्वा पूर्वनिवास इति केचिद्व्याचक्षते। पर्वतीति पूरणे शपि गतं। जसि रक्षणे। जस्यतीति श्यानिमोक्षणे गतं।
इहैव हिंसायां जासयतीति भविष्यति। तप्यात्ताडनेपि। जसु हिंसायां। आस्यणि जनिंत्पः काप्यामिट्टि [illegible] लिंगात्। जासय
ति। जासति। जसित्वा। जस्त्वा। जस्तं। पिडि पिंडयति। पिंडति। रुष रोषे। शपि हिंसायां रोषति। रुषनि रुष्यतीति गतं। डिप क्षेपे। संघाते त्वा कु
सीयः डिप्यति। डिपतीति त्वन शयोर्गतं। ष्टूप। स्तूपयति। अतुष्टुपत्। दसित्पयोरिति। पिजेव पुत्रे रसथे वचो मिरित्य [illegible] भास्करेणा
समये संगच्छामि। दस दसि दर्शन दंशनयोरिति चौरादिकस्य व्यत्ययेन वैद्यभावेः। धातूनामनेकार्थत्वात् [illegible] भिमतार्थलाभ इति व्याख्या।

एम·

तत्वासिनिभावः। स्त्राः स्यान्नायते। अपस्नान। अत्र च स्नातेरत्यादिना प्यासस्याकारः इत्तापवादः। स्नान्ति। स्यान्तेइति तत्स्य श्राबाधनस्त्रा
नयोरितिभ्वारेगीतं। तर्जभर्त्स। तर्जयते। भर्त्सयते। कथं तर्हि तर्जयन्निव केतुभिरिति रघुकाव्यं। भौवादिकस्य तर्जतेर्हेतुमति णिचि। वस्तग
न्ध। अर्दने हिंसा। वस्तेति दन्त्योष्ठ्यादिः। कूण संकोचे। दीर्घोपधोयं। ह्रस्वोपधस्तु कपादौ भविष्यति। नूरो पकरणयोः कुणतीति त्रोग
तं। भ्रूण। भ्रूणयते। भ्रूणो र्भकः गर्भश्च। यक्ष पूजायां। अच। यक्षः। गूर। दीर्घोपधोयं। गूरयते। ह्रस्वोपधस्तु दिवादौ तुदादौ च। किंच। गु
रादिरनोदित्। उत्तरावीदितौ। शामयतइति। आकुस्मीयत्वात् ङ। कथं तर्हि निग्रामयत इत्युत्पत्तिमित्यत्रत्वेन न सिद्धमिति वदन्तीतिचेन्न। स्वा
र्थिकं यन्तात् हेतुमन्निविद्दति गृहाण। न चार्थसंगतिः निवर्त्तप्रेषणाद्वाता प्राक्तेर्थे णिजुच्यते इति सिद्धान्तात्। लक्षयतेः लक्षयतीति
तुदादौ च। गते। कुत्स। एण्यासश्रन्थेति युच्। कुत्सना। पूर्वत्र कुत्सायामिति निर्देशाद् ङ। कुत्सा। त्रुट। अयं दिवादौ तुदादौ च। मलत्रा भ
जने। आभंडनं निरूपणं। पवर्गतृतीयादिरयमिति केचित्। कुद्द प्रतापनं। कुद्दयते इति क्षीरस्वामी मैत्रेयादयस्तु कुटेति पठित्वा कोचं
यतेइत्युदाहरन्ति। वंचु प्रलम्भने। वंचयते। स्वाथायामिदं कल्पाप्पीत उदित्करणात् णिजे नित्यः। वंचति वंचिता। कुद्दिं यमिति केचित्। न म
तिवक्तुं रूपि। वंचित्वा। वंचित्वा। वक्त्वा। वंचिलुञ्च्यतश्चेति सेट्कः। क्त्वः कित्वविकल्पनात् पक्षे लोपः। इट्भावे तु निष्ठा। मिष्ठायां वक्तं। वंचयत्

म·ति·

५

तिबंधनो केशवस्वाम्यादिमतमाह। प्रजननसामर्थ्यमितिमैत्रेयमतमाह। शक्तिसंबंध इति। प्रातिपदिकमिति। स्मयतेः कुत्साद्युपपदात्
पि इत्यपत इतिसूत्रेऽन्येभ्योपीति वक्ष्यमाणत्वाद्वुस्थेग्रेये कुगतीति समासे निष्पन्नमित्यर्थः। यद्यपि कुस्मयत इत्यादि सिद्धो लडादिषु
सिद्धं तथापि प्रकृतकुस्मयत इत्यादिन स्यात्। उपसर्गस्य धातुव्यवधानायोगात्। किंच। कुस्मयां चक्रे इत्यामस्यात्। कणनिमीलने। काणः
स्वभावाद्यमेकनेत्रनिमीलनवचनः। कणयादीनामिति। ते चहेतुमस्मो वक्ष्यंते। चटस्फुट। चाटयति। स्फोटयति। निषेधार्थे लिंगादि
ति। विशब्दनार्थादस्मादनंतरा निष्ठानास्तीति किं प्रतिषेधेनेति भावः। लस भ्लेषणे शिल्पयोगे। स्वामी तु शिल्पोपयोगे इति पठित्वा लषति मूर्द्ध
न्यांतं केचित्पठंतीत्याह। यत्न नि। स्वामी तु निकारस्थाने निराकारेति पठित्वा निराकारः परिभव इति व्याख्यत्। क्रियानिघंटौ च। यत्ने
प्रेषे निराकारे स्यात्तये इष्युपस्कृताविति। निसो ऽयं धात्वधनयोः प्रतिदाने। ऋणं निर्यातयति। प्रतिदानमित्यर्थः। रक लग आकयति। ला
गयति। रके शंकायां। लग संगे इति घटादौ। अंचु विशेषणे। विशेषणं व्यावर्तनं। वसस्नेहे इत्यादि। अयं निवासे भ्वादिः। अध्याशिष्व। व
स्त इत्यादौ शास्ने। वस्यतीतिस्तंभने। वास उपसउपसेवायामिति शेषो पेधः कथादौ। रूप ग्रेश्वति। क्षीरस्वामी तु रूपं प्रस्ता दर्थे इति पठित्वा ता
दर्थ्ये इति प्रस्तेन सम्भुवोऽर्थे मिश्रीकरणे। अथवा तत्र के न रूपः परामृश्यते तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षणः। तस्मिन्निति द्वेधा व्याख्य

राम·

117

तास्वदिममिव्याप्नोति। क्षीरस्वामी तु आङ्पूर्वकात् स्वरेः सकर्मकात् मिजिति व्याख्यत। एतद्धृषेणा द्रियंते। आकुसादिति एवं आ ष
षाद्ागर्वीदिति परस्त्र च आङ्कुः भिविघ्यर्थतोयाः सर्वसम्मतत्वेन तन्मध्यपतिते आपि तथैव मोख्याया उचितत्वात्। योषयतीति। अ
प्रत्युपनत्र्यासु पुरोगतः। घाटयतीति। अयं संघाते गतः। पुनः पाठोऽर्थभेदात्। एकोदेशीमतेनाह। लडित उन्नलचेति। लंडयति। लेड
ति। ताडयति। नालयति। स्वादइत्यकडति। आस्मिन्मते एवं त्रापि आस्वादस्य कर्मकात् इति दीर्घपाठो बोध्यः। दीर्घस्यत्विति। ह्रस्वे
व दीर्घपाठस्य फलं। ह्रस्वपोरुप्युपधावद्धा आस्वादयतीत्यादि रूपाणां तुल्यत्वात्। सनंतेपि सिस्वादयिषतीति रूपं तुल्यमेव॥ सः स्वि
दिस्वदि सहीनां चेति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सकारस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्। आस्वदीयाः समाप्ताः॥ ॥ अथा
धृषीया युजाद्यः। आधृषाद्वा। योग्यतावल्लासिजिति संबध्यते॥ युजेर्णिजभावे आनिद्कृताम्य दर्शयितुमुदाहरति। अयोक्षीदिति। षद
मर्षणी। अस्येह पाठो वन्निकारादीनामनभिमतः इति रिवादो षहृषु हृचक्षमर्थइत्यत्रावोचामेति माधवः। एतच्च प्राचीनस्वग्रंथविरुद्धान्त
अद्विस्वयमेवैतद्विपरीतं प्रतिपादितमिति सहृदयैराकलनीयं। ईर क्षेपे। ईरयति। ईरति। अराईरीरत् इति गतौ कंपने च गतः। लेतेति। विभाषा
लीयतेरित्यात्वं तु न भवति। लिनाति लीयत्योर्यकामिर्देशाद् इति भाष्यकारोक्तेः। वेरीतेति। वृत्तेवेति वा दीर्घः। वर्षीष्ट। वरिषीष्ट। अवृत।

६

प्र·ति·

।अवधीष्ट।अवधीष्ट।लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट्।लिङि नलिङीति दीर्घनिषेधः। अवारिष्ट। अवारिषुः सिचि च परस्मैपदेष्विति दी
र्घनिषेधः।रिच्।अनिट्कृतां स्यच्छ्यतिरेक्ष्यति। अरिक्षदिति। व्वस। मस्तुर्देवेन सिचि वृद्धिः अरैक्षीदित्युक्तं तद्व्याख्यातत्वाद्युक्तमिति प्रा
माणिकाः।तर्पितेति।सेट्।अनिट्सुतृपनानिर्देशात्।छृदी।ईदित्वान्निष्ठायां नेट्।छृणः।छृणत्वाने।ग्रंथतीति।ग्रथ्नातीति संदर्भे ग्रथ्न
ह्रीगते।वदसंदेशवचने।ववदतुरिति।यजादेस्तु नुदतुरिति गतं।वचतीति।अर्हसीव क्रीतिगतं।अवाक्षीदिति।अस्यतिवक्तीत्यदुत्।लुङ्
निर्देशात्।वविस्वपीति संप्रसारणं तु कित्स्व स्यादेव। उच्यात्।मषति तिक्षायां। अयं स्वेन दृतिवोपरिवः तन्माधवाद्येनमन्यंते।धषप्र
सहने। शाकटायनस्त्वाटितमाह।तन्मतेधषः।मुखवमते धषित ।। एषुपत्नावंधनइतिताल व्यांतं मैत्रेयाद्यः पठंति।।इत्या धषीया
अथाद्यंताइति।वक्ष्यमाणेषु धातुष्वंतो काराविवक्षितो न तच्चारणार्थेनापीसंज्ञकः।अनुनासिकत्वाभावात्‌नाहित्यर्थः।यत्तुप्र
सारक्तं ताकंषाद् सत्रमेतदिति।तन्न। धातुपाठेऽनुपलब्धेः। तद्धिकोरस्पष्टत्वाच्च।एतेन अदंततविधानार्थमिदमिति प्रत्युक्तं।यदि
क्वचिदुपलभ्यते तथाप्युच्चारीत्या अनुवादत्वस्यैव न्याय्यत्वात्।स्तनगदी।अनेकाच्त्वेन षोपदेशत्वाभावात्षत्वं न।निस्तनयिषति।क
लगतौ।कलयति।कलते इति त्वापि गतं।ततो हेतुमण्णिजो कालयति।सामा सामयति।धात्वंतरेण गतार्थत्वभ्रमं व्यावर्तयितुमुदाहर

श्री·

119

ति। अससामार्दिमिमिस्थूल। नास्य पल्पूलनेन वाप्यः पल्पूलयेयुरितितैत्तिरीयाणां संहिता। पल्पूलनं शोधनं द्रष्टव्यमिति तन्महाभाष्यं। ऊन
परिहार्यो। अस्मासस्माणोवदि. नशावृस्य द्वित्वमिष्टं तस्य दुर्लभं। द्वित्वात्परत्वाद्दलोपात। न च द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अल्लोप
स्य स्थानिवद्भावान्निषेधो वेह लभ्यते। णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् आह। ओः पुयण्ज्यपरे। णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽपि त
न्निमित्तकस्याजादेशस्य निषेधः स्थानिवत्त्ववालिंगेन साध्यते। लिंगं च ओः पुयण्ज्यपरे इति सूत्रमिति यथाश्रुतग्राहिणः। तेषामय
माशयः। तेन हि सूत्रेण विभावयिषति। लिलावयिषति। जिजावयिषतीत्यादौ अभ्यासोवर्णस्येत्वं विधीयते तच्चाणिच्येव। पवर्गयण
जानाम् वर्णपराणां तत्रैव संभवादिति। न त्वेतद्युक्तं। पिपविषतेर्यियविषतीत्यत्र सूत्रस्य चरितार्थत्वात्। तथा हि। पूङ्। यौते अर्थसनि
स्मिपूङ्रंज्वशूनामिति सनीवंते निचसूत्राभ्यामिटि कृते द्विर्वचनेऽचीति सूत्रप्रवृत्त्या अस्तीहाभ्यासे उकारः। तस्मात्संपूर्णे सूत्रस्य ज्ञापक
तो किरसंगता। अत आहुर्वर्गप्रत्याहारेत्यादि। अबीभवत्। अपीपवत्। अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। विभावयिषतिदूत्या
दिसिद्धिर्हि वर्गादिग्रहणस्य फलं वाच्यं तच्चाभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वात्। अकारस्य सन्यत इतीत्वेन रूपसिद्धेश्चतुर्थपादं। अतीव
गोदिग्रहणं यथैसदुक्तार्थज्ञापकमित्यर्थः। ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुयण्ज्यि त्यस्याप्राप्तिस्तत्रैव बोध्यं। तद्यथा चुक्षावयिषति उदुरिवा

म· सि·

चारतिउद्भवति। नतोणौ सन्। उतुन्नावयिषति। चट्टि। ओ। उद्रुवता तुत्तावयिषति। अतत्तवत्। तुण्डिनावयिषति। ओणिनिवत्। पुस्फा
रयिषति। अपुस्फरदित्यादि। तदेतत्सकलमभिप्रेत्य भगवता कात्यायनेनोक्तं। ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ सन्वद्भावस्ये
ति। पतंजलिना तु तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति पवर्गादेरन्यस्मिन्नपि हल्वर्णपरे एव सन्वद्भावमित्यचिकीर्तदित्यादौ नाति
व्याप्तिरिति सिद्धान्तितं। तत्रावर्णपरत्वं किं हल्प्रवृत्तिवेलायां विवक्षितं किंवा परिनिष्ठिते रूपे। नाद्यः। बुभावयिषतीत्यादौ तदभा
वात्। न द्वितीयः। ओ न नदित्यादौ तदभावादित्याशंक्याह। प्रक्रियायामित्यादि। क्वचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु मुक्तं त्रैवेत्याग्र
हे बीजमस्तीति भावः। यत्तु प्राचा केचिदेवमाहुरित्यादिना ऽवर्णादेशस्य सन्वद्भावनिवृत्त्यानाम्नरतिमतमुपन्यस्तं। तत्र केचिदित्युक्त्ये
व दौर्बल्यं स्पष्टं गम्यते। तद्बीजं तु भाष्यादिविरोध एव। तथाहि। अस्मिन्पक्षे अचिकीर्तदित्यादौ सन्वद्भावप्रसंग एव नास्ति। अव
र्णादेशात्माभावात्। तथा च उत्तरभागे अवर्णाभावादिति भाष्यकारोक्तः परिहारो व्यर्थ एव स्यात्। किंच लोपः पिबतेरीतित्सूत्रे अ
प्यीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि उपधालोपे च तस्य सन्वद्भावनिवृत्त्यात पापुश्रान्स्याद्धिरुक्तिरीतित्वं स्त्रियग्रोपि विरुध्येत। अपि च। एवं
त्रासिद्धमिति सूत्रे काशिकायां वद्धेः कौंतामिचिचङि। ओजढदित्युदाहृत्य नित्त्वं न स्यात्। औजिढदित्युक्तं। तत्रैवन्यासकृता णौ कृतस्यापि

राम·

लोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्यातं तदुभयं विरुध्येत। किंच। शुष्किकाशुष्कजंघा च स्यामिमानोजदन्तत्वे तिर्वैयाग्रपद्यवार्त्तिकमपि वि
रुध्येतेति दिक्। यत्तु प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणैरुक्तं कात्तिकाकामतमुदाहृत्य त्रिमुनिमतमुत्तरपक्षयन्नाहुः केचिदेवमाहुरिति। एवंच
स्यमाणं केचिन्माश्यतल्लविरुद्धत्वादि। तत्त्वं वोपदेवग्रंथस्य ग्रन्थान्तरप्रसाद ग्रंथमलकमिति मल्लाकुद्धेरेवोपेक्षणीयं। तथाहि।
वोपदेवेन काव्यकामधेनौ श्रंकथातोर्णिचिस्त्रस्त्रपेचङि। स्थानिवत्त्वात्कसाहस्याहित्वे सस्राचकदिति रूपमेकीयमतत्वेनोपन्यस्यमु
नित्रयविरुद्धमिति दूषितं। द्विर्वचनेचीति हि पाणिनेः सूत्रं तच्च द्विर्वचनपराहृत्य कात्यायनेन व्याख्यातं तस्मात्तु छावपिषतीत्यादौ
अव्याप्तिस्तेनैव श्रोः पुयणितिज्ञापकबलेन परिहृता यतेजलिनाचाप्युवर्णपर एव हलि स्थानिवत्त्वमित्याश्रितं। इत्यव्याप्तिरुद्ध
ता। एवंच षष्ठ्यन्ताउवर्णादेशस्यैव स्थानिवद्भावोभिप्रेतः। किंच कात्यायनेनोक्तपूर्वविप्रतिषेधवक्तुं न परमाप्यस्वरसेनाप्ययमर्थो
लभ्यते याष्टद्वित्वप्रकरणांते हि पूर्वविप्रतिषेधपठ्यते। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्य
इति। तथाच रुध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यणा। चयनं चायकौलवनं लावकइत्यादौ चायवायावः। गौदः केबलनेदृत्यादावाल्लोपः। क्षे
षघ्नइत्यादावुपधालोपः। कारणाहारणेत्यादौ णिलोपः। निष्टर्तीइत्यादावुत्त्वं चेत्येतानि नवविधिसंहारत्यादौ सावकाशानि द्वित्वेन प

८

म॰ ति॰

वीविप्रतिषेधाद्बाध्यं तेतेन चक्रतुश्चिचाय लुलाव चिचपिथ लुलविथ। पपतुः तस्थतुः जग्मतुः जघ्नतुः। आटिटत्। ततुरिर्जगुरिरित्या
दिसिद्धं। एवं च द्विर्वचने चीति सूत्रं नारंभणीयमिति वार्तिकाशयः। भाष्यकारस्त्वाह। उक्तरीत्या चक्रतुरित्यादि सिध्यतु। चुक्षाव पि
पतीत्यादौ तत्र रगत्वाद् ह्रस्वादेशे कृते अभ्यासे द्वित्वं श्रूयेत। न संतरंगेण सह विप्रतिषेधः। अतुल्यबलत्वात्। तथा च तत्र येत्स्यं व
चनं कर्त्तव्यं। ओदैदादेशस्य चुटतुशरादेरभ्यासस्यातउद्भवतीति। ओदैतौ रादेशो यस्मिन्नंगे तस्य योऽभ्यासः चुटतुश्शरादिस्त
दकारस्योत्त्यादित्यर्थः। चुक्षाव पिषति। उडुड्डाव पिषति। तुताव पिषति। उर्णुनाव पिषति। शिश्रुणाव पिषति। पुस्फार पिषतीत्या
दि। एवं च सूत्रमतमेव प्रबलमिति। एवं न दैतो भाष्यकारस्य श्रोजच्छदं च कदित्यादौ अभ्यासे अकारीयपदिसमतः स्यात्। तर्हि
तदर्थं पित्वान्तामास्थेयमिति वार्तिककारं प्रतिगौरवं तावं कथं नापादयेत्। तस्मात्सूत्रपक्षस्याभिवत्वे भाष्यकाराणामनभिमत
मिति निर्णीयते। वामनादयस्तु महाभाष्यविसंवादादुपेक्ष्या इति। एतच्च सर्वं वोपदेवग्रंथपर्यालोचनया पर्यवस्यतीति सत्यमे
व। किंतु वोपदेवस्यैवेह महान्प्रमादः न तु वामनादीनां। तथाहि। यत्र वह्वक्तं अवर्णपर एव ह्रस्विस्वस्य निवर्त्तं वदता उवर्णादेशोऽपि
षत इत्यभिप्रेतमिति। तन्न। आं च कद्विप्पादावपि हि इत्तौ प्रक्रियायां दृश्यायामभ्यासोत्तरखंडे वर्णस्य मुख्यभत्वात्। न नु नासोप्रयो

राम॰

गोस्तम्भेवेतीति चेतर्हि ततः। नहिप्रयोगस्समवायित्वं विशेषणं भाष्यस्थं। एवं चनुनावयिषतीत्यादौ हलादिःशेषप्रवृत्तिवेलायामभ्यासवर्णाभावेपि
पश्चाभ्यासविनं तमाश्रित्यप्रत्ययमाश्रित्यानिवत्वाद्विर्वंप्रवर्तते। तथैवभ्यस्थानादिरेपि प्रक्रियायांशत्रायांतत्स्वत्वादिति नकोपिदोषः। एतच्चमु
ध्वातुस्तत्वोकीर्तयतेर्दातुवन्तौचमाधवग्रंथेस्पष्टं। यदप्युक्तं वार्तिकदूषणपरभाष्यस्वरसोत्रमानमिति। तदपिन। भाष्येहिदूष
णादिरूपात्रमुक्तंनतुदूषणांतरंनास्तीति। तथाहि। वहवस्तत्रदोषाः तथापि विप्रतिषेध एवतावद्युक्तः। अल्लोपादीनांनित्यत्वात्।
द्वित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात्। किंच एवं विप्रतिषेधे सर्वत्रवचनस्यारंभणीयत्वादिहतुसुतरांतथेति कलाघवं। अपिचक्रियस्मा
णंवचनंनित्यानिर्वांतरंगानपिबाधेत ततश्चाविनिनवनीयिषतिरित्यत्रविनीयिषतिदस्यादावभ्यासेउकारश्रूयेत। यदितुआदेशा
देशाभ्यासादिवचनेष्टत्वात दूर्वांतरंगाणामबाधिज्ञापकं वूषेतहिंतिदेवपवनंनिनवनीयिषतीत्यादावपिप्रवर्तेतेतितदोषतादवस्थ्यं।
नद्धारणायमुक्तांतरमास्थेयं। एवंस्थिते अज्झदित्यासावभ्यासत्रकाराद्देशोविधेयः स्यादित्यपिवार्तिकमतेदूषणांतरमत्कंत
स्मादिदंवार्तिकंरचनीयं। आदेशोर्हेशास्त्रवुद्धनुत्तरार्देरभ्यासस्योत्सनिनितः अल्लोपयत्वोणिचोत। अल्लोपवतोंगस्याभ्यास
स्यणिचोत्स्यात्। अजादेशाचक्रन्त। एवंस्थितेऽनाममन्त्यास्यकार्यदिस्थिषाः वैयाघ्रपद्यवार्तिकं च भाष्याविरोधेनैव समर्थितं भवति।

नानुवर्तते विभाषा वेट्श्वोरिति विभाषाग्रहणं चानुवर्तत इति तन्ना सम्बन्धो वैयर्थ्यापत्तेः च्छ्वादिसूत्रस्य विरोधाच्च अत एव वक्ष्य
रस्याति नानुवर्तते इति केचित्तद्विरुद्धे क्षापिप्रयुक्ता। तथा च भट्टिः। येनाद्धि दैत्यपुरं पिनाकीति प्रायुद्दू। अतिस्तेन दिति। अनेकाच्त्वेना
यो यदेशात्वात्तत्वं न ॥ म्रा ॥ मार्गयति मार्गतीति। मार्गेरावन्धीयस्य। अदंतत्व सामर्थ्यादिति। अयं भावः। कथपति गणपतीत्यादावु
पधाहृस्वनिवारणेन चकथदित्यादावग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावविरहेण साभाममममतीनामुपधाहृस्वव्यावर्तनेन। ग्रहमगम
मतीनामुपधागुणव्यावर्तनेन चादंतत्वं सार्थकं। गवेषादीनां तु अदंतत्वे प्रागुक्तफलासंभवात् णिज्विकल्पोनुमीयते। युक्तं चैतत्। ता
चिंतयते रिति त्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मतेऽपि अकारफलस्य स्पष्टत्वात्। विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति मतेऽपि तत्र अकारा
कार ईकारः उकार ऊकारश्च वस्तनुबंधाः यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः यथा च अविशावन इति निषेधः तथा अदंतताप्यस्तु। एवं सति
मतद्वयेप्येकरूपफललाभात्। यत्तु वोपदेवेनोक्तं। अग्लोपित्वं स्यानिवर्त्यं चादंतत्व प्रयोजनं। यत्र त्वेतेन विघेतेत्तत्रास्तोपविकल्प
नमिति। अत्रेदं वक्तव्यं। विकल्पस्तावदस्मिन्नेकदोषद्वयः निर्मलित्वलोपाभावस्यैव सुवचत्वात्। ब[illegible]त स्तसोपिन। अत्रेदं वक्तव्यं। वि
कल्पस्तावदस्मिन्नेकदोषद्वयः। निर्मलित्वलोपाभावस्यैव सुवचत्वात्। बस्मतस्तसोपिन। अन्यत्र [illegible]सेन णिज्विकल्पेनैव कृतार्थत्वे

अपूर्वस्य लोपबाधस्य कल्पना या अप्राप्तत्वात्। यत्तु अरंतत्वमार्थं कृत्वा पवाहलोप इति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणैरुक्तं वाचनिक एवात्र
विकल्प इति। तच्चाहृतं निर्मूलं च। यदि वाचनिकः तर्हि अरंतत्वसार्थक्याये तिकथमन्वियात्। किंच कस्येदं वचनं यद्बलेन वाचनिक
तोच्यते इति न किंचिदेतत्। एवं च गवीपयत इत्याद्युदाहरणमप्यसाध्वेव। अंकूपयतीत्यादि तु सुतरां। अंकयतेरकारस्य प्राप्त ऊरीत्या
औ चकारित्यभ्यासे अश्रवणे न कृतार्थत्वात्। एवमर्थयपि यतेरप्यपि। यत्तु आर्तिथिपतेति प्राचोदाहृतं तत्तु तराम शुद्धं। आर्तमितिस्त्रा
भ्यासे इकारस्य अश्रवणात्। चङ्परे णाविसस्यांगं लघुं प्रतिवा विशेषणं तेतिपक्षद्वये पि दीर्घो लघोरिति दीर्घस्य दुर्वारत्वाच्च। यदपि व्या
चख्युः हलादेरित्युक्ते न दीर्घ इति। तदपि न। हलादेरित्यस्य निर्मूलता याऽउक्तत्वात्। ननु अंगं पत्र द्विरुच्यते इति माधवोक्तरीत्याने
द्वदीर्घ इति चेत्। न। तन्मते अल्लोपस्यावश्यकत्वादिति दिक्। परत्वाद्दृद्धाविति। लोपः शाकल्यस्याऽस्य अनित्यः। वृद्धिर्नित्येति तु स्पष्ट
मेव। उभयोरनित्ययोर्वृद्धौ कृतायामिकारस्यादेशो त्वमेव परत्वाद्धाणी संगस्य बलीयस्त्वाच्चेल्लोप इत्यर्थः। एवं चानग्लोपित्वा दी
र्घसन्वद्भावौ स्त। नचाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानं शंक्यं। तथाप्यंगस्याणिच्परत्वानपायात्। चङ्परेणौ यल्लघ्वीति पक्षे कथ
मिति चेत्। अभ्यासस्याश्रा इति दीर्घचः एवं च नस्थानिवत्त्वमेवनास्तीति गृह्नाण। अतएव मुंडमिश्रेति सूत्रे हलिकल्पो रंततनिपातने

भाष्यवार्त्तिकयोराश्रितमिति भावः। वृद्धेभ्योऽपीति। आरांतरमासीत्पामपि ह्लनाद्कृतप्रसंगीतमात्रेणेद्धनित्यत्वं स्वीक्रियते भुवोवुक्कोनि
त्यत्वादित्यत्रापथ्येति भावः। इहभाष्यद्वयस्य परस्परविरोधिपरत्वाद्ध ह्रिंति मुख्यः पक्षः। वृद्धेभ्योऽपीञ्जीयानिति तु प्रौढिवादमात्रमिति
हरदत्तः। तद्विपरीतं कैयटः। भाष्यद्वयप्रामाण्याद्युक्तेः पूर्वपक्षाद्वा कामचौरणादिलोपस्य द्वयमपि साधितमतांतः। मतत्रयमपीदं सु
आतुहरी माधवेनोपनिबद्धं। अयं च मतभेदो णिभिन्नविषयः णौ णिचितु रायह्लोपावित्येव विप्रतिषिधात्तन्निष्कर्षरीत्या अपवादत्वा
त्प्रागेव णिलोपः। उपधाह्रस्वत्वे सन्वद्भावदीर्घयोश्चणौ णिची सुपसंख्यानास्याहतिनिर्देशाद्धा अवीवददित्येव रूपमित्यवधेयं। लुङर्थ
त्विति। तेन रायंतामश्रावकमणोभूतमविष्यतो दिल्ववृकृत्वयोश्च प्रत्यया सिध्यंतीति भावः। कं सवधमाचष्टे इति। हलङ्गचोगतिकारकपूर्व
स्यापि ग्रहणात कं सवधशब्दः कृदंतः। ततो णिचोऽप्रत्ययलुक्कृतस्से वयाप्रकृतिः। हनइति तस्यापि कारपरित्यागेन रवेन रूपेणावस्था
नतदेतदाह। हनदूइति स्थितदूति। हेतुमस्मिचः प्रलतेरिति। नतु लुप्यमानस्यकृतः। तथा सति हेतुमत्सोयादसंतस्यातिदेशो न ल
भ्यतेऽदृष्यतेचपः। तथैव भाष्यकारेणोदाहृतत्वादिति भावः। इहद्वयमतिदिष्टं कारकं कार्यं च। तत्राद्यं द्विर्वचनेऽचीति देशाद्यैनापि सिध्यतः।
अ संकीर्णोदाहरणं तु द्वितीयादिकं। कृत्वतत्वादिकं चेति विवेकः। इहकं सवधसुमश्राहरणादिनिरूपोपाख्यानरूपाणि जितिना ग्रहः। किं

११

म-ति

तुप्रतिपादनमात्रे।तेनराजागमनमाचष्टेराजानमागमयति।यद्यपीहहन्तृहन्तौराजाकर्त्तासीत्तथापिगमिर्हेतुमण्णौगतिबुद्धीतिकर्म
भूतः।नहृद्येह्यापि।राजानमितितस्यप्रकृतिभागोयद्यपिअंतर्वर्तिन्याषष्ठ्याप्रत्ययलक्षणेनपरं।तथापिनकार्यश्रवणंभवत्येव।ष्णाति
देशाव स्यात्।देवदत्तपाकमाचष्टेदेवदत्तेनपाचयतीत्यत्रतृतीयैवभवति।गतिबुद्धीतिनियमेनकर्मत्वापहारेकर्तृत्वेस्येव।स्थितेरिति
दिक्।कर्तृग्रहणस्यफलमाह।नातितीति।कर्तृग्रहणाभावे।चक्षुषापश्यतिचक्षयतीत्यादिविस्यात्।नतुकरीभिरवबध्नातीत्यत्रवक्
रयतीत्यादौ।लोकेइन्द्रियाणामेवकरणत्वेनप्रसिद्धत्वादितिभावः।संग्राम।संग्रामेतिप्रातिपदिकंयुद्धार्थकंतस्ययुर्थोणिचेलभते।
अनुदात्तेदिति।भनूणांकेयेपोभुवीतिस्त्रैकीयदक्षस्त्राभ्यांतथोक्तत्वादितिभावः।एतेनास्यानुदात्तेत्वमपाणिनीयमितिमाधवोक्तिः
प्रत्युक्ता।नचैवंभाष्ये।कृञुपसर्गएवकारणज्ञापकत्वंभज्येतेतिवाच्यं।युद्धेयोग्रामत्राददृत्सुत्रोवसामर्थ्यात्तस्यर्वस्यलाभेतदि
सुपाठेज्ञापकमितिभाष्याशयात्।नन्वेवमपिअससंग्रामतेतिनसिध्येत।अल्लोपितोभावेनोपधाहृस्वापत्तेरित्याशंक्याह।अको
स्यण्वेषादिति।स्तोमश्लाघायां।अग्निष्टोमः।अग्नेःस्तुत्स्तोमेतिषत्वं।सुखदुःखतत्क्रियायां।तच्छब्देनसुखदुःखविप्रातिपदिकार्थो
निर्दिश्यते।प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइतिसिद्धेअनयोःपाठःसोपसर्गात्प्रत्ययार्थइतिमैत्रेयः।रूपरूपक्रियायां।निरूपयतीत्यनेकार्थत्वाद्धि

एम-

चारणे। ग्रंथांत इति। धातुपाठस्यांते इत्यर्थः॥ ॥इति चुरादयः॥ ॥हेतुमति च। प्रेषणादाविति। आदिशब्दादध्येषणे तत्समर्थाचरणे च।
तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनं प्रेषणमाज्ञेत्यर्थः। गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणं प्रार्थनेत्यर्थः। तत्समर्थाचरणमपि वक्ष्यया। अ-
नुमतिरूपे देशोनुग्रह इति। तत्र यस्यानुमतिं विना क्रिया न निष्पद्यते सोनुमतिमात्रेण प्रयोजकः। यथा राजा। वैद्यादिस्तु ज्वरितः कथ-
यं पिबेदिति उपदेशमात्रेण॥ यस्तु केनचित्त्रिघांसितं पलायमानं निरुणद्धि सोपि हेतुरनुग्राहकत्वेन। अमी च सर्वे विशेषा अर्थप्रकरणादि-
गम्याः सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोर्थः। नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायत्वप्रसंगः ततश्च गच्छतु मां भवानिति वक्तव्ये णिजपि
प्रयुज्येतेति चेन्न। कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः। प्रैषविषयस्तु नाद्यापि कर्तृत्वेनावधारितः। तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयुक्ति-
र्णिजर्थः। केवला तु लोडर्थ इति विवेकः। उक्तं च। इच्छामात्रस्य तु प्रैषे लोडादेर्लिङ् विधीयते। सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा सन्निधयोणि-
च इति। किं च प्रयोजकधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः। अनियतकर्तृका तु णिजर्थः। पचेति हि वक्तैव प्रेरकः। पाचयतीत्यादौ तु कर्ताभिन्नोपीति
दिक्। अजीजवदिति। जु गतौ। सौत्रो धातुर्जवं करोत्येतत्र निर्दिष्टं। स्रवतिस्र। अपरीत्यनुवर्तते न तु परा। जीति पवर्गजकारयोर-
संभवात्। यथा संभवे व्यभिचारान्न दोषः। अवर्णपरे यावत्परे इति। अक्षरशब्दो वर्णपरः। अक्षरं लक्षं विद्यादित्युपक्रम्य वर्णचा

म.ति.

ऊः पूर्वसूत्रेइतिभाष्योक्तेः। मतांतरमाह। अंगंपत्र हि स्त्र्यतेइतिमतेचेत्यर्थः। यत्तुमाचोक्तं सुब्धातोरनेकाचश्च मन्‌ त्राबीवेतिकेचिदि
ति। तत्रानेकाचइत्संज्ञोकामयतावुक्तौगस्येतिकर्मणिषष्ठी अवयवषष्ठीवेतिव्याख्यानभेदोमूलमितिबोध्यं। यत्तुव्याचख्युः। णौ
यदंगंणौयल्लघुइतिव्याख्याभेदोत्रमूलमिति। तन्न। एवंहिसतिअर्थमारभ्यत आर्तीयियदित्यत्रविकल्पोनलभ्येत। नचमुख्य
सिद्धांतरीत्याइष्टापत्तिः। अनेकाचइतिव्याख्येपग्रंथविरोधात्। किंचसन्वभ्दावेनूसहइदीर्घोपितुल्ययोगक्षेमः। व्याख्याविकल्पस्
पवीजसाम्यादितीहैवव्याचख्युः। एवंचऊर्णोतेरपिचङ्‌परेणौदीर्घः स्यात्। नचेष्टापत्तिः। दीर्घोलघोरितिसूत्रेप्राचाहलादेरि
तिव्याख्यातत्वात्। अस्तुइमपितद्दृष्टंसमर्थयितुमत्रवदंनैव्याख्याइहमि। पितत्रन्यायसिद्धमिदमित्युक्तत्वात्। तत्रैवचकारस्तर्णोतियोः
समकक्षत्वमभिप्रेत्यऊर्णोतेश्चदीर्घाभावंनिश्चित्यचकारस्तेद्दीर्घोसहरणंतुपरमताभिप्रायेणकथंविज्ञेयमितिस्वयमेवोपसंह
तत्वाच्च। एवंचहलादेरपिदीर्घाभावेसिद्धेहलादेरित्यपार्थमितिपरमोपक्रमाविरोधेनावयवाक्यवः। समुदायंप्रत्यवयवेनेसादित
उपन्यस्तन्यायस्यचातिशिथिलत्वेनतद्दूषणसंगतत्वात्। तत्रैवबोध्याम। इदानींतुतत्रत्यात्रत्यतदीयग्रंथयोरेवपरस्परविरोधइतिक्रमः
यदपिवदंतिसन्वभ्दावस्यास्मिन्नितिमुत्पत्यासन्वभ्दावस्यनिमित्तंयोलघुःसवेतिव्याख्यानात्लघुत्वस्यैवविकल्प्यातिदिश्यतेतेनलघुत्व

राम.

विकल्पो लभ्यते। वचनं तु महत्तां नास्त्येव। अथाप्यर्वाचीनस्य कस्यचित्स्यात्तत्र त्वितिप्रसंगः। अजजागरदित्यत्रापि जागृहस्य लघुत्वापत्तेः
ननु प्राप्तविभाषेयमिति चेन्न। उभयत्र विभाषात्वस्य दुर्वारत्वात् लाघवपुरस्कारेणानुभावतात्पर्यकतालेभेनाप्राप्तविभाषात्वे ध्रौव्यात्त्वे
त्यास्तां तावत्। ह्रयोरिति। ह्रस्वदीर्घयोरित्यर्थः। एतच्च प्रचङ्परे णौ पर्यन्तलघु तत्परत्वाभावाच्च। तदिह माधववहरदत्तकैयटादिसम्मतम्
तेऽपि दीर्घस्योक्तिसंभवाभावे कथं दीर्घ इष्टापत्तिः कृतेति न विघ्नः। स्यादेतत्। ह्रिः प्रयोगो द्विर्वचने घाष्ठमिति निर्विवादं। अन्यथा आदि
त्वदित्यादौ णिलोपो न स्यात्। एवं स्थिते द्वितीयप्रयोगविषयीभूतं चङ्परं णिचं प्रति तत्र शास्त्रग्रहणादादिष्टं इत्यपेगं। एवं च चङ्परे यदंगं त
दीर्घयोरभ्यासस्स्येति पक्षे कथं न दीर्घ इति चेत्। अत्र वदंति। लघोपरे हि दीर्घः लघुश्च ह्रणि वृत्तल्लोपः प्रथममेव प्रवृत्तः। निरुपत्वादं
तरंगत्वा[illegible] वर्णाश्रयत्वाच्च प्रत्ययलक्षणं नास्ति। स्थानिवद्भावोऽपि न भवति। अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात्। दीर्घविधौ तन्निषेधा
च्चेति। अत्रेदं वक्तव्यं। चङ्मेव लघुमाश्रित्य तद्दीर्घोऽस्तु। किंचाणिचः स्थानिवद्भावोऽपि सुलभः। यतः। अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादि
ति। तन्न। टिरादृस्य ह्रिह्रित्वं ततो णिलोपः। एतच्चाद्विर्वचने घीति सूत्रस्य व्याख्यावसरेऽपि तुल्यं। यदप्युक्तं दीर्घविधौ निषेधादिति। तदपि
न। निषेधस्याभ्यासमिकदीर्घविषयत्वात्। अत एव ह्रि इत्यत्रासिद्धीयेन स्थानि[illegible]निवारित्याश्रित्य दीर्घग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं। तस्माद्दीर्घस्य

132

१२

म·ति·

दुर्वीरत्तयानेरंप्रसारएवंउनंसम्पगिति। किंतर्हि सम्पगितिचेतउच्यते। दीर्घल्लिघोरित्यत्रचरु परस्मणेः पूर्वग्यपाश्नानान्तदित्तरएवलघुःका
यी। तत्क्रैौ उम्पन्यायात्। यथादिल्लविधीरह्लाभ्यामित्युपादानाद्देफेत्तरस्यैव परः कार्यितिद्वत्। यथावानलोपोनत्रद्रुतिसत्रेननभि
न्नस्यैवोत्तरपदस्यनिमित्तत्वादाबाधेचेति। द्वित्वेकर्मधारयवद्भावेपिननेत्यत्रनलोपोनेतिद्वरदृत्ताद्दिभिरुक्तं तथेहापि। वस्तुतस्तु
आटिटदिषा दीणिञ्चिमिमांगसंज्ञाप्रथमणिचः प्राचीनस्यैव न तु तद्द्विशिष्टस्य। एकस्यैव द्विणिचोर्द्विः प्रयोगः। तस्याचांगसंज्ञायां
निमित्तभूतो णिच्कथं कार्यिकोटौ प्रविशेत्। संज्ञा वा प्रथमोपस्थितं कथं निमित्ततया न गृह्णीयात्। अंतरंगस्यापि क्षायां बीजाभावा
त्। न चाद्वित्वात् प्रागेव प्रवृत्तांगसंज्ञा तन्मध्यपतितमाद्यणिचमप्यवगाहत इति युक्तं। द्वितीयटकारांतर्भावेण प्रत्ययत इति वैपरीत्यस्या
पि तुल्यत्वात्। न तु यथोक्तभयत आश्रयेनांतादिवत्विरोधात् तथेहापि प्रत्ययत इति वैपरीत्यस्यापि तुल्यत्वात्। न तु यथोक्तभयत आ
श्रयेनांतादिवत्विरोधात्तथेहापि प्रत्ययांशेऽगांशे वा न तन्मध्यपतितन्यायप्रवृत्तिरितिचेत्। सत्यं। तावतापि तदुक्तदोषस्योद्धृतत्वात्। पु
नंश्चैतत्। अन्यथा प्रतीषिषतीत्यादौ द्वितीयसनंप्रति प्राचीनसनंतस्यांगत्वे इकनगमामिति दीर्घः स्यात्। किं च क्रनाजिगीषा जिघांसेत्या
द्यभ्यासस्य दीर्घः स्यात्। सनः सकारो विशिष्टस्य द्वित्वे वानो द्वितीयभागस्य सनंतर्भावे हलादिशेषेण करेत्रा विरुक्तत्वात् येनाभ्यासोत्त

एम·

रभागस्यप्रत्ययत्वेप्राचीनस्यांगत्वाभावात्। एवंचन्यायमूलत्वेऽर्थद्विवोविजिगीषायामित्यादिनिर्देशोऽपिलिंगंबोध्यं। अतएवनाटिटत्स्मादेरो
लघूपधगुणोऽपिन। अन्यथास्यादेवस॥ नचणौचङ्युपधाह्रस्वेननिर्वाहः॥ तत्रकैौडिन्याभेनदीर्घस्येवह्रस्वस्यापिङ्कलेभत्वादितिदि
क्। अजादेरित्येवेति। नन्द्राद्रितिसूत्रेअजादेरित्यनुवर्ततएवेत्यर्थः॥ अद्रिपरिति। ननुलावस्थायामेवाडितिभाष्यकारोक्तपक्षेअजा
दित्वमस्त्येव। न्याय्यश्चायमपक्षः। परत्वादंतरंगत्वाच्च। सत्यं। द्वितीयस्येत्यस्यानुवर्तितमित्यंद्वितीयस्येतितदर्थः। धातुसंज्ञाप्रवृत्तिका
लेइतियावत्। एतच्चतदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लभ्यते। नचैवमजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्माऽस्तुइतिवाच्यं। इंदिद्रीषिषतीत्यत्रदकारस्यापिद्वित्वनि
षेधापत्तेः॥ नचैवमपिचंद्रिद्रीषिषतीत्यत्रदोषस्स्यादेवेतिवाच्यं। अजादेरितिहिकर्मधारयात्पंचमीत्युक्तं। इहचअचद्रत्येवानुवर्ततएव
देशोऽस्त्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। अथवाआदेरित्यप्यनुवर्ततांतच्चनावयवपरंकिंतुपूर्ववर्तिमात्रपरंशास्त्राधिकाराश्रयणात्। नन्वेवमुत्तरार्थता
याद्वितीयग्रहणस्यसार्थकत्वेस्थितेद्वितीयस्येतिनवक्तव्यंभवतीतिभाष्यंविरुध्येतेतिचेत्न। यत्रसूत्रेपठितंतत्रमास्त्वितितदाशयात्। अ
णरणेत्याद्दि। अत्रप्राचांग्रंथंव्याचक्षाणाआहुः॥ अजीहिडदित्यत्रउपधाह्रस्वेकृतेऋवद्भावितस्यस्थानिवत्त्वाद्द्वित्वेअभ्यासह्रस्वदीर्घश्रुतत्वादीनि।
तन्न। ओःपुयण्जीतिज्ञापकस्यअचिकीर्तदित्यत्रातिव्याप्तिवारणायविशेषविषयतायाभाष्यएवस्पष्टत्वेनस्वयमपिप्राकृतत्वेवर्णितत्वे

२६

म॰ति॰

नेहस्थानिवद्भावायोगात्। विशेषश्चावर्णवदुच्चारवंदत्वंउवर्णादेशात्वं वेत्यन्यदेतत्। एतेन स्तौतिण्योरेतिसूत्रे सिषेव पिषातिदृत्यत्र सिचेर्हेतु
मण्णोगुणे सन्निहृदिगुणामादेशौ मोः ल्तयोर्णौ छिन्तस्य स्थानिवत्त्वेन सिचूशहस्य द्वित्वमिति वदन्मास्तकौरोपि प्रत्युक्तः। अत एव उक्त
न्यासवलेनज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वं। अविकीतीदित्यस्यासिद्धये। नित्यतां च शरणी कुर्वन्सीरदेवोपि प्रत्युक्तः। अजीहिठत् सिषे
च पिषतीत्यादि रूपंतु इकारैकार विशिष्टस्य द्वित्वेपि सिध्यतीति स्पष्टमेव। एतच्च सर्वं स्फुट्यातुवृत्तौ प्रपंचितं माधवेनेति दिक्। अपीप्य
हिति। णौ कृतस्यापधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् पायशब्दस्य द्वित्वेहलादिशेषे इत्वे। इह अग्लोपित्वात् लघुपरत्वाच्च सन्वत्त्व दीर्घौ प्राप्ते री
त्वं विधीयते। व्रीपयतीति। व्ली वरणे। रीङ् क्षये। क्नूयी शब्दे। क्ष्मायी विधूनने। निष्ठते रिति। इहाति ष्ठिपहिति प्राचोग्रंथस्यातत्क्षाणाः। णौ कृ
तस्यातिष्ठते रित्वस्य स्थानिवद्भावाच्छायशब्दस्य द्वित्वमित्याहुः। तदसत् उक्तरीत्या प्रक्रियायामवर्णवदुच्चारवंदत्वेनवस्त्कृतेः सम्यगेव। किं
तु तेषां परस्पर व्याघातात् वहस्य। पारिनिष्ठितरूपेः वर्णपरतापास्तेः रूपजीवनात्कथमन्यथा उवर्णादेशः एवेतिवोपदेवमतं भाष्यमतत्वेन ग्राग्यु
युजन्निति सुधीभिराकलनीयं। ष्टिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। अतातिष्ठपत्। पुकोपवादइति। एवंच पालरक्षणइतिधातुना पालयतीति
रूपे सिद्धे लुगागमस्य पुङ्नित्वेफलमितिभावः। एवं वोवियतनेजुगित्यत्रापि बोध्यं। बाजयतीति रूपस्य वजगतावितिधातुना सि

राम॰

हत्वात्। विभाषा लीयतेरिति आत्वविधायिकं स्मारितं। लिङ्।। लीयते रिति। लीङ् श्लेषणे। ल्यादिः। ली इ श्लेषणे इत्यादिः। उभयोरपि पक।
निर्देशो न तु श्यना तथा हि स तिलीङ् इत्येवावक्ष्यत। एतच्च विभाषा लीयतेरित्यत्र प्राचां ग्रंथे स्पष्टं। लीलोरित्यस्य वृत्तावपि तथैवाचि
तं। सूत्रे हि लीली इत्योर्द्वयोरपि ग्रहणं।। निरनुबंधपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयत्वाद्धि लिवदिति। प्रयोज्यकर्त्रीति। यद्यपि प्रथमणि
जर्थं प्रतिमनुष्यवागेव प्रयोजिका।। अत एवात्वं प्रवृत्तं तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तं। अध्यजीगपदिति। इह णिनिमित्त
स्य गाङो द्वित्वकर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा नास्ति। सति हि तस्मिन्न जादेर्द्वितीयस्येति णिच एव द्वित्वं स्यात्। तच्चैतन प्रक्रियायां
न वा परिनिष्ठिते रूपे ऽवर्णवद्भावमस्तीति कीर्तयति साम्प्रात्। त्रपारिरिति। तन्निमित्तत्वाद्भवस्य इति भावः। स्वादेस्तु निमित्तं नास्तीत्युदाहरति।
चापयतीत्यादि।। इतिवाद्धर्थ इति। व्याख्यानद्वयस्यापि भाष्यारूढत्वादिति भावः। षकारस्येति। रेफस्य नन्द्रा इत्यनेन वारणादिति भावः।
सन्नन्ते प्रवर्तत इति। यद्यपि सन्नन्तं धात्वंतरं तथापि वचनसामर्थ्यादत्र प्रवृत्तिरिति भावः। पद्मयशुधात्र्यनेन प्राचो ग्रंथोपि अर्थाद्व्या
ख्यातः। प्राचो ग्रंथे व्याचक्षाणास्तु तत्र ग्रंथस्य तत्पोत्र ग्रंथस्य च प्रामाणिकत्वं महता प्रबंधेन प्रत्यपीपदन्। तथा च तदीयो ग्रंथः। इकि
गुरौ परिषिष्यादिति यकारादेशेपि द्वित्वमुदाह्रियते तदुक्तेन प्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यं। अत्र मेव कारणं ऽध्यवाट्टतीये स्येकाचः षकारस्येत्यपीइति प्राचा

म॰ ति॰

व्याख्यानं। तथाहि। यदि तृतीयवर्णस्येति व्याख्यायेत तर्हि ईर्ष्यिषिषतीति सनो द्वित्वं न स्यात्। यदि तु तृतीयस्यैकाच इति पक्षाश्रयेण व्याख्यातं त-
तः कथमीर्ष्यिष्यदिति षकारादेर्द्वितीयस्यैकाचः स्यात्। न च तृतीयस्य वर्णस्येति व्याख्यानमुचितं अध्याहारप्रसंगात्। तृतीयस्यैकाच
इति ग्रंथस्वारस्यभंगाच्च। तथा च कस्य तृतीयस्यैके चिदाहुः व्यंजनस्येति। अपरे पुनराहुः तृतीयस्यैकाच इति। तन्मते सकारद्वयस्यै
व्याख्यातं। तृतीयस्य। तृतीयव्यंजनसहितस्यैकाचः इत्यर्थः। अत्र षकारस्य द्विर्वचनं न भवति। [illegible] पुनरिति। अस्मिन्पक्षे ईर्ष्यितिः
स्यान्निष्क्रते इति व्याख्येयं। अयमाशयः तत्संबंधिनस्तृतीयस्यैकाचोऽसंभवादिति। माधवोऽप्येवं। तस्मादीर्ष्यियदिति सेकमेवात्र रूपं साधीयोन
त्वीर्षिष्यदिति रायं तेन तृतीयस्यैकाचोऽसंभवात्। न चाटि कृते तमेवापेक्ष्य षकारादिस्तृतीय एकाजिति वाच्यं। अंतरंगत्वादाटश्चेति वृ-
न हि घातात्। अंतरंगत्वादेव वृद्धेरसिद्धत्वमपि नास्ति तस्यानिवम्रावः। वृद्धेः पूर्वस्य पूर्वस्माद् द्वित्वविधेरभावादिति युक्तमुत्पश्यामः इति। द-
दृक विविश्वसा इति युक्तमुत्पश्याम इत्यंतेन तदीयग्रंथेन मूलदीक्षयोः कोऽपि दोष उपन्यस्त इति विभावनायामुक्तं रूपं प्रकृतवार्त्तिकेनानिस-
ष्यतीति मूले दोषः टीकायां तु षकारस्य तृतीयैकाचत्वोक्तिरयुक्तेति दोष इति लभ्यते। तत्र न तावदाद्यः प्रकृतवार्त्तिकस्य तत्राप्रवृत्तावे-
पि अजादेर्द्वितीयस्य। नन्द्रा इति सूत्राभ्यां रूपसिद्धेः संभवात्। नापि द्वितीयः सन्नंतानि अभिप्रायेण टीकाग्रंथस्य संभवात्। सर्वथैतदि

राम॰

हमूलस्थ्वमितं। मात्सर्यमुत्सार्य गुणगृह्येण कलनीयं। निवृत्तेति। तथा चोक्तं। निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते इति तेनेति। य
नु चक्षिङो ङित्करणं अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्यानित्यतां ज्ञापयतीत्युक्तत्वेन प्रार्थयंतीति सिद्धमिति माधवादिभिरुक्तं। तत्र दी
क्षवीयः। तस्यागवीरित्यात्मनेपदविधानात्। यदपि तरंगिण्यां गणकृतमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थं चक्षिङो ङकार इति। तद
पि न। चक्षिङो गणकृतात्मनेपदस्यासंभावितत्वान्मूलशैथिल्यात्। यद्याङः प्रार्थने प्रार्थः। तत्कुर्वंति प्रार्थयंतीति। तदपि नाधा
नुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये कर्तव्ये उपसर्गाणां पृथक्करणस्य ज्ञापयिष्यमाणतया। अर्थभेदसत्त्वानामित्यादिपुकोदुर्वारत्वादिति दिक्।। ।।
इति हेतुमत्संपतप्रक्रिया।। ।।धातोः कर्मणः। इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च तदपेक्षमेव गम्यत इत्याशयेनाह। इषि
कर्मण इत्यादि। पिसनोरिति। प्रागुक्तव्याख्याविकल्पादिति भावः। अकृतागमः सामान्येन ग्रहणात् गम्लृगतावित्यस्मात्संजिगंसते इ
त्यत्रापि स्यात्। अत आह। अज्झनेर्गमेरिति। समिति इङ्ग्वृत्वेति सत्राभ्यां विहितस्य इणिङोरादेशस्य। इणवदिक इति। इक इत्यादेशस्य
चेत्यर्थः। एतच्च सूत्रे अज्ग्रहणाल्लभ्यते। तथाहि। इह सनीत्येतावत्युक्ते दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनागस्य विशेषणात् अजंतागस्य दी
र्घः चिचीषति। ततः हनिगम्योः। एवं चाज्ग्रहणे प्रतिसिच्यमाने प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थमजंतस्य दीर्घो भवति अज्झनेर्गमेश्च

६

म॰ति॰

तिाच्छ्स्यार्क्रंदंतादित्य्।चिकीर्षतीत्यादौतुअरूजगमामितिदीर्घकृतेनेदंप्रवर्तंतेऽपदेश्याधिकारात्।ओक्षाणिकृत्वाद्वा।ऽनएवोदाहरति।ऽ
घृषतीति।धूकैोटिल्ये।अजनेतिदीर्घऽदोष्ठ एवेस्येत्युक्तं।रपरत्वेहलिचेतिदीर्घः।यत्तुप्राचाकृतत्वसंयोगादेरित्यत्रलिङ्-सिचोरिति
प्रकृतेऽपिहृस्वघनिवेत्यतोमंडूकप्लुत्यासनीत्यपनवर्तंदीर्घआरिषतीतिरूपांतरमुदाहृतं।तन्नः।सनीत्यस्यानुवृत्तेरभाऽरूत्वात्।आत्म
नेपदेष्वित्यनुवृत्तेः परस्मेपदांतस्योदाहरणस्योक्तिसंभवाच्च।सिच्-ङ्।एङोऽ-कारोच्चारणंएङीव्याहत्यर्थं।तेननत्यपुष्पतीत्येव।स
निग्रहेतीत्तिनिषुधात्।अत्रांजेरवोऽस्युरित्वाद्विकल्पेप्राप्तेऽङ्-गंतत्वान्निषेधप्राप्ते र्मिडोऽस्यअनिटत्वात्प्राप्तेवचनं।सिमपिष
तइति।स्तौतिराणोर्निनियमान्नषः।शैषिकादित्यादिभाष्यं।शेषिभवः शैषिकः।अध्यात्मादित्वाट्ठञ्।मतुवर्थेभवो मतुवर्थीयः।गहा
दित्वाच्छः।मतुवर्थोऽस्यास्तीतिमतुवर्थिकः।अतइनिठनाविति ठन्।। ।।इतिसन्नन्तप्रक्रिया।। ।।यस्येहलः संघातग्रहणमिति।तेनाद
र्यादिमय्यादित्यादौनातिप्रसंगः।किंच।अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयापुत्रकाम्येत्यत्रनातिप्रसंगइतिभावः।यकारपरस्येति।एतेनार्यमाख्यत

१म॰

आर्येत।इतिभावः।यकारपरस्येति।एतेनार्यमाख्यत्आर्यत्।इतिप्राचामुदाहरणमपास्तं।भाष्योदाहरणस्यसामान्यापेक्षज्ञापकत्वा
त्।नित्यंकौ।निसश्शरोऽवधारणार्थइत्याह।कौटिल्यएवेति।तत्रकौटिल्यमायस्यामितत्तनिनज्ञाप्यतेतेनपजितायः सुरामुरिरिस्यादौ

139

मृतेक्तः सिध्यति। अन्यथा मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तेन बाध्येत। न तच्च कर्तरि क्तीमानस्यात्। कस्य च वर्तमान इति षष्ठ्या वा
धात्। जपजभरदह। पसगेतो सौत्रः। इत्थं तोयमितिस्य अत्रावाधनस्यत्रीनियोरितिधातोर्माधवः। संवेस्क्रीयत इति। अत्र प्राचोऽग्रंथेप्य
तोयमितिस्य अत्रावाधनस्य त्रीनियोरितिधातोर्माधवः। संवे सुटो बहिरंगत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इति। तन्न। परत्वाद्धि ङि. रुवेततो
द्वित्वे उभ्यासस्य व्यवायेपीत्यभ्यासात्परस्य सुटि कृते साभ्यासस्यांगस्य संयोगादित्व मरंतत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात्। न च
संस्कृत्य स्यामेवावस्थायां द्वित्वात्परत्वात् सुटि कृते रीङ् प्रसक्तेः प्राक् गुणप्राप्तिः शंकनीया। अभ्यासव्यवायेपीत्यस्यारंभेणाभ्या
सयोः कृतयोरेव सुट्प्राप्तिरिति निर्णयात्। अत एव संचस्करतुरित्यत्र संयोगादित्वाभावाद्गुणो न सिध्यतीति संयोगोपधग्रहणं कर्त
व्यमित्युपसंख्यायते। न च भाष्ये कृता एवं धातुरूपसर्गेणेति हरीने सुटोन्तरंगत्वोक्तेः। ससुट्कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् गुणप्राप्तिरिति वा
च्यं। तन्मते सुटो बहिरंगत्वादिति परिहारविरोधादित्याहुस्तान्तावत्। सिचोसृङि। अभ्यासस्यकारस्योपसर्गात्सुनोतीति तितन; परस्य तु
छ्वादित्वअभ्यासेनचेति प्राप्तं षत्वं निषिध्यते। न कवतेर्यङि। कोतिसे वनाने शापानिर्देशात्स्य फलमाह। कोतिकुपत्सोत्स्विति। कुङ् शब्दे इत
द्रादेः कुङ् शब्दे इतितुदादेश्च निवृत्तिः फलमिति भावः। यद्यपि कोतिरित्युक्तेपि तौदादिकस्य प्रसंगो नास्ति दीर्घान्तत्वात्। तथापि कौति

140

२

म.ति.

व्यावर्त्यं क्रियमाणः ङ्पानिर्देशः कुर्वतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यं। न च लुग्विकरणपरिभाषया निर्वाहः। निरनुबन्धकपरिभाषाया अपि ज्ञा
गरूकत्वेन उभयग्रहणप्रोव्यात्। वस्तुतस्तु। कुङ् इत्येव सुवचं। हंतेर्हिंसायां मित्यादि। यद्यपि ह्वीभावेपि कृते कुत्वे न जेघ्नीयत इति सिध्यति
तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नीत्युक्तं। अत्र च हिग्यादेशेनैव घ्नीभावेन हित्वं न बाध्यते विषयभेदात्। यङ्‌तादवयवस्य हि द्वितीया जवभि
कस्य हित्वं प्रकृतिमात्रस्य घ्नीति। वेवीयत इति॥ हल इति वा अवस्त्यावेति वा दीर्घः॥ चायः की। दीर्घोच्चारणं यङ्गर्थं। अत एव न लुमतेति
निषेधोपि तत्र न प्रवर्तते। चेकीतः। ईध्रा। दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्। यत्तु वदंति प्रक्रियालाघवार्थमिति। तन्न। चायः कीत्यत्रापि तथात्वा
पत्तेः। ननु माधवग्रंथबलेन वैषम्यं स्वीकुर्म इति चेत् न युक्तिविरोधे तस्यापि त्याज्यत्वात् तस्माद्रूप्यत इति परत्वादंतरंगत्वाच्चात्मनः ईङ्घिते
हित्वं॥ इति यङ्‌तप्रक्रिया॥ ॥यङोचि चेति न प्रत्याहारोग्रह्यते किंतु प्रत्ययः। यङ्साहचर्यात् तलदाह। अच् प्रत्यय इति। चकाराद्धङ्
ल। मित्यनुकृष्यते। येतु छंदसीत्यनुकर्षति तेषां विभाषायां यङ्लुक् कचित्स्वीकृत एव। क्ङित्यनुवोसार्वधातुक इति सूत्रे क्ङित्यनुग्रहणं प्रत्या
ख्यानेन वार्तिकत्वात् तस्याभ्युपगमाणेत्यर्थः। अत्र च प्रत्यय एव विधीयमानस्तत्तन्निमित्तक इति स्पष्टमेव। तेन लोलुवः। योयुवः स्याहो   एम.
न धातुलोप इति गुणनिषेधः सिध्यति। यङ्‌तत्वादिति। संप्रसारणे इति षष्ठी व्याख्यानादिति भावः। प्राचा तु तत्र सप्तमी व्याख्यायेहत्र

141

अनंगकार्यत्वान्न लुमतेति हित्वा निषेध इत्युक्तं। तद्व्याहृतं। यत्तु तस्यैतेन व्याख्यातं संगाधिकारे विहितत्वादित्यर्थ इति। तन्न। न लुमतेति
सूत्रे ऽंगाधिकारो न गृह्यते किं त्वांगमनांगं वा प्रत्यये परे एवं स्वविधीयमानं सर्वमिति भाष्यादौ निर्णीतत्वात्। अन्यथा राजपुरुषादौ नलोपा
द्यसिद्धिप्रसंगादिति दिक्। नन्वेकाच इति विधीयमानं द्वित्वाभ्यासपात्र्यापत्यादि नाभिनिषिध्येतेति चेन्न। गुणो यङ्लुकोः स्थग्रहणं च लुकीत्या
द्यभ्यासकार्यविधिमिद्दित्वा निषेधस्य ज्ञापनात्। धातुत्वादिति। क्विबन्ते क्विबप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञायाः निरपवादत्वेना
वस्थितत्वात्कार्यकालपक्षेपि भूवादिसूत्रप्रवृत्तेरेवेति भावः। यत्तु व्याचख्युः प्रत्ययलक्षणेन धातुत्वमिति। तदरम्यार्थम्। उपदेशेन सिद्धे
दुर्बलस्यातिदेशस्यानाश्रयणीयत्वात्। यत्रहीति। यत्त्वेतदर्थप्रतिपादकं माधवग्रंथमनूद्य प्राचीनग्रंथव्याख्याने स्फुटं। तदेतदेतद्दाकरवि
रुद्धम्। यत्तु दाधर्तीति सूत्रे भाष्यं तेतिक्ते इति किं निपात्यते तिजेर्यङ्लुगंतस्यात्मनेपदं निपात्यते। नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धमत्रात्मनेपदमिति।
नियमार्थेन तर्हि भविष्यति। अत्रैव यङ्लुगंतस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति। क मा भूत्। वेभिदीति चेच्छिदीतीति। तथा च वामनोपि तेति
क्ते इति तिजेर्यङ्लुगंतस्यात्मनेपदं निपात्यते। यङो ङित्वात्प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगंतस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवतीत्येतदेव ज्ञापक
मिति। उपपादितं च कैयटहरदत्ताभ्याम्। यच्चाप्यनुदात्तङित इति ङित्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं तस्यापि लोलुप्यत इत्यादोयव

म· ति·

ङ्ताद्यात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य ङित्वादिति प्रत्ययस्य ङित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति। न चैवं गोहितमित्यत्राद्योऽपि स्यादिति वाच्यं। यस्मि
त्रद्यत्तिरूपाश्रयस्यैव द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन व्यावर्तितत्वात्। यदुच्यते वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। ङित्वं तु समुदायवृत्ति।
न वर्णमात्रवृत्तीति न व्यावर्त्यत इति। इह तु देवदत्तादिना न व्यावर्त्यत इत्यंतेन संदर्भेण माधवं प्रति किंचिद्दूषणमभिहितं। आकारविरो
धो युक्तिविरोधो वा। नाद्यः। प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रं हि विध्यर्थनियमार्थं चेति पक्षद्वयमाकरे उपन्यस्तं। आद्ये यत्र वर्णस्यापि विशेषण
तया आश्रयणं तत्सिद्धिः फलं यथा त्वणो ङित्यत्र इमागमस्य। द्वितीये तु सुहृद्रूपदित्यत्र सोर्मं न सोरलोमो असीदुत्यसं तत्त्वप्रयुक्तस्व
रस्य स्थानिवत्सूत्रबलेन प्रापितस्य निवृत्तिः फलं। तत्राद्यः पक्षोऽप्यसुपवा इमान्त्रं द्वितीयस्तु मुख्य इति भाष्यकैयटहरदत्तमंजर्यादिषु स्थि
तं। एवं स्थिते दीक्षितैः सूत्रस्थं भवदुपन्यस्तभाष्यं प्रथमपक्षाभिप्रायेण। अत एव वृद्धिनियमार्थं न तर्हि भविष्यतीति वदता भाष्यकारेण
तत्रानास्था ध्वनिता। अन्यथा हि तार्हि न भविष्यतीति च न ब्रूयात्। एतेन तदनुसारिणो वृत्तिकैयटहरदत्तग्रंथा अपि व्याख्याताः।
माधवस्तु द्वितीयपक्षाभिप्रायेण प्रवृत्तः। तथा च मुख्यपक्षपक्षपातिनि माधवग्रंथे स्वपक्षबलेनाकरविरोधोद्भावनं कथमिवोचितं।
लभेत नापि युक्तिविरोधः संभावितानां विरोधानामाकर एवोद्धृतत्वात्। भवद्भिरिह विशिष्य तदनुपन्यासाच्चेति दिक्। यदपि वदंति अ

राम·

हारिषु चर्करीतं परस्मैपदीति परस्मैपदग्रहणं भाष्यकारोक्तनियमसिद्धपरस्मैपदानुवादः। अदादित्वमात्रं तु विधीयत इति। अ
त्रेदं वक्तव्यं। परस्मैपदीति पाठ एव तावत्प्रामाणिको नास्ति नियमसिद्धत्वस्यासंगतेः। अप्राप्तेरेवोक्तत्वात्। एवं चानुवादोपि नास्त्येव।
अदादित्वविधानं व्यर्थं। नहि अदादीनामपि अदादित्वं विधीयते। तत्र पाठमात्रेण तन्निर्वाहात्। तदेतत्सकलं ध्वनयति। चर्करी
तं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुगिति। यङो वा। अत्र व्याचख्युः। यङ्लुगन्ताद्धलादि पित्सार्वधातुके न सेट् भवतीति यङः शब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्य
त इति। तच्चिन्त्यं प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगन्तत्वानपायात्। कथमन्यथा यङ्लुक्यपि अन्यत्र उतो रिति द्वित्वं प्रवर्तते। न हि तत्रापि यङ्लुग् लक्ष्यते। अय
माणे यङि द्वित्वाभावप्रसंगात्। न च काकाक्षिन्यायेन तत्र यङ्लक्षणा। न त्वरथस्य उपघातकत्वस्य बहो उभयसाधारणस्य लक्ष्यतावच्छेद
कस्याभावात्। युगपद्वृत्तिद्वयस्य चायोगात्। लक्षणायां बीजाभावाच्च। प्राचा तु व्याख्यातमभिप्रेत्य तत्र लक्षणानुक्तेः अतरेतच्छन्नय
न्नाह॥ यङ्लुगन्तात्परस्येति। छन्दसि निपातनादिति। भूसुवोरिति निषेधः। छन्दस्येवेति नियम्यत इत्यर्थः। हि प्रयोग इति। तथा च प्रकृ
तिग्रहणे यङ्लुगन्तग्रहणं न्यायसिद्धमिति भावः। यत्तु माधवोक्तं। भाषायां गुणप्रवृत्तिं ज्ञापयितुं क्रियमाणं बोभूत्विति निपातनं ज्ञाप
कमस्याः परिभाषाया इति। तन्न। असत्यामुक्तपरिभाषायां बोभूत्वित्यत्र भूसुवोरित्यस्याप्राप्त्या गुणनिषेधार्थत्वस्यैव निपातनस्य

९

म.ति.

चरितार्थत्वात्। यत्तु प्राचोक्तं धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचिदिति। नैतत्त्रिमुनिमतं। नापि न्यायसिद्धमित्युपेक्षितं। संयोगास
रस्यालिटो वा कित्त्वे। ह्रस्वस्तु नुपात्तत्वा लिटं विनेह्यु। भ्रस्जेस्तु व्यस्पर्थ्यः परस्तादेरार्द्धधातुकस्येड्वेत्यादीनामपि प्राचा तत्र तत्रोपन्य
स्तानामर्वाचीनमतानामेवेत्याति: किं बहुना काशकृत्स्नादिमतानामपि मुनित्रयविरोधे दृष्टानामग्रहणमेव। दृश्यन्ते हि नियतकालाः स्मृत
यः यथा कलौ पाराशरीस्मृतिरिति। एतच्च ज्ञाताज्ञातवृत्तात् इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिग्रन्थेषु स्पष्टं। मुनित्रयमध्येपि यथोत्तरं प्रामाण्य
माश्रित्य भाष्यानुरोधेनैव व्यवस्थेति तत्त्वं। एतच्च भर्तृहरिकैयटहरदत्तादिसकलसंमतम्। अतोऽर्वाचीनया किञ्चिद्वृत्तं नेपुरस्कृत्य
नेव रूपोत्प्रेक्षया मनोनर्तवदनीयमिति रिक्तं। अबोभूवीदिति। यत्तु वदन्ति भाष्यमते आः। सुषीत्यत्र आशिष्यनुवृत्तेरनित्यो वुक्। प
राम्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते। तेनाबोभवीदिति। तच्चिन्त्यं। भाष्यकृता आशिष्यनुवृत्तेरनुक्तत्वात्। वुको नित्यत्वमाश्रित्य इंधिम विततमा
मिति सत्रस्य संप्रसार्यत्वाच्च। यदपि प्रसादकृतोक्तं लुङि भूसुवोरिति न गुणः। तत्प्रदेन्तु चतुर्थ्येव लक्षणे लुङि। तेनानित्योपि वु
गेवेति। अबोभूषीत्। इडभावे अबोभूदिति। प्राचोमूलमप्यत्रानुगुणं। किं तु सर्वमिदं निर्मूलत्वादप्रमाणं। आम्प्रत्ययवदिति। आत इति
नियमस्त्व सिचः परत्वमाश्रित्ययोजुस्मात्सः तन्मात्रपर इतिमाणं। आम्प्रत्ययवदिति। आत इति नियमस्त्व सिचः परत्वमाश्रित्ययोजुस्मा

एम.

सः तन्मात्रपरत्वमिति साधकग्रंथे स्थितमिति भावः। यत्तु माधवेनोक्तं विदेर्हिल्लङ्येवानंतरोक्तिः संभवतीति तत्रेजुसस्तत्साहचर्यादभ्यस्तादपिल
ङ्येव न लुङि। ननु सिच्साहचर्याल्लिङ्येवाकिन्न स्यादिति चेत् न परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात्। तथा चाबोभूवन्नित्येव रूपमिति। अत्रेदं वक्त
व्यं नेह साहचर्यं नियामकं। दृशिस्त्रिभ्यस्तुरिति सूत्रे क्लेशार्थग्रहणेन साहचर्यं क्वचिन्नाश्रीयत इति ज्ञापितत्वात्। अत एव भगवता भाष्यका
रेणाचः परस्मिन्निति सूत्रे पंचमीसमासप्रयोजनतया पीपचल्लिसुरमुक्तं। तस्मादिह जुसेवोचितः। अथापि समास्त्वित्याग्रहः तर्हि अ
तद्इति नियमस्य लाघवात् सामान्यापेक्षत्वमाश्रित्य जुसवार्यतां॥ अदभ्यस्तादिति तु दुर्वारं। तथा च पक्षभेदेनाबोभूवुरबोभूवदिति रूपद्व
यमस्त्येव नाम। अबोभूवन्नद्तीति तु दुरुपपादं। अंतादेशस्य दुर्लभत्वादिति दिक्॥ नुसिचेति गुणमात्रं व्याहृतं॥ निस्यत्वादिति। मोमुद्रीतीति। मा
भवत्त्स्याचीति निषेधाल्लघूपधगुणो न। मोमोदितीति। न चात्र न धातुलोपइति गुणनिषेधः शंक्यः। यङ्लुकि नैमित्तिकत्वात्। यत्तु प्राचा य
ङ्लुगन्तप्रकरणे न धातुलोपइति सूत्रं व्याख्याय वेमिदितामरीमृजितेत्युदाहृत्य तत्र देत्तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव। यत्तु परिस्कुर्वन्ति। किं हि प्र
करणविरोधमात्रं किं वा प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वानुपपत्तिः। नाद्यः। महाप्रकरणे हि यङ्लुगेव तच्च न विरुध्यते। अंतरप्रकरणं तु यद्यपि लुक
त्तथापि लुग्लोपयोः फलभेदलक्षणाय स्फुटीकर्तुमत्रासंगिकत्वेन यङ्लुगुदाहरणे बाधकाभावात्। नापि द्वितीयः। भाष्यकारप्रभृतिभिः हर

१०

प्र.ति.

त्ताद्यर्वाचीनपंपंक्तिः सर्वैरेव यस्य हल इति लोपस्यावयवलोपत्वं स्वीकृतम् पृथग्लोपस्यास्वीकारेऽपि प्रकृतग्रंथकारेण समुदायलोपस्यैव स्वीकारा
त्। यस्येति संघातग्रहणमिति वृत्तौ वामनस्याप्यत्रानुकूलत्वात्। यद्यपि यकारात्कारसमुदायांतर्गतस्यैव यकारस्य लोपो न लभ्यते इत्या
दौ केवलस्यापीत्येतावन्मात्राभिप्रायकतया वामनवाक्यं सर्वैरेव व्याख्यातं तथापि क्लिष्टत्वान्निष्फलत्वात् प्रमाणाभावाच्च व्याख्या
तवचनमुपेक्ष्यं। अवश्यं च समुदायलोपपरत्वायं विज्ञेयः। अवयवलोपत्वे हि यङ् लुकोवयवलोपत्वं वदंतं भाष्यकारं प्रति ये दोषा हरदत्ते
नोक्तास्ते इहापि प्रसज्येरन्। तथाहि। गमेर्यङ् लुगंतात् चिजंगमद् इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपो यथा स्यादिति। एवं यङः तास्तु लिजंगमकद्
त्यत्रापि स्यात्। अथात्र न ङीति प्रतिषेधः। दरीदृशक इत्यत्र ऋदृशोऽङि गुणः स्यात्। देधकद् इत्यत्र दीङो युडचीति युट् स्यात्। अथ यद्यत्रो
गवत्ते पुनर्वृत्तौ सन्नाप्यर्वकोविधिरनित्यः इत्यादि कुशकाशावलंबनेनोपधालोपादि परिह्रियेत। ततो यङ् लुगंतात् पिजंगमं इत्यादौ दोषो दु
रः सुकर एवासुपत्तामिति। भाष्यकारोक्तरीत्या यङ्लोपस्यावयवलोपत्वे सिद्धे गतं तन्न धातुलोप इति सूत्रेण। तस्मात्सूत्रं स्थापयितुं प्रवृत्तैः।
लुकोवलोपेऽपि समुदायनिवृत्तिरेव एष्टव्या एवं च अजन्तादेशस्य स्थानिवत्त्वायोगात् सुक्तमेवोदाहरणं। एतेन न धातुलोप इत्यत्रैकदेश
नुवृत्तेः पापाचक इति हलंतप्रकरणस्थापि ग्रंथो व्याख्यातः। तस्मात्त्वेभिद्रि तामरीमृजिते तिपापाचकद् इति च यङोदाहरणमिव दत्तो ग्रं

राम

यकारस्य ग्रंथांतर विरोधो न दोषाय । उक्तं पुनर्वामनवाक्यं चोपष्टम्भ हरदत्तादिग्रंथोपमर्दार्थमिव प्रदत्वादिति । अत्रेदं वक्तव्यं । यस्येति सं
घातग्रहणमिति वामनवाक्यमात्रं पुरस्कुर्वद्भिस्तत्समानाकाराणि भाष्यवार्त्तिकाक्षराणि किमिति उपेक्ष्यंते । ननु समनंतरमेव भाष्यादीन्या
दिः परस्येति संचारितत्वादिति चेत् तर्हि ग्रामनेनापि तथैव संचारितमिति कथं न पपालोच्यते । एवं च व्याख्यातृवचनं प्रमाणाभावादु
पेक्ष्यमित्यप्युक्तं । व्याख्येयग्रंथशेषस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । यदप्युक्तं जंगम इत्यत्रैव जंगमक इत्यत्रापि उपधालोपः स्यादिति । तदपि न ।
त्वयापि पापाचक इत्यत्रैव वृद्धेर्दुर्वारत्वात् । कुत्राकाराश्रावलंबनेन वृद्धिनिवारणस्य लोपनिवारणेऽपि तौल्यात् । यत्तु ईषत्क इत्यत्र युद्धस्या
हित्युक्तं । तदतिस्थवीयः । हलः परत्वाभावेन यस्य हल इत्यस्याप्राप्तेः ईरीयक इति रूपस्य सर्वसंमतत्वात् ईषत्क इत्यस्य खपुष्पायमाणत्वा
त् । किंच समुदायलोपेऽपि क्विसंभव एव नास्ति । यस्येति संघातग्रहणेऽपि हलस्तद्धितेति पंचमीनिर्देशात् आदेः परस्येत्यस्य दुर्वारत्वात् । यत्तु अतो लो
प इत्यतोऽ इत्यनुवर्त्य अकारांतस्य यस्येति व्याख्यायामत इति विशेषणसामर्थ्यादादेः परस्येति न प्रवर्तत इति कल्पयंति । तन्न । गौर
वात् । फलाभावात् । प्रत्युतानिष्टप्रसंगाच्च । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन हि रुग्घ्यभावात् पापचक इति रूपं भाष्यसंमतं । न चैवं तस्य हेडरूपपा
दायानुवदंति । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायेन भयस्यामुपधालोपयुडादीनामनुग्रहाय एकैयमुपधावृद्धिः सोढव्येत्याशयेन वदंते पापाच

148

म.ति.

कइत्यस्योदाहृतत्वान्नदोष इति। तन्न। उपधालोपादिसमाधानस्य समनंतरमेवोक्तत्वात् पुनेरेकमिति न्यायस्येहाप्रवृत्तेः। प्रत्युत उपधाव
द्धिरेव भाष्यविरुद्धेति तत्रैषापत्तिं कुर्वन्नेव व्याख्यातृभिरपि त्यक्तुमर्हः। अपंथानं तु गच्छंतं सोदरोपि विमुंचतीति न्यायात्। एवं च वृद्धि
स्यादेोन्याय्यमप्युदाहरणे प्रामाणिकतावदर्भिः सकलं ग्रंथविरुद्धेर्थप्रुतरां तथावक्तुं शक्यत्वाच्च। तस्मात् प्राचो ग्रंथे वेभिरितामूरीम नि
ति तिरूपस्य भुक्तत्वेपि न धातुलोपसूत्रोदाहरणत्वासंगतिः। पापाचक इति रूपस्य यङ्लुगंतात् ण्वुलि सुसाधत्वेपि न धातुलोपसूत्रे क इ
त्यनुवृत्तेरिति वाक्यशेषासंगतिरिति दूषणं दुरुद्धरमिति स्थितं। ननु भाष्यमते यस्येति योगं विभज्य अत इत्यनुवर्त्य एव यग्लोपं विधी
यय इकोप्यनयवल्लोपस्वीकारात् पापाचक इत्यत्र कथं रूपासिद्धिर्नास्तीति चेत्। शृणु। एवं यग्लोपोऽयं नत्र नैमित्तिककृत लुक् अंत
रंगत्वात्समुदायमेवापहरति। यथा कृसो नोनावरभरत्यत्र अतएव हि तत्र शालिवर्द्धिः। एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। एतेन भाष्यमते वे
भिरित्यादि माधवोदाहृते चिंत्यताभावहेरिति। यथा तु भाष्ये तथा पापचक इत्येव भवतीति च यङ्लुगंतशिरोमण्यादौ यदूचुस्तत्सर्वं निर राम.
मलत्वमेवेति प्रतीमः। यदि तु प्राचीनग्रंथः क्वचिदीषद्योजनीयस्तेत्याग्रहस्तर्हीत्थं योज्यतां। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वेभिरिति तस्मादीगुणवृ
द्ध्यभावे सिद्धेपि उपायस्यापायांतरादूषकत्वादिति न्यायेन निषेधसूत्रमप्युदाहरतीति। तथा यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् स्वपायाचक इ

त्यत्र न धातुलोपेति निषेधस्याप्रसक्तावपि निषेधाप्रवृत्तेर्बीजं तदाह इक इत्यनुवृत्तेरिति। तदेतद्भाष्यतत्त्वज्ञैः परिभावनीयमित्यलं ब
हुना। वनीवञ्चीतीति। नित्संज्ञको द्विल्प इति यङ्। नीग्वंचुत्यभ्यासस्य नीगागमः। यङो लुकालुप्तत्वान्न तदाश्रितो न्लोपः। वनीवञ्च इति। त
सो द्वि। त्वादनिदितामिति न्लोपः। सामान्यापेक्षेति। तथा च प्रयुज्यते राजा वृत्रं जघनत्यागपापा गुरुकू। पवमानस्य जघ्नत इत्यादि।
यत्तु प्राचरत्सु न धातुनिर्देशार्थोयं श्तिपेन यङ्लुकि वृत्सर्थः। तन्निवर्त्सर्थस्यैव तदर्थत्वादिति। तदुपेक्ष्यं। साध्याविशिष्टे हेतुमात्रोप
न्यासस्याकिंचित्करत्वात्। चर्करीतीति। चरफलोश्चेति नुक्। हलि चेति दीर्घः। अवं चूरित्यत्र तु र्वोरुपधाया इति दीर्घः। यत्तु यङ्लुगं
ताशिरोमणयादौ चंचूर्तीत्यत्र ईडभावे र्वोरुपधाया दीर्घ इति सूत्रमुपन्यस्तं तद्भ्रमसादिति बोध्यं। चेखातं इति। ये तु प्राचाचंखायते इत्युद
हृतं तत्स्वव्याच॰ख्युः। धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेत्यात्वाभावे। नुदोतोपदेशत्वाभावान्न नलोपः। अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घोपि
न भवेति। जनखनसनां झलीति जानाबोधेन तस्य बाधितत्वात्। यद्वापवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तते। सुज्ञातेऽत्र भ्यसस्न्ते इतिवत्। एवं च संसंत
इत्यात्वाभावेऽनुनासिकलोपोपि न भवति। यद्वा क्विप्साहचर्याज्झलादेरपि कित एव ग्रहणते अतात्तिङि न दीर्घः। अतएवायं पक्षस्तावदित्तत
वे दीर्घसूत्रमुपन्यस्तं। एतच्च भाष्यकैयटयोस्पष्टमिति। अत्रेदं वक्तव्यं। धातुग्रहणोक्तस्याविकल्प एव तावन्निर्मूलः। अभ्युपेत्यापि ग्रमः।

२२

म. लि.

दीर्घोर्द्विर्वाः। यत्तूक्तमात्ते नवाधितत्वादिति। तन्न। अत्राबाभावपक्षस्य सम्यक्त्वात् तत्रान्तरस्य प्रवर्तमानमप्यात्वं स्ववाध्यं बाधते उत्सर्गस्य
निर्निर्विषयत्वापत्तेः। स्वजातीयेषु चिन्तितस्त्वं सत्सर्वत्र बाधत इति चेत् नात्र न्यायो वचनं वास्ति। यदप्युक्तं यद्देत्यादितरपि न। यद्रूः कित्त्विषे
द्वेष्वेवाप्रसिद्धत्वात्। ननु धातुग्रहणोक्तं वेति प्राप्तविभाषा सा च निषेधे पर्यवस्यतीति चेत्। अनेरे वंयपयं वाचनिकोर्थः स्यात्। द्विः प्रयोगप
क्षे ह्यानेद्विर्वचन॰ नपक्षे चाभाव्यमिति रूपांतरत्वाभाव्यमिति च मतभेदे न फलितोयं विकल्प इति स्वयमेव प्राग्व्याख्याते त्रिरीमणो
च प्रपंचितं तत्त्वत्र यो निषेधः तत्रापि रूपांतरत्वान्नेयसंगतमेव। द्विर्वचने कृते पक्षद्वयभिन्नप्रकारासंभवात्। तत्र च कार्यप्रवृत्तेर्दु
र्वारत्वादित्यवधेयम्। तथापि विकल्पस्य शास्त्रदृष्टं निषेधे पर्यवसानं दुरपास्तमेव। तदप्यभ्युपेतम्। भ्रमः। अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य वृत्ति
रिष्यत एव। अन्यथा नाध्यैष्टेति एवं सवर्णेऽपि निषिद्धे द्विरपि न प्रवर्तेतेति तदाभावित्यादिन सिध्येत्। तथा च वङ्क्ष्या कुली स्यात्। सुज्ञाते
अश्व स्नृत इत्यादौ तु प्रमितेलस्येतन्निर्वाहार्थमगत्या क्वचिदुत्सर्गोपि न प्रवर्तत इत्याश्रितं। न चेह चेरवंतद् इति लक्ष्यैकचित्तप्रमितम
स्ति न वाधातु कृसारिषु स्त्रीत्वं शिथिलम्। तान पिपक्षानुपपत्त्यप्रूपी त्वेक्षायां तु दीर्घविशिष्टमेवरूपं न्याय्य। एतेन संसृतमित्यात्वाभावे॰ एस:
नुनासिकलोपोपि नेति प्रयुक्तं तदपि प्रत्युक्तं प्रतिज्ञामात्रेणार्थासिद्धेः तनोत्यादीनामिति गणनिर्दिष्टत्वानुनासिकलोपे प्राप्ते रभाव

|५|

च्चायदपि क्विपा साहचर्यादित्याद्युक्तं तदपि न। न हि तत्र हलंतेष्वेव क्विबादृश्यते। संकोचे बीजाभावात्। अपि तु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्विबपि न
घाचराजानति चर्माणतीत्यादि माधवादिभिरुदाहृतं। स्वयमपि नामधातौ तथैव वक्ष्यते। प्राचापि ह्रोः ह्वङिति सूत्रे पङ्लुगंतेति ङ्स्वपि
संचारितं। तथा च क्विपः हलंतपुरस्कृतत्साहचर्यात् जल्पादीनामपि हलंतानामेव ग्रहणे स्वपरग्रंथाः सर्व एव सिकताकूपः वृहिशीर्येरन्।
यदपि भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्युक्तं। तदपि क्वेत्र किमुक्तमिति भाष्यतत्त्वज्ञाः हलंतबुद्ध्य एव विदांकुर्वंतु। एतेन ऊजनेर्जं जतइत्याद्यपि
प्राचाप्युदाहरणं प्रत्युक्तं। जाहेतीत्यादि। हाङ् हाकोः स्वरूपाणि रूपाणि। स्यादेतत्। हाकोऽभ्यासे दीर्घो दुर्लभः। अकित इति निषेधात्। न
नुमद्यकित इति धातुविशेषणं तद्वनीवंचीतीत्यादौ धातोरकित्वा दीर्घः स्यात्। अतोऽभ्यासविशेषणं। एवं च दीर्घस्य कुतो दोर्लोपः। मि
तिचेत्। धातोः कित्वेऽभ्यासस्यापि कित्त्वात्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति सिद्धेः। नेह प्रापत्तिः। वस्तिन्यासपदमञ्जरीधातुवृत्तिषु सर्वत्र जा
हेतीत्यादौ दीर्घस्य स्वीकृतत्वात्। अत्रेदं तत्त्वं। द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति तावदुपकाराणां व्यवहारो
निर्विवादः। अत एव विभर्ति पिपर्तीत्यादौ भ्रमाभिता। अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति निषेधात् सर्वस्य स्यादित्याशंक्य अ
नभ्यासविकारेष्विति वाक्यशेषेण समर्थयंते। एवं चार्थवत्त्वमिव कित्त्वमपि समुदायस्यैव न तु प्रत्यवयवं। अतो न दोषः। अथवा अभि

म. ति.

लइतिबहुव्रीहिः। नविद्यतेक्रियास्मिन्निति। यत्तुप्राचाजहात्यभ्यासस्यनदीर्घइतिमतमुपन्यस्तंतच्छाकटविरोधादुपेक्ष्यं। पंपापीति। यत्तुप्रा
चाजाहितइतिह्रस्वेकाम्युदाहृतंतत्। प्रामादिकमितिभावः लुकालुप्रइति। यत्तुप्राचाखपिस्यमीत्युत्वमुदाहृतं। यत्रपरिस्कुर्वंतितिसंप्र
सारणंतदाश्रितंकार्यंचबलवदितियदुक्तंः प्रागेवसंप्रसारणमितितदुपेक्ष्यं। उक्तपरिभाषायाभाष्येप्रत्याख्यातत्वात्। सत्यांहितस्यां
हलादिशेषात्पाक्संप्रसारणाप्यतयेववास्तिदरूभयेषांग्रहणंव्यर्थंस्यात्। किंच। अकृतव्यूहपरिभाषाविरोधादपिसंप्रसारणंदुर्लभं।
अतएवहरदत्तमाधवादिभिः सर्वैः सास्वपीतिसास्वपीत्याद्युदाहृतमितिभावः। नाततमीति। यत्तुप्रयुंजतेचोद्यंनावतरीतत्रीत्यादिनत्स्यामा
दिकमेव। उत्पदिरहिंसानादरयोरितिधातोरूकरूपसंभवेपिअर्त्यासामंनस्यात्। तरतेश्चदीर्घांतत्वेनरीकोदुर्लभत्वादितिबोध्यं। गहल्लेतेति
ति। यत्तुप्राचागहल्लेतेर्यङि संप्रसारणमाश्रित्यजर्गृहीतीत्याद्युदाहृतंतन्नेतिभावः। जाग्रहितेति। नन्वत्रइटोदीर्घेणभाव्यं। अत
आह। ग्रहइत्यादि। तत्रेति। तथाचएकाचोद्देइतिएत्रेहरदत्तेनोक्तं। एकाचउपदेशइत्यतोदीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्ततइति। माधवस्ति
ति। तस्यायमाशयः। ग्रहोलिटीतिसूत्रेयउ. लोपेचोक्तंइतिवार्तिकं। तदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनयाग्रहेर्यङ्.तात्जोरिटोदीर्घी
भावेयुक्तिद्वयंलभ्यतेएकस्मादपिविधावङ्गोपस्यस्था। भिवम्हावइतिग्रहे इतिविहितविशेषणाश्रयणमितिच। तत्राद्यःपक्षोभाष्यवार्ति

एम.

करीत्यानपदांतेतिसूत्रे दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । द्वितीयस्तु सूत्ररीत्येति विवेकः ॥ एवं च यङ्लुकि दीर्घो भवत्येवेति स्पष्टं लभ्यते । य
ङ्कोऽनैमित्तिकत्वाच्च लुगादेशात्तया च स्थानिवत्त्वाबाधेयोगात् । द्वित्वस्य हि प्रयोगरूपतया ग्रहे विहितत्वात् न पायाच्चेति । तस्य भाष्यादिविरु
द्धमिति । तथा हि । एकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे ग्रहेरंगादिति भाष्यमुपादाय कैयटस्त्वाह । तचो हि न रीगागमं ततं मनु ग्रहेः विशेषणासामर्थ्या
द्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति । यद्यपि तत्र पङ्क्तेः तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगंतेपि न दीर्घ इति लभ्यते । एकाज्ग्रहणमनुवर्त
यन् ह्रस्वो प्यत्रानुकूलः । न ह्यत्र पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसंभवो प्यस्ति ग्रहोलिटीति सूत्रस्थ ग्रंथस्यापायस्योपायान्तरेणेह कर्तव्यत्वा दि
तिन्यायेन पङ् तांशे उपायांतर परतया नेयाः । अत एव तत्रैव कैयटस्त्वाह ह्रस्वमत्रास्य दोषस्य सम्यगुद्धतेत्वादिति । एवं हि वर्तत्तत्रतरिहा
रस्याव्यापकता मेकाच इत्रोक्तस्याव्रश्यादर्तव्यतां चाभिप्रैति । न च यथाश्रुतरूप पक्षे गृहीतमित्याद्यसिद्धिः । अंगसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां
यथाश्रुतस्यैव सत्त्वात् । ग्राहितारौ तु नैवं । एकाच इति समाधानं तु णिजिभिन्नविषयकमेव । तदित्थं । यङ्लुगंतात्णिजंताच्च यङ्ताच्च ग्र
हेरिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता । यत्तु निरोमणीयङ्लुगंतं प्रक्रम्योक्तं । ग्रहेरिति । तदतिरभसाद्दित्वबधेयं । यङ्लु
कोऽनिमित्तकत्वात् । भाष्येऽननितमिति । तथा हि । तत्राकृतीत्यनुवर्तते नवेति उपक्रम्य हि दीर्घानुभाव्यापरिहरस्य चोक्तं एतावानेव विशे

५८

म·ति·

षः। अनुवर्त्तमाने क्ङिति इण्णिच्छः षत्वं वक्ष्यामिति। अननुवर्तमाने तु छः शूलेक्षितेत्यन्तत्वादेव षत्वे सिद्धे अश्वेति सत्रेच्छग्रहणं न कर्तव्यमिति भा
वः। एवं हि वरतातुरा विप्लोषयङ्लुक् नास्तीत्यभिसंहितं। अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि देदेतिदेदेषीत्यादे तु ऊठ्भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्या
त्। न तथा रणतावानेवेत्येव कारो विरुध्येत। अयमनुवर्तते भाष्यकारेण यङ्लुकश्छन्दस इति स्वसिद्धान्तदृष्ट्या कृक्षिल्कौ चक्रे। भाषायामपीति प
क्षे तु दिवेरपि यङ्लुगुदाहरणं सम्भवेति। तन्न। भाष्यकृता ह्रस्वग्रहणाद्भाषायामपि क्वचिदिति स्वीकुर्वतामस्मतमिदमस्येवाभ
वात्। कश्चित्तु ज्ञापकसिद्धत्वाद् ङकारग्रहणाद्धेत्वन्तरित्तं तद् उभयथापि कृभाविष्णु तदभाव एव न्याय्यः उक्तपुक्तेः। तस्मात् प्राची
ग्रंथः प्रामादिक एवेति ध्येयं। नेट्ठुनिमेधद्रुति। सत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः पोपुवः इत्यादि बोध्यं। न चात्र लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव गुणो
न भविष्यतीति वाच्यं। उवङ् आदेशस्य पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात्। अत्र पदमंजरीकारमतखण्डनप्रपंचः नाह्य
कौमुदीभाष्यहृद्याः॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया॥ ॥ सुपः आत्मनः क्यच्॥ कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते। सन्निधानाच्चेच्छाप्रत्येव कर्मत्वं तदाह। इषि
कर्मणो इति। आत्मशब्दः परत्वावृत्तिपरः स्वशब्दपर्यायः। स्वश्च इत्याकांक्षायामिच्छया सन्निधापितत्वादेषितैव। तेनेतदाह। एषि
तसंबंधिन इति। सुपन्तैनौक्तविशेषणद्वयं स्वार्थद्वारकं बोध्यं। नः क्ये। का चिन्मयतीति। अत्र आचाराख्यपुपात्तः तस्माद्विशेषः। दले

।५८·

तिम्पः क्यच्प्राप्तीतिभाष्यसिद्धांतात्। दीर्घोस्त्विति। तथा च हलि चेति सूत्रेण ज्ञाप्युक्तं धातोरित्येव। दिवमिच्छति दिव्यतीत्यायत्नुम
सादृश्यतोक्तं दिवेः क्विबंतस्य धातुत्वमस्त्येवेति। तन्न। क्विबंतत्वे दिवुरुदू स्यात्। विचितु। उपधागुणे वलोपश्च स्यात्॥ क्यस्त्वि। क्य
च्वक्यङोरिति। अत्रापि प्राचा क्यच्युपात्तः भाष्यविरोधादिहोपेक्षितः॥ मांतप्रकृतिकादिति। मांतादिस्तु कौतुपुत्रमिच्छतीत्यादावु
पि न स्यात्। पुत्रो पुत्रान्वेत्यादावेव स्यात्। अशनायोः यस्तु हानीमिव भोक्तुमशनमिच्छति यश्च पातुमुदकं यश्च सत्येव धने भूयो
धनं तत्रोदाहरणानि। यस्तु कालांतरोपयोगार्थमशनमिच्छति यश्च स्नातुमुदकं यश्च दरिद्रः स धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहर
णानि। बुभुक्षास्यश्चेह प्रयोगोपाधयः। अन्ये त्वाहुः। अशनायतीत्यादिष्वविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षादिकमेवार्थः। तथा च
निघंटुः॥ उदन्या तु पिपासायामिति। भावेप्सा। किंतु धनं धनायितुमिति। अश्वस्यति वडवेति। मैथुनायाश्वमिच्छतीत्यर्थः॥ एतेन
वृषस्यति गौरिति व्याख्यातं। अन्ये तु। अश्वरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थ इत्याहुः॥ तथा च मनुष्यविषयेपि प्रयुज्य
ते इति रामी वृषस्यंतीमिति। निघंटुरपि। वृषस्यंती तु कामुकीति। लालसायामिति। उत्कटेच्छायामित्यर्थः॥ कर्तुः क्यप्। सेति लुप्तसप
श्रीकेकत्वे विशेषणं। चकारश्चान्वाचये इति ध्वनयति। सांतस्यात्वानि॥ विद्रस्यत इति। यत्तु विद्रस्यमानः शास्त्रैः धिकारीतिवाचस

२५

म.ति.

तिग्रंथव्याख्यावसरे लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति कल्पतरावुक्तं तल्लोहितादेराकृतिगणत्वमिति वृत्तिमतमनुसृत्य बोध्यम्। वस्तुत
स्तु कङि वायं नतु क्यष्। लोहितादिसूत्रे नायं हलंताद्विधीयत इति भाष्योक्तेरित्यवधेयं। सपत्नीवेति। त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्य।
सपत्नायत इति। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादिङीनंतात् क्यङ्। सपत्नीयत इति। समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुं
स्कस्य नित्यं सपत्न्यादिष्विति नादेशे नांतत्वान्ङीप। ततः क्यङ्। सपत्नीयत इति। विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिश
ब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्नपुंवत्। युवायत इति। अत्र केचित्। इयाप्सूत्रभाष्ये युवतितरे खलु हरणाद्यौवनं जातिः। एवंच
जातेश्चेति निषेधप्रवृत्तिरिति। तन्न। वयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात्। कथमन्यथाऽचः परस्मिन्निति सूत्रे युवजानिरिति भाष्यं संगच्छे
त। युवतितरेति तसिलादिष्विति पुंवद्भावप्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव नपुंवदिति कैयटे स्पष्टं। पट्वीमृद्व्यत इति। पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभा
वान्नपुंवत्। तद्वेति तच्चितमिति। उत्तरवार्तिकेन क्विमात्रस्य सुलभत्वादिति भावः। यत्तु प्राचा स्त्रावाखेग ल्मक्ष्मीवेति निरूपसर्गमेव वाशि
कंपविभागलभ्येतदिति केवलान्न ङ्राहृतः। व्याख्यातं भिक्षुकतत्वेव व्याख्यातं तत्सर्वं प्रामादिकं माकरविरोधादिति भावः। अतो गुण इति।
अंतरंगत्वाद्दतो लोपं बाधित्वेति भावः। न च वार्णादांगं बलीय इति परिभाषया नो लोपः स्यादिति वाच्यं। आश्रयत्वात्। तस्याः समानाश्रय

एम

157

एवमवसिसीकारात् । न चपरत्वान्नित्यत्वाच्चात् आदेशिमनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यं । न सम्बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वात् आदे
शत्यनेन भाव्यमिति वाच्यं । अपवादो पियघमत्र चरितार्थस्तु संतरंगेण बाध्यते एवेत्युक्तत्वात् । आनिर्दिष्टारी चतस्य चरितार्थत्वा
त् । अत आदेरिति दीर्घ इति । पररूपस्यांगग्रहणेन ग्रहणात् प्राप्तमतो लोपपरत्वात् बाधित्वेति भावः । इवतीति माधव इति । अपहे
तत्वाद्दिवरुन्न । अत्रेति । पुगंतेति गुणं बाधित्वांतरंगत्वाद्गुण । न चतस्मिन्कर्तव्ये वहिरंगस्योढो । सिद्धत्वं नाजानंतर्य इति निषेधात् ।
न च वाणां रंगमिति गुणस्य वलीयस्त्वं । समभाष्ये हितत् । ननु व्या अपि पि । एतत्वासिवैरोण्यादिकेन प्रत्यये स्थानत्रादं साधयन्भिः
कैयटादिभिः सर्वैः स्पष्टमेवोक्तमिति । भावः । प्राचोदाहृतमनुवदति । यद्विति । अनाकरमेवेति । हरदत्तमाधवादिमहाग्रंथविरोधात्
मिति । भावः । प्राचोदाहृतत्व धादिति भावः । विस्तरः । अनृकोल्लमवोध्यः । कारिवेत्सादिभाष्यकारीयमत्युदाहरणे । तच्चावष्टे । येरात्रावि
ग्याद्दिना । प्रातिपदिकमिति । ननु धातु । तथा सति वक्ष्यमाणज्ञापनानुपपत्तेरिति भावः । अनुबंध इति । अतो गुण इति पररूपेणेति भावः ।
अत्रमपाणोच इति ह्रस्वापत्तेः । एवं पदमिति । न च समासे एव संभवति ते नाहोलपितार्षेर्खोलपित्वेत्स्यादौ आप्रेम्यादीनां न एय कर
णमिति भावः । स्यादितेत । उक्तरीसा वधीरयतीत्यादावप्यवव्रस्य एप कारणं नस्यात् । तथा च वोपदेवेन अकारादकारांत प्रकरणे । व

म.गति.

धीरत्वावज्ञायामिति पठितं ॥ पृथक्करणे हिंसकारादिष्वकरणे रेखापठिष्यत । अतएव वाडागमं वृकारं हित्वं च कृत्वा चक्षुरादृतं । आववधीरद
ति । एवं स्थितेऽवधीर्य धैर्यं परिरंभेति माघस्य । दूतीव धारामवधीर्य मंडलीक्रियमाणं दितुरंगमैर्महीति श्रीहर्षस्य एवमन्येषामपि लक्ष्यं वेतत्प्रयो
गाणां कथमनिति शितिचेत् । अत्र केचित् । वोपदेवग्रंथप्रामाण्यादुक्तप्रयोगाः प्रामाणिका एवेत्याहुः । वस्तुतस्तु नायं धातुगणे पठितः । किं
तु वर्द्धमानेन तन्निदर्शनमिति वाङ्मात्रकाद्ध्रुहित ॥ तु हन्त्रवधीरत्यस्यापि संभवति । मुनित्रयविरोधाभावात् । तथा चोक्तप्रयोगा अपि निर्बा
धा एव । वोपदेवप्रामाण्यादवधीरपि त्विस्यप्यस्ति चेद्रस्तु । ननु तद्बलेनेतरस्य प्रामाणिकत्वं स्तुवच्चमिति दिक् । पृथक्करणस्य फलं दर्शयत्रापि
दर्शयति । एवं चेति । उत्स्मा भाष्ठूर्ति । उत्स्यपदांतादेशमाड्श्चेति प्राप्तस्य निषेधः ॥ औ स्त्रीयदिति । न चानर्थकत्वादेवायमुत्सन्नग्रहीष्यत इ
ति वाच्यं । भिंधुरित्यादावपि नथात्वात् । कुत्र हिंस्यादिति चेत् । अयमुः अत्रुरित्यादावितिग्रहणात् । एवं चायमेव निषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभा
षाया इहाप्रवर्त्तनं ज्ञापयतीति स्थितं । चत्रा द्वेनेति । तथा च वत्राद्वेनेति प्रयुंजानः सूत्रकारोपि ज्ञापकस्याविशेषविषयत्वेऽनुकूल इति भाव
तस्येति । अहिंसाद्स्येत्यर्थः । तस्यापीति । क्यषः कस्यात्स्येत्यर्थः । एवं च नः क्यचक्यषस्ताविभाषेति सूत्रद्वये क्यषोपि ग्रहणं वरं तु सुतरामुपेक्ष्या
इति भावः । लोहितीयतीति । क्यङि नुतरे वस्मात् पुंवद्भावश्चेति भावः । कष्टापक्क । क्रमणमुत्साहः । वत्तिसर्गतायने स्थितिसत्रे हिसर्गउत्सा

राम.

हइत्याकेराख्यितं। प्रयुज्यते च। येनेंद्रलोकावजयाय स्पृहइति। तदेतदाह। उत्साहे धैर्ये इति। क्रमत इति। वह्निसर्गेत्यादिना तद्। कृष्टं कृच्छ्रं
कृच्छ्रगहनयोः कष इति। कृच्छ्रे इडभावः। तेन च नत्साधनं पापंकमलक्ष्यति। मुखे धैर्ये उत्साहासंभवात्। तदेतदाह यापंकर्तुमिति। कर्म
णोरी। कर्मणा इति पंचमी। रोमंथतपोभ्यामित्येनेन सामानाधिकरण्यात्। प्रत्येकं संबंधादेकवचनं। वर्तीतिरापंनः। द इति तार्यीसप्र
योयुजितियुविप्रासेः। तस्य वनिपातनात् किं न। च रतेः संपदादित्वात् क्विप्। तदेतदाह। रोमंथतपोभ्यामित्यादिना। सुखादिभ्यः
कर्तृ इति एषस्य दंतु मषष्ठीकं। वेदनाज्ञानं। कर्तरि च इति पूर्वमेव। तदेतदाह। वेदनाकर्तुरेवेति। विस्मापयत इत्यस्य इति। तथा च
मायामंगप्रकृत्य भट्टिराह। ततश्चित्रीयमाणोसावितिपुच्छभा। करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषणे। तमेव विशेषं दर्शयति। पुच्छा
दित्यादिना। वर्तीमत्वाधर्वेति। अत्र पक्षे देयहकारं तत्सुरादित्वोपरेवास्ते। भाष्यस्येति। वृत्तिकारोहिमकृत्येकाजितिस्त्रे प्रेषादय
उदाहृताः। ते चाभाते सत्रेणैव सिद्धाः। तत्रत्यारख्यान पक्षेपि प्रसख्यादावकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपो न भविष्यति। एवं प्रेषजपेषयोर
पि। स्वग्वानस्य जिषु इत्यत्र तु लोपापवादस्य विभ्मनो लुकस्तस्मिन्नलक्ष्यपेपवृत्तत्वान्नभविष्यति। एषैव त्वानेकाक्षगतिः। तथाहि। दृ
ष्टमेयस्वनेकाचोप्यवशिष्टस्यनेष्यते। टिलोपो भाष्यकारेणप्रत्नोविमतोर्लुकि। लुकोपवादभलस्पतसिद्धस्पप्रवर्तनात्। कारिष्ठा

160

२

म.ति.

ह्राविदं तु ल्यंत्त्लोपस्य प्रवर्तनात्। कियपदमाधवग्रंथाश्चेहानुकूला इति शब्दकौस्तुभे प्रपंचितमिति भावः। अंगवृत्तपरिभाषया वृद्धिमकृता
त्वद्यामि मस्यति इति केचिदिच्छंति। युष्मयतीति। यद्यपि युवावौ द्विवचन इत्यर्थग्रहणं तथापि इह पूर्वविभक्तौ विभक्तिपरत्वाभावात्।
प्रातिपदिकाद्वेव द्विहि जितिबहवः। सुवंतादिति हरदत्तपक्षेपि विभक्तेर्लुकापहारात्। न च प्रागिवादेशौ स्त इति वाच्यं। अंतरंगानपि वि
धीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति न्यायात्। अथरायं मोल्लिकिपिकास्थ द्वितीय उच्यते। सोमांवाचष्ट इत्याख्येयैकत्वे। वाग्माए। त्वाद्मा दूत
द्यमदू इति प्रागुक्तमतभेदेन त्रिधा प्रातिपदिकानि। युवामावां युष्मानस्मान्वाचष्टे इत्याख्येयस्यानेकत्वे त्वमयोरभावाद्युष्म अस्म
इति मंते प्रातिपदिके। इदं प्रातिपदिकाष्टकात्स्वादयः। ततो युष्मायथं डे. प्रथमयोरम्। शसोन। भ्यसोभ्यम्। पंचम्या अत्। एकवचन
स्य च। युष्मदस्मभ्यां ङ. सोश्। साम आकम् इति सूत्रसमुदायेन सुपामादेशाः स्युरेव। प्रकृतिभागस्य तु यथायथमात्वयत्वे स्त एव। शेषे लोप
मकृ आत्वयत्वनिमित्तेन रविभक्ताविति व्याख्याने भवत्येव। मंता च्छेषस्य लोप इति व्याख्यानेन तु आख्येयैकत्वे मुख्यपक्षे भवत्येव। टिलो
पाभावेन मांतात्सरत्वानपायात्। टिलोपं स्वीकृत्य पुकापकारांतत्वमिति मते तु न आख्येयस्यानेकत्वेपि न। तत्राह टिशेषे लोपेनापहार्य
मांतात्सरणात्। विषद्वदित्यतिदिष्टेन टिलोपेनैवापहृतं। किंचात्वाद्येयस्य वर्थ आतुभ्यमत्स्योत वममावपि। मपर्यंतस्य विरहादाख्येयैकत्वेभ

रम.

161

वंतिन। आख्येयस्य त्वेनेकत्वेभवंतिन भवंतिा चेत्तथा हिमांतस्येत्येव सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्यान्मांतत्वावस्थायां नेत्येके मतं। परिग्रहणा
भावेमांतस्येव स्यात्। सति तु तस्मिन्मांतितत्वे नोधिके च भवतीति मतांतरं। उभयमपी दृमाकरे स्थितं। तत्राख्येय हि त्वे सुजसु ङ सु परत्वा
त्वाहादि प्रवृत्ताव पि वचनांतरेषु विभक्ति परत्वाद्युवावो एकस्मिन्न तेस्त एव। मतांतरे तु नत्वाहादेर्योना पि युवावो भिति विवेकः। अथ
रूपाणि। आख्येयैक्ये संतयोः। सौ। त्वाम्। माम्। च ट्टिर्नेति मते। त्वम्। मम्। टिलोपपक्षे ह्ययोरप्येवं। पांतयोस्तु। पक्षे त्वापं। मापं। प
क्षांतरे त्वाम्। मामित्येवा इत्यसं न लनयात्रीणि रु। औङि। त्वाम्। माम्। जसि। सा विवत्रीणि। अम् औ णि ः। त्वाम्। माम्। शसि त्वान्। मा
न्। आङि। त्वापा मापया। अत्र टौतु। त्वपामया। त्वाभ्यां। माभ्यां। त्वाभिः। माभिः। ङे पि। अम् शेषे लोपः। वृद्धिपक्षे आतो धातोरित्या
लोपः। त्वे। मम्। पक्षे त्वापम्। मापम्। त्वाभ्यां। माभ्यां। भ्यसि। रूपत्रयं। तथाहि। अभ्य मोरेत्त्रा पक्षे शेषे लोपे आलोपे च त्वभ्यं मभ्यं।
दृदंचदच्च दच्चौ स्तत्वं। भ्यामि। त्वाभ्यं माभ्यं। दच्यभावे प्राग्वदेवा। पांतयोस्तु। अभ्यमित्वापभ्य मापभ्यमिति विशेषः। ङसौ। त्वाप
त्। त्वाभ्यांमाभ्याम्। त्वत्। मत्। त्वापत्। मापत्। त्वाम। माम। त्वाप। माप। त्वायोः। मायोः। अत्र टौतु त्वयोः। मयोः। त्वाकम्। माकं। त्वापाकं
मापाकं। त्वापि। मायि। त्वयि। मयि। त्वायोः। मायोः। त्वमोः। त्वासु। मासु। एवं च। आख्येयैकत्वे सुजसोश्च तु ष्वी भ्यसि च त्रयं।

२८

म.ति.

टोसदि. तामम्पसुरूपेहे अमत्रैकमितिश्छितं। आखेपद्वित्वेतु। सो। त्वं। अहम्। प्रकृत्यादेशाभावे। युषं। असं। शेषेलोपएवापक्षा।
वे। युष्मम्। असं। त्वंत्रीणि। युवां। आवां। युषां। असां। जसि। यूयं। वयं। युषं। असं। युष्मं। असं। अम्औटोः। युवां। आवां।
युषां। असां। युवान्। आवान्। युवान्। असान्। युवूया। आव्या। युष्मा। अस्या। युवाभ्या। आवाभ्यां। युषाभ्यां। असाभ्यां।
।युवाभिः। आवाभिः। युषाभिः। असाभिः। तुभ्यं। मह्यं। युषम्। अस्मम्। युष्मं। असं। युवाभ्यां। असाभ्यां। युवाभिः। आ
वाभिः। युषाभिः। असाभिः। तुभ्यं। मह्यं। युषम्। अस्मम्। युष्मं। असं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभ्यां। असाभ्यां। युवभ्यं।
आवाभ्यं। युष्मभ्यं। अस्मभ्यं। भ्यमाहेशेपक्षे तुभ्यंसलोपपक्षे। युष्मभ्यं। मपर्यन्ता स्सेशेषलोपपक्षेतु। युष्मभ्यम्। अत्रूसंयो
गांतलोपोन। माछ्ये मूलहस्वमनुवर्तनीतः। अननुवृत्तिपक्षेतु। युष्मभ्यं। अस्मदस्तुभ्यो। रितिसलोपे। अभ्यम्। शेषेलोपेतु।।
श्रोभ्यम्। युवत्। आवत्। युषत्। असत्। युष्मत्। अस्मत्। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युषाभ्यां। असाभ्यां। भ्यसिङसिचत्रीणि। त
वामम। युष। अस। युष्म। अस्म। युव्योः। आव्योः। युष्योः। अस्मोः युवाकम्। आवाकम्। युषाकम्। असाकं। युष्माकम्। अ
स्माकम्। युष्मि। आवि। युष्पि। आसि। युव्योः। आव्योः। युष्योः। अस्माः युवासु। आवासु। युषासु। असासु एवं च। चतुर्थ्या

स्म.

ष्यपि चत्वारि स्या ष्मा नेहे तथान्यतः। सुजसौ ङे ङ. मृ ङ. सिप्यसु आमि च त्रीणि भिः शि नु। अथान्येय बहुत्वे रूपाणि। त्वम्। अहम्।
युषं। असं। युष्मं। अस्मं। युषां। असां। यूपं। वयं। युषं। असं। युषं। असं। युषाम्। असाम्। युषान्। असान्। युष्मा। अस्या।
युषाभ्यां। असाभ्यां। युषाभिः। अस्माभिः। तुभ्यं। मह्यं। युषं। असं। युषाम्। असाम्। युषान्। असान्। युष्मा। अस्मा। युषाभ्यां।
असाभ्यां। युषाभिः। अस्माभिः। तुभ्यं। मह्यं। युषं। असं। युष्मा। अस्मम्। युषाभ्यां। असाभ्यां। युषभ्यं। असभ्यं। युष्मभ्यं। अस्म
भ्यं। युरभ्यम्। अभ्यं। ओभ्यं। युषत्। असत्। युष्मत्। अस्मत्। युषाभ्यां। असाभ्यां। युषत्। असत्। युष्मत्। अस्मत्। तव। मम। युष
अस। युष्मे। अस्म। युष्मोः। अस्मोः। युषाकम्। असाकम्। युष्माके। अस्माकं। युष्मि। अस्मि। युष्मोः। अस्मोः। युषासु। असासु। एवं इह सर्वत्र प्रकृत्यादेशापत्वात् त्वशेषे लोपे युष्मदस्मदो
ङ. सिभ्यसाम्सु द्वे रूपे चतुर्थी पञ्चमी त्रयं। सुजसे ङ. स्सु च तथा त्वेय भूम्येकमन्यतः। अत्रेदं मवधेयं। कुतः। कर्तपिसंज्ञायामिति विशेष्यनिघ्नतो केरिह त्रिलिंगता। त
षाणि लोपो न स्थानिवत्त्वेको लुप्तत्वादिति दिक्। अत्रेदं मवधेयं। कर्तरि सत्ताया मिति विशेष्य निघ्नतो पारीत्यासमाधातुं न शक्यते। तथापि सन्निपात परिभाषया समा
त्रस्त्रीलिंगतः प्राप्तः। स च यद्यप्य लिंगत्वाद्धिलोपादिति केवले उक्तपारीत्यासमाधातुं न शक्यते। तथापि सन्निपात परिभाषया अत्र लोपेलम मित्यपरूपं। अत्र द्विवादित्वान्मधीश्वने एदृ दूत्वादिति
धेयः। क्लीवत्वे तु सुजसोः सर्वनामस्थानत्वेनमत्वादातो धातोरित्यालोपे लम मित्यपरूपं।

२८

म·ति·

हल्मात्रलोपेऽपेहत्व। हेम। प्रकृतमनुसरामः। मत्वारितिति। दृष्टवदित्यतिदेशेनभसंज्ञायां सत्यां श्वयुवेतिसूत्रेण संप्रसारणं। नचातद्धितइतिपर्यु
दासात्कथमितिवाच्यं। णेस्तद्धितत्वाभावात्। नचातिदेशेन तद्धितत्वं। इष्ठनीव कार्यं स्यादिति स्वीक्रियते। नचतद्धिते संप्रसारणं नेति निषेधो
ऽस्तीयद्व्हातिदिक्रियेत पर्युदासोऽस्त्वयं॥ तथा च तद्धिते न विधिर्न प्रतिषेधः। नन्वेवमपि दविष्ठ इत्यादौ इष्टनिश्चो गुणः एवं स्यादृष्टदृ इति
दूह्यातिदिश्यतेतिचेत्। मैवं। तस्मिन्कर्तव्ये संप्रसारणाटिलोपयोरभीयत्वेनासिद्धत्वात्। टेरित्यस्यैवेति। तत्रेह प्रकृतिभावेनानिवृत्त
मितिभावः। उदीचयतीति। उपसर्गस्य पृथक्करणादिच्छन्तां सिद्धइति टिलोपेन। उदञ्चीदितीलं। उदीचिचदिति। णिलोपस्य द्विर्वचने
चीति स्थानिवत्वात्तचित्राद्धस्वाद्दित्वं। प्रत्यचिचदिति। अच इत्यस्य लोपः। चित्रत्वात्पूर्वमाटियणादेशः। तिरापयतीति। इह तिरसः पृ
थक्करणं नास्ति। अनुपसर्गत्वात्। अतः प्रकृत्यैकाजिति न प्रवर्तते। तुरापं श्चैरिति। देवद्र्यंचमिति। नन्विह व्याख्यानाल्लक्षतस्त्यचष्टे
इति कारकस्य पृथक्करणादिकं स्यात्। ततश्च देवानंचयतीति प्रसज्येत एवमग्रेऽपि। अमुमंचयतीति प्रसज्येत। नचहलन्त्यस्य छतेरादेशो
सत्वेन तत्प्रवृत्तिः। प्रकृतिप्रत्यापत्तिसंनियोगशिष्टत्वादिति वाच्यं। बलिं चंधयतीति तत्राप्रवृत्तेः। नापि पुराणादिप्रसिद्ध्याख्यानेएवं वदेदिति एम·
वाच्यं। राजानमागमयतीत्यत्राप्राप्तेरिति चेन्मैवं। श्रूयमाणकृतितत्प्रवृत्तेः। इह च किनीलुप्तत्वात्। एतत्रहलन्तस्य स्निग्योगशिष्ट

१०

म.ति.

ह्रस्वविधेयं। विन्मतोर्लुकि सन्वदित्यादि कृतं। अग्लोपित्वात्। अगग्लोपेपिनेति सिद्धांतस्य भाष्यारूढत्वात्। तेन स्रग्विणमाख्यत्। असस्र
जत्। पयस्विनी अपपयस्त। गोमितं। अजुगवत्। स्रजं पयश्च स्रग्दिवि यद्धेतु असिस्रजत्। अपपयत्। अजूगवदित्यादि। एवं च प्रा
चासुब्धातोः सन्वभावो वेति व्यवस्थाशास्त्रं यदुक्तं तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यं। स्रग्वयतीति। अत्र गुणं स्याचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्ता। अगव
त परिभाषया प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति बहुलग्रहणाद्वा नेति सिद्धांतः। एवं स्रग्वयतीत्यत्रापि। न्यापयतीति। दृश्च चेति ज्मः।
सच प्रियास्थिरेति वर्षादिष्वेन सह विकल्प्यते। तदाह वर्षयतीति। उरुमिति। अत्र वरादेशो हर्ष्टिनीति सूत्रानुवर्ती माधवः। कुर्णोति द्रा
घुवत्तेनुस एव वर्द्धिमुदाजहार। वाकुल्लकादिहुव हिविकस्य इत्यत्र दादाय्यं ध्वनयन्नुदाहरति। वरयति द्राघयतीति॥ ॥ इति नाम
धातुप्रक्रिया॥ कंडू। धातोरित्यनुवर्तते। वेति निवृत्तं तदाह। धातुभ्यो नित्यमिति। द्वियादूति। यदि द्विप्रातिपदिकान्येव स्युः। तर्हि यकः
कित्त्वं व्यर्थं स्यात्। न हि गुणनिषेधार्थं। यदि तु धातव एव स्युः तर्हि किं। स्यात् दीर्घत्वान्न पठेत्। अत्र हलन्तात् सार्वधातुकत्वात्। द्वैविध्येन तु धातुभ्यो
यकि गुणनिषेधेन कित्त्वं सार्थकं। कंडूयतीत्यादिषु यग्रहितप्रयोगासिद्ध्याहुः। घीप्राणोपि सार्थकः। उक्तं च भाष्ये। धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चा
संजनादपि। आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषित इति। यत्तु प्राचोक्तं। कंड्वादिभ्यो यक् स्यात् स्वार्थे इति। यत्र कंडूं करोति कंडूयतीति

राम.

यच्च नामधातुत्वापक्षेऽपि द्वित्वे प्राप्ते कंड्वादेस्तृतीयस्येति नियम्यत इति॥ तदेतत्सर्वमाकरविरुद्धं। अनेकदोषग्रस्तंच। तथाहि। तत्र
र्थे द्रुसुन्याकरणे इत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते। तत्र चव्यर्थं प्रस्तुतानर्थका हि णिजंतेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयप्रतीत्यापत्तेः। कं
डूं करोतीतीति विग्रहोप्यसंगतः। न च प्रातिपदिकान्येव कंडूादयः। तेभ्यश्चकरणे यगिति तस्यान्वयाद्युचितः। धातवः प्रातिपदिकानि चे
ति कंड्वादयो द्विविधा इत्यस्य भाष्याप्युक्तत्वात्। अत एव नामधातुत्वादित्याद्यप्यसंबद्धमेव। धात्वधिकाराद्ध्यनुप एव यगिति सिद्धा
नात्। धातोर्लङ्दीर्घे कंडूवतीत्याद्यनिष्टप्रसंगाच्च। सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यक्किं न लोपासंभविनस्तु ख्यातीत्याद्यसिद्धिप्रसंगा
च्च। यत्तु परिस्फुर्वंति। इत्थं किल ग्रंथाशयः। कंड्वादीनि प्रातिपदिकान्येव॥ यक्चैकल्पिकः। अत एवोक्तं कृञर्थे इति॥ विगृहीतं च कंडूं
करोतीति। नहि धातुभ्यो यक् किं प्रातिपदिकेभ्य एव॥ यक्चैकल्पिकः। अत एवोक्तं कृञर्थे द्विविधो वा नित्येत्याके अयं विग्रहः संभवति। एवं च ना
मधातुत्वादित्याद्यसंगतमेव। कथं तर्हि द्वैविध्यमुक्तमिति चेत् इत्थं यगंताः संतो धातवः। केवलास्तु प्रातिपदिकानीति। यद्वा यगंतधातव
यविषु तेषु धातुत्वायोगो याः। प्रत्ययसदसत्त्वाभ्यामवस्थाभेदाच्च द्वैविध्यं। न चैवं कंडूयतीत्यादौ अतो लोपो न स्यादिति वाच्यं। यकः कि
त्वेनावश्यकत्वाल्लाघवाच्चार्धधातुकत्वस्यैव ज्ञापनात्। अत एव द्विविधा इत्येवोक्तं न तु धातुभ्यो यगिति। अत्रेदं वक्तव्यं। प्रातिपदिकादि

164

३१

म.सि.

वानंकरणदृत्तस्यानुवर्तनं च नूतावत्सत्रानुगुणं। तद्रूपसे हि यदः विशेषः प्रागेव यकं विरुध्यात्। धातोरित्यस्यानपेक्षितत्वात्। यथाभा
सपाठस्त धातोरित्यस्य संबंधमेव द्रढयति। हेतुमति च गुणश्च पूर्वप्रतिषेधेनेति सूत्रयोः हेतुग्रहण संबंधस्य निर्विवादत्वात्तया तत्स्ते दृष्टापदि
तेकं ड्वादिसूत्रेतदुपेक्षायां वीनाभावात्। आर्द्धधातुकसंज्ञास्य फलस्य यद्दीनिर्णीमस्य यक्य प्रसिद्धत्वाच्च। एतेनाव रूपकत्वाल्लाघवाच्च
तेकं ड्वादिसूत्रे तदुपेक्षायां वीनाभावात्।

ईधातुकत्वमेव यकः क्लितेन ज्ञायत इति प्रत्युक्तं। अप्रकृतस्यार्द्धधातुकत्वस्य कल्पने प्रकृतधात्वविकारात्यागे च विपरीत गौरवस्यैव स्प
त्वात्। यङादीनामिव यकोप्यार्द्धधातुके संज्ञाया आनायासमिद्धत्वाच्च। नापीदं भाष्यानुगुणं। धातुप्रकरणात् दिवादिभाष्येण सह विरो
धस्यस्पष्टत्वात्। नापि व्याख्येयग्रंथानुगुणं। द्विविधग्रंथस्य हरयणन्पतापतेः। यत्तु व्याख्यातं यगंताः संतो धातव इत्यादि। तद
पिन। यगंताः कंड्वादय इत्यस्यव्याहतत्वात्। न हि यगागमो येन तद्विशिष्टः कंड्वादिः स्यात्। कंड्वादय इत्यस्य तद्विशिष्टसमुदायोर्थ इति चे
त्।तद्धिनासौ प्रातिपदिकमिति स्पष्टमेव। किं च सकलप्रातिपदिकानां यगादिप्रसंगतितया कंड्वादित्वस्य द्विविधसत्वात् कंड्वादिमेवं वि
शिष्यत्वं लक्षणेन॥ तस्माद्धभ्वादिकारामेव धातुगणगतं धातोर्ग्रहीतुमुचितमिति दिक्। अस्तु। केचिन्मनसपदपरताप्रकृति प्रकृति। न चापि मनस्स्यार्थनि
ईशांतर्गतमेव। एवमेव भावे इति एवं भावशोपि। एवं भावः एवंत्वं। केचित्तु मनसएवं इति धातुसत्तामनस्याति एवं तीत्युदाजह्नुः। तन्मते धातुं च

द्रास्ये समर्थितं शाब्दकौस्तुभे दूषितं तत एवावधार्यं॥ ॥इति कंड्वादयः॥ ॥प्रथमस्येत्युपलक्षणं। अजादेस्तु द्वितीयस्येत्यपि बोध्यं। प
चेष्टमिति तु नेह प्राप्तं नाम धातुत्वस्यानिरालतत्वात्। अत एव मूले कंड्वादयो नामधातुषु नोक्ताः किन्तु तान् समाप्य पृथगेवोक्ताः। प्राचस्तु
तन्माध्ये पाठो दुष्ट एव। अचः परस्मैपदेति॥ हेतुमसिच् प्रकरणे अनुत्पादितमेतत्। पृथक्त्वं तु नास्तीति॥ आदेशोयः सकारस्तस्य हि षत्वमु
क्रमपर्यंतादेशस्यावयवानन्तत्वाद्दृश्यत इति भावः॥ ॥इति प्रत्ययमाला॥ ॥कर्त्तरि कर्म। परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः संप्रहरन्ते राजा
नः॥ कर्त्रभिप्रायग्रहणमुत्तरार्थम्। व्यतिलुनते इति। यत्र परत्वाभावान्नेषः। व्यतिसिद्ध इति। सात्यदाघोरिति षत्वनिषेधः। एकदेशविकृतन्यायेन प्र
त्ययमात्रस्य परत्वात्। न गतिहिंसेति। एभ्यः कर्मव्यतिहारो आत्मनेपदं न। हरतेरिति। अर्थग्रहणं पासामर्थ्याद्धि यत्र शान्तरनिरपेक्षा एव ग
तिहिंसयोर्वर्तते तद्ग्रहणं हयंते। हरतिस्तूपसर्गवशाद्धिंसायां वर्तत इति न तस्यायं प्रतिषेध इति वार्तिकं नारम्भणीयमित्याहुः। कथं तर्हि
नः संप्रहरिष्यन्तौ हि शूकर्णी धर्मनिजयाविति। अत्राहुः। योत्स्यमानाविति विवक्षितं न तु कर्मव्यतिहारः। वहेस्तु नायं निषेधः। अगत्यर्थ
त्वात्। प्रापणं हि वहेरर्थः। गतिप्रतीतिस्त्वाक्षेपात्। इतरेतर। लोके इतरेतरव्यतिहारो लाघवं प्रत्यनादरादितरेतरादिशब्दाः व्युतीत्युपसं
गौ च कर्मव्यतिहारद्योतनाय समुच्चीयन्ते। तथात्मनेपदमपि समुच्चीयेतेति निषेधोऽयमारभ्यते। संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयं

प्र. ति.

मित्यत्रानुकरणविनिमयेसत्यपि क्रियाविनिमयस्याविवक्षितत्वान्न लङ्। नेर्विशः। कथं न्यविशन्तेति। अडाव्यवधानात्। न च स्वांगमव्यव
धायकमिति वाच्यं। अंगाभक्तस्याटो विकरणांतं प्रत्यवयवत्वेपि धातुं प्रत्यतथात्वात्। सत्यं लाघवस्थायामद्इतिभाष्यमतेतावन्नकश्चि
द्दोषः। मतांतरे त्वुपसर्गनियमेः इत्यावाय उपसंख्यानमिति वा विक्रमस्तीति दिक्। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया लक्षणप्रतिपदोक्तपरि
भाषया वा नेरुपसर्गस्य ग्रहणं तेनेह न। मधुनि विशंति भ्रमराः। कथं तर्हि त्युत्को मेथिली भर्तुरंके निविशती भयादिति। अंगानि वि
शती मिति पठनीयमित्याहुः। यत्तु उद्घटितवृत्तावुक्तं पदसंस्कारपक्षाश्रयणाद्दोषइति। तन्न। पदांतरसमभिव्याहारे सति नियमप्रवृत्ते
र्दुर्वारत्वात्। अन्यथाप्युपसर्गस्य तत्सामानाधिकरण्येपि त्वदुक्तरीत्या प्रथमपुरुषापत्तेः। बालिशप्रायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दि
क्। आङोदः। कथं तर्हि व्याददते विहगपतिर्मुखं स्वकीयमिति। कर्त्रभिप्राये भविष्यति। एतेन मुखं व्याददाति स्वपुत्रीत्यत्र मुखव्याप्यादान्
तिव्यत्यासेन प्रयोगइति प्रत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिप्रयोगोपि व्याख्यातः। आङोदाइ। द्विशिष्टस्य ग्रहणान्नेह। भिक्षामाददातिअ
त्र स्वतो वा कारइतिहारदत्तः। एतेन प्रतीकमाददातीति विवरणग्रंथो व्याख्यातः। शिरसि जिज्ञासायां। शिक्षविद्योपादानेइत्यस्यमेद
ग्रहणं। अनुज्ञाते त्वात्स्वसिद्धत्वात्। किंतु शाके सन्नंतस्य सनिमीमेतीस। नरैतदाह। धनुर्विषयइत्यादिना। नियमार्थमिति। न चैवं ना

राम·

यतेरनुशक्तेत्वं व्यर्थमिति वाच्यं। तस्मिन्नाधमर्द्दतिपुजन्मत्वात्। मातुरन्तुहरतीति। सादृश्यमात्रमिह विवक्षितं नतु प्रकारता स्त्रीत्वं। शापउप
त्वं मे। कथं न हिंसि नीवीप्रतिप्रणि हितेतु को प्रियेणासख्यः शापामि यदि किं। चिरपिसरामीति। अत्राहुः। स्वाश्रयं प्रकाशायामीत्येवता वरिष्ठ विवाहि
तं न तु शापथ इति।। प्रकाशाम्ना स्वछे यो विवाह पर निर्णीतः। तिष्ठते मिन्मितिव्युत्पन्नेः। वाकुलकादाभिकरणे। चोयुत। उद्दीनु।। उत्सर्वात्तिष्ठते रम
ईपारिस्यंरे वर्तमानात्यत्वर्थः। इह पारिस्यं दध्यानुर्ई त्वं ना मोपरिदेशा संयोगफलकत्वाभावः। यद्यपुरोनुर्ई इत्युक्ते पि क्रिया वाच कत्वं लभ्यत ए
वत्यापि परिस्यं दार्थता लाभार्थ कर्मपरं तदेतदाह। ईहायामेवेति। समोगम्य। वत्तिकारस्तु समोगम्य। च्छिप्रच्छि स्वरत्यर्ति श्रुविदिभ्य इतिपठि
त्वा हृशेरूप संख्यानमाह। तत्र वार्तिकानुपूर्वी भिंगे केषांचिदेव सत्त्रेप्रक्षेपे हृशेरेव वाहिस्त्रु। रेवीजाभावात मुनित्र यानुसारेण तंनु पेक्षेत्रो वि
तित्तिभावः। ग्रामं संगच्छतीति। कथं तर्हि न वैसं भमगच्छतेति। आर्षत्वात्। यद्वा चतुर्वर्णं दित्वा त्स्वार्थे ष्यञ्। एकं समपद्यते त्यर्थः। वेत्तेर्वेति।
पर्यसे परिग्पांसाहचर्यादितिभावः। विंदतिर्हिस्वारितेत्। सत्ता विचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्वात् वाहित्वं। अरुः। विपीविति। नुम्विकरणेनग्रा
विनासाहचर्यादिति भावः। गंधनं हिंसेति। गंधअर्दनो। अर्दहिं सायामिति चुरादेः पाठादिति भावः। सहसानतं नेसाह सिकः। आज सः सा
हो सत्यावर्तत इति। कृ। तस्य कर्मसाहसिक्यं। ष्यञ्। तदेतदाह। तेषु सहसेति। न चैवं परद्वारानिति कर्मणो। नन्वयः। त्रांगत्यः साहसिकस्यस्य

३३

म·ति·

योगोपाधित्वात्। धात्वर्थस्य वशीकरणं। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च एषां समाहारः। पद्मा एषां मिश्चरकं चेति विग्रहः। उदकपर्यायो दक
न्नोरोप्यस्ति। तथा च हलायुधः। आपस्तोयं घनरसः पयः पुष्करं मेघपुष्पं कं पानीयं सलिलमुदकं गरिवाः शंबरं च। अर्णः पाथः कु
न्नजलवनक्षीरमंभो वुनीरं प्रोक्तं प्राशंभुर्वनममृतं जीवनीयं दकं चेति। अभिमंथे चेति। पेतुं आशिमंथे च्छंदसीति पठंति तेषामपि छ
दसीति प्रायिकाद्दृतिर्नेह। हस्तः। माणवकमुपनयत इति। विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियमित्यत्र तु आचार्यकरणस्याविवक्षितत्वान्न
तङ्। हर्म्यतलादिति। भाष्ये तु हर्म्यतलमिति प्रचुरपाठः। तत्रोद्गमस्य विकायां व्याप्तौ क्रमिर्वृत्तिः सः। कथं तर्हि नभस्समाक्रामति चंद्रमाः
क्रमादिति। व्याप्तिमात्रमिह क्रमेरर्थो न तु क्रमणं। अतो न तङ्। प्रोपाभ्यां। उपक्रमत इति। उपपराभ्यामिति तु नेह प्रवर्तते वृत्त्याद्यर्थाभा
वात्। अप्राप्तविभाषेति। न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमियं त्वप्राप्तविभाषास्त्विति वाच्यं। उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात्। अ
नुवर्त्तते कठः कलापस्येति। अनुः सादृश्ये। तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी। समस्तृतीया। संप्रवीचरते सम्तृतीया तेन युक्ता

राम·

रित्यर्थः। दाणः। भाष्ये त्विदं सूत्रं प्रत्याख्यातं। तथा हि। यो ह्यस्याः सह भुंजानः तयाद्नं स्वयं भुंक्ते स स्वं पचति तस्येह हानि तत्रायं प्रयोग इष्यते
तिन्न च सहयुक्ते तृतीया कर्मव्यतिहारे तङ्। दानपूर्वके भोगे दाणधातुर्बोध्य इति। एतेन कर्मव्यतिहारोदाहरणे युज्यति शाद्वप्रयोगश्चा

वत्रपक इति आम्पतः प्रत्युक्ताः। समइतिषष्ठीति। दास्यासंप्रयच्छत इत्युदाहृत्य शिष्टव्यवहारे तु ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीति प्रत्युदाह
रन्भाष्यकार इह व्याख्याने प्रमाणं। उपा। स्वकरणं स्वीकार इति। यत्तु हस्तनिकृतोऽत्र पाणिग्रहण एवेष्यते नेह न। परभार्यामुप
यच्छति। दासीतेन स्वीकरोतीत्यर्थः। इति। तन्भाष्यविरुद्धं। तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वादिति भावः। तथा च भट्टिः प्राप्युक्तं। उ
पायंस्त महास्त्राणीति। समः। संभोगमृच्छिष्यामित्यतो विशिष्यपाठः सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति। संक्ष्णुते शस्त्र
मिति। भुजो। भक्षण इति वक्तव्ये ऽनवन इति वचनमर्थान्तरेपि तदर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति। बुभुजे पृथिवीपाल इति। इहेति। उपभोग इ
त्युपलक्षणं। आत्मसात्करणस्यापि। इह च रूपादेर्वग्रहणं। अनवन इति प्रतिषेधात्। संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृ.ति
हेतव इत्यभियुक्तोक्त्यानुभवबलेन च संसर्गबुद्धिप्रयोगस्यापि विशेषावबोधरागोपायत्वात्। तेन भुजो कौटिल्य इत्यस्य तु दारैः परस्मै
पदमेव। विभुजति पाणिं। रोगेणो। इह स्यादित्यंतेन पोरिति व्याख्यातं। अणेणौ यत्कर्म णौ चेदिति भिन्नवाक्यं। कर्मव्यवः क्रियापरः। कर्तरि
कर्मव्यतिहार इति वत्। तदेतद्व्याचष्टे। णौ या क्रियासिवचेदिति। सकर्तेति वाक्यांतरम्। अणाविसादिश्चेच्छब्दात् मिहानुवर्तते। कर्मव
स्यकारकविशेषपरः शाराधिकाराश्रयणात् तदेतद्व्याचष्टे। णौ यदित्यादिना। अनाध्यान इत्यंशं व्याचष्टे नस्मरतीति। इह प्रसज्यप्रतिषेधो

174

म॰ति॰

२४

तीवद्रुष्यतीति व्याख्यातः नतु तत्रापि निवेष्टव्यं पपुरीसख्यव्याप्यत्वात्। लक्ष्याविसंवादाभावाच्च। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अत्र च प्रमाणं। इत्यपि
तेषां नेति भाष्योदाहरणं। अत्र हि अणावकर्मकाः इति प्राप्तो णिनिवृत्ते प्रेषणत्वेनाकर्मकत्वादिति भावः। नन्वेतत्सूत्रं कर्मवत्कर्मणेत्यने
नैव गतार्थं इत्याशंक्याह। कर्तृस्थेत्यादि। अपरिस्पंदसाधनसाध्यो भावः। संपरिस्पंदसाधनसाध्या क्रिया। तत्र कर्मस्थभावकेषु कर्म
स्थक्रियेषु च कर्मवदिष्यते इति ईदृशाः प्रवर्तते न त्वन्यत्रेति सिद्धांतापिष्यत इति भावः। तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति पच्यतीत्यादि। ज्ञानवि
रोधविषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनवच्च नोदृशाः। सकर्मकाणामेशब्दयाभिधापितायामावश्यकत्वात्। धातूपात्तव्यापाराश्र
यः कर्ता। व्यापाराश्रयमधिकरणं धातूपात्तफलशालि कर्मेति सिद्धांतात्। तदेतत्सह। चाकुषेत्यादि। प्रेरणेति। सौकर्यविवक्षयेति भावः। प
रूपतिभवद् इति कर्मणि लिट्। उक्तं च। निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितं। निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेवतिष्ठते इति। इह कर्मेष दृश्यतिदे
शास्याप्रवृत्तेः कर्मकर्त्तरि यथायथं शावास्य। तेन स्थूदेन कर्त्रा तुल्यरूपं। तत इति। विषयत्वापत्तिमात्रं हन्ते दृशेरित्यर्थः। तुल्यार्थे इति। वि

एम॰

धर्मयोः प्रेषणप्रतीतेः समययोश्च तस्याभावादिति भावः। तत्रत्वेपीति। आद्यद्वितीययोस्तु रूपं तत्त्वाभावादुक्तिसंभव एव नास्तीति भावः।
क्रियासाम्येपीति। प्रथमकक्ष्यायामहेत्यर्थः। द्वितीयायामित्याशयेति। अणौ या क्रिया सैव चेदिसंपन्ना नाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वेदं बोध्यं।

175

अधिकस्यावच्छेदमात्रपरत्वेतुप्रथमामप्याशापतत्संभवान्न। कर्त्तेरुबुक्रियमुदाहरन्ति। एवमित्यादिना। इत्थं निवृत्तप्रेषणप्रक्रियां व्युत्पाद्य
अध्यारोपितप्रेषणप्रक्रियामाह। यद्वेति। हेतुत्वारोपादिति। अत्रापि सौकार्यविवक्षैव बीजं। प्रेषणांशत्यागेनैवप्रेषणातरारोपेणा
पि सौकर्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादितिभावः। अर्थप्राग्वदिति। अत्राहरणीभूतयोः चरमकक्ष्ययोः पक्षद्वयेपि प्रेषणांशाभानाभावादि
तिभावः। आधिक्यादिति। अस्मिन्पक्षेणौ चेत्ताक्रियोत्पनेनाधिक्यमात्रं वाच्छिघते न तु न्यूनत्वमपि। अन्यथा तृतीयकक्ष्यायामपि
न स्यात्। प्रकृते तु पात्रप्रेषणांशत्यागेन न्यूनता ध्रौव्यादितिभावः। णेरितिकिं। आरोहतीति निवृत्तप्रेषणान्माभूत्। नचणौ चेदि
तिवाच्यमत्रोपेक्ष्यतत्वात् णेरेवभविष्यतीतिवाच्यं। अणावित्यस्यापि अकृतत्वात्। किंच उत्तरार्थमनुवृत्तं णेरितिवाच्यमेव तदिहैवस्पष्टा
र्थमुक्तं। अणौ यदित्यादि चेदित्यंतं क्रम्। अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायां माभूत्। अणौ यत्कर्मणौ चेत्सकर्तेति किं। निवृत्त
प्रेषणपक्षे तृतीयकक्ष्यायां माभूत्। वाक्यार्थत्रितयं सूत्रे द्वौ च पक्षावुदाहृतौ। कक्ष्याः पञ्च तत्रादित्रिस्तित्रश्चपक्षयोर्यथोदाहृताः। प्र
थमस्य तृतीये द्वितीये न निवारितो। द्वितीयस्य द्वितीयात्तु द्वितीयेनेति संग्रहः। यत्तु माधवकाव्यैकदेशेन रारोहयते निषादिनामिति। तास्मि
वश्चेति सिद्धं। नतु प्रकृतसूत्रस्य विषयः। अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्ष्यारूपत्वात्। एतेन मत्समंतं तरंरीयतेगलस्कयः। केतश्चपत्रा

म. ति.

३५

मिवसाधुवंधुतामितिव्याख्यातं। वंधुतांमंपश्यतिसतांदृश्यते। यद्वावंधुतांहत्वाविपत्स्यामिवलोकःपश्यतिसतुदृश्यते। उभयथापि
णिचश्चेत्येवतङ्। नतुसहतसूत्रेणेतिदिक्। अत्रेदमवधेयं। कर्मस्थक्रियापरइतिकोप्याकरग्रंथेष्वपिनोक्तंतथापिभाष्यपत्राप्युनि
त्रयानुगुण्याद्यावकाभावाच्चेहतथोक्तं। प्राचांग्रंथास्तुसर्वेपिप्रायेणशिथिलाइह। इतिज्ञात्वाहंतकिंचित्स्वातंत्र्यमस्मत्तांवुधैः। तथा
हि। इहसूत्रे। अणौयत्कर्मणौचेत्सएवकर्मेतिकर्मांतरनिवृत्तिःक्रियते। नत्वणौकर्मणोणौकर्मत्वंप्रतिपाद्यते। सकर्तेतिवाक्यांतरेणतस्यक
र्तृत्वप्रतिपादनात्। एकस्यैकस्यांक्रियायांकर्तृत्वकर्मत्वासंभवात्। नन्वेवंदृश्यतेभृत्यान्नराजेतिभाष्यविरोधः। स्वरूपस्यकर्मणःसत्वादि
तिवाच्यं। अणौयेककर्तृकर्मणीतन्भिन्नकर्मसमुदायसेतात्पर्यति। अत्रचोक्तभाष्यमेवप्रमाणमाहात्। एवंचसप्तम्यन्तस्येनंवनगुल्मःस्वरूपमे
वेतिकी। किलस्यकर्मत्वेपिप्रत्युदाहरणंयुज्यतइतिनावलेपटिनोक्तं। तच्चैतस्याख्यातृभिःपरिष्कृतं। कर्तरिकर्मेत्यतः। कर्तरीत्यनुवर्तंत्र
प्यमयाविपरिणम्यते। यच्चअथचयदितिनमितिमाघस्मोगोष्वपद्यतइति। अत्रेदंवक्तव्यं। एवंवर्णयतांकैयटादीनांप्रकृतसूत्रस्थभाष्यवार्त्ति
कग्रंथाःसर्वएवविरुध्यंते। आरोहयमाणोहस्तीस्थलमारोहयतिमनुष्यानित्यत्रातिप्राप्तिशंकायांमनुष्यानितिकर्मणःसत्वान्नातिव्या
प्तिरितिहिप्रथमप्रघट्टकेस्थितं। नमकर्तृत्वात्सिद्धमितिशंकायांयथाक्रिणोर्नियमार्थेनियमोयमितिद्वितीयप्रघट्टके। कर्तृस्थभावकार्यमि

एम.

177

द्रंसत्रमितितुल्यत्ती प्रधदृके। तत्राद्यो विरुद्धः मनुष्याणामणीकर्तृत्वात्। द्वितीयोपि विरुद्धः तद्वक्रीत्याकर्मेव भ्दात्रख्येवाभावात्। कर्म
वरकर्मकाणामिति हि वार्तिकं। अत एव नलत्तीयापि तस्याचोदेरुयाविस्मृतिरेवेत्यं सत्यापलत्तीति महानयं मदृत्तामपिप्रमादः। किंच। क
र्मांतरानिवृत्तिपरस्य वाक्यस्यानिष्पफलत्वमेव स्यात्। उदाहरणे दोलभ्यात्। नत्वणौ ये कर्तृकर्मणी ताभ्यां कर्मणो संभवति यदनेन ख्या
वर्त्स्यते। यदपि जयादित्येनोक्तं। यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थं। आरोहति हस्तिनं हस्तिपकाः। आरोह्यमाणो हस्ती सबलमारोहयति मनुष्या
निति णिर्वैनैक्यं गृहीत्वा स्नानचूप्रहृत्संतेगतिस्यणेरभावकर्मणो हस्तिन एवति। प्रकृतिभूतरायं तार्थकर्तृत्वादिति तथाश्रयः। तदपि
ना प्रत्यासत्तेवगतार्थत्वात्। तथा हि। द्वाविहाणौ चौ तत्राद्ये कृतमेवालनेपक्षेनेनारोहृतमारोहेति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति द
स्तीति। तदपि न। एतद्भिन्नाध्यारोपितप्रेक्षणपक्षस्य द्वितीयकक्ष्यायां रूपं तत्र च समानक्रियत्वमेव नाध्योप्रमर्हेनिपाचीग्रंथं व्याचक्षा
प्याम्रा कृणौ चेद्कृदणं समानक्रियार्थमिति वा वक्ष्यार्थो भाष्यकारोक्तस्तिणि चाव्यापारांतरोपासनात्। ततः किमिति चेत्स्वग्रंथविरोध
इत्यवधिहि। णौ चेद्कृदणं समानक्रियार्थमिति हि जयादित्यग्रंथः। णि चूमलस्तुपात्ताक्रियायामेव यथा स्यात्। प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्ष
णेपि क्रियाभेदमाभ दित्येतदर्थं यौ चेदित्यत्र अणौ यदित्यनुवर्त्य अणौ यत् प्रतिपाद्यं वक्ष्णौ चेत्त्रेरेव प्रतिपाद्यमिति व्याख्येयमिति हि

३६

प.ति.

मर्थिमितिजयादित्यग्रंथस्तद्व्याख्यातृग्रंथानां च निर्विषयतापत्तेश्चेव॥ यदपि जयादि

त्यग्रंथः। तथा च तेनैव गतार्थत्वाद्घटग्रहणमन्यक। तानारोहयति महामात्र इति। तदप्येतेनेन प्रत्युक्तं। यत्तत्र हस्तेन कर्मेति। सभ्रांवा

स्येनोक्तं। कर्त्रेति चिंत्यं। आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः। तानारोहयति महामात्र इति संभवाभावादिति दिक्। यत्तु प्राचा सूत्रेणोयत्कर्म सत्त्वएवरांयत स

देवन भविष्यतीत्यादि विचारितं तच्चैव॥ उक्तरीत्या उदाहरणस्योक्तिसंभवाभावादिति दिक्। यद्यपि प्रसारहता अणौ यत्कर्म ता

कर्ता चेदित्येकवाक्यतयैव व्याख्यातं। तन्न। अध्यारोपितप्रेषणे द्वितीयकक्ष्यायामतिव्याप्तेः। यद्यपि प्रसारहता स्त्रं

दिखंडानूपप्यकक्षित्वाज्ययादित्यकैयटाद्युक्तरानुसारेणैवमूलग्रंथो भंक्त्वानीतस्तथापि मूल्यागुद्घ्यासर्वग्रंथिद्विर्निवारैव। यद्यपि प्रसारहता स्त्रं

योपमर्देन प्राचीनग्रंथव्याख्याणा आकृणोचि इक्षुहरणं समानक्रियार्थमिति वा व्याख्यायो भाष्यकारेण नाश्रितः। प्रयोजनाभावात्। तथाहि

। रांयतादात्मनेपदं भवति अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता स्यात् तेषु प्रत्यासत्तेरेतदुक्तं स्यात्तयेन णिचाराांयता दात्मनेपदं विधित्सितं तेनैव णिचा आरांयंति

तत्र प्रवृत्तिः भवेधातोयत्कर्मसत्त्वएव चेत्कर्ता तस्मिन्नेव रांयंत इति।। तन्नस्य यथा आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः। आरोहयमाणो हस्ती भीतान्ते

नयतिसूत्रेणे त्यत्र धातुभेदे। न भवति। एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदेपि न भविष्यति। अत एव वर्तीयत्नाकार्यो भाष्यानादृतः तस्मिना चार्येरण्यु

षेक्षितः। स एव आरांयं तत्स्य कर्ता चेदितिएकवाक्यत्वसेवप्रतीतेः स्वारसिकत्वात्। एवं चाध्याहारस्य वहितात्वयमकल्पनाभ्यां वा व्याथहियोप

राम

179

क्षिपोपवर्णनं प्राचोक्तमनोरेयं। अनर्थकानेकक्लिष्टकल्पनापत्तेः। न चात्र पुष्पेणो चेद्ग्रहणं व्यर्थम्। असति हि तस्मिन्ण्यो यत्कर्मसंज्ञके तेन्तु
नेरेकवाक्यतयैव संबंधः स्यात्ततश्च कर्मांतरनिवृत्तिर्न कृता स्यात्। अतः कर्मांतरनिवर्तकवाक्यभेदापादकं णौ चेङ्ग्रहणमवश्यं कर्तव्यमि
ति। अत्रेदं वक्तव्यं। भाष्यकारेण नाश्रितमित्यसिद्धं। भाष्यस्थानां कर्मशब्दानां क्रियापरत्वं। कर्तरि चेदिति वाक्ये तु कारकपरत्वमित्याश्रित्यैव
भाष्यव्याख्यायामुचितत्वात्। अन्यथा सूत्रसमाक्षेपपर्यंतस्य कलस्य भाष्यग्रंथस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः। यदप्युक्तं प्रयोजनाभावादि
त्यादिनभविष्यतीत्यंतं।। तदरतिप्रसात्। अध्यारोपितप्रेषणो हि स्त्रणो हस्तीकर्मतंत्रे वणोस्तएव कर्तेति स्पष्टं। ततश्च कथं प्रत्यासत्त्यात
हारणं। कुतस्तच्च प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदः। ननु णिजर्थाविवक्षं ब्रूम इति चेत्। किं ततः। नह्येतावता णेरकर्तृणोकिमंत्वंगतं। हष्टो
तश्चातिविषमः।। रूढिसिद्धिप्रकृतिकयोर्णिचोस्तत्र भिन्नत्वात्। यद्यपि एकवाक्यत्वप्रतीतिः स्वाभाविकत्वादित्युक्तकर्मांतरनिवर्तकवा
क्यभेदापादकं णौ चेद्ग्रहणमित्युक्तं। तदपि परस्परव्याहतमिति स्पष्टमेव। अगत्या तत्स्वीकृतमिति चेन्न।। तस्य निष्फलत्वात्पाठोक्तत्वा
त्। कैयटाद्यनुरोधेनैव ब्रूम इति चेत्समसारस्कारोपितं हि जयादित्यन्यासकारहरदत्ताद्यनुरोधेन मूलग्रंथसमभांसीदिति किं तेनापराद्धं
तस्मात्कैयटप्रभृति अर्वाचीनपर्यंतं सर्वेषां ग्रंथा इत्याहुस्तिशिथिला एवेत्याशिष्ठितं। निष्फलत्वमुनित्रयाविरोधित्वं तत एव। स्यादेतत्। कर्मके

२१

म. सि.

तीरिमूलिदाहरणानि। कर्मवभ्यावस्तुकर्तृच्छभावक्रियत्वान्नेति सिद्धांतग्रारीरंभाष्यवस्त्वादिनिषेधेस्थितं। एवं चैकुदाहरणप्रत्युदाहरणयो
रकर्मकृत्वस्याव्यपकृतया भाष्यवस्त्वादिषु कर्मप्रयोगोऽनुपपन्नः। दृश्यपतेच सः। दर्शयतेभस्मान्राजेति भाष्ये। स्मरयत्नेनैव नगुल्मः
स्वयमेवेति भाष्यप्रदीपयोः। तस्य कागलिरितिचेत्। अत्राहुः। अविवक्षितमिह कर्मेति। तेषामयंभावः। गभीरायांनद्यांघोषइत्यत्रगभीर
नदीपदार्थयोरभेदबोधानंतरंतीरलक्षणायामपि प्राथमिकबोधमादायगभीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय
कस्यांशं कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागेऽपि चः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यं। स्वज्ञाप्यसंबंधो लक्षणोत्प
भ्युपगमात्। ज्ञाप्यस्य चेह विशिष्टवाक्यार्थरूपत्वात्। एवं चार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणायागतिः। स एव सिद्धान्तं व्याख्योपायः। स्वाप
स्तेतु ग्रावप्रयोगे कर्मविनिर्मुक्तमेव प्रयोक्तुमुचितमिति दिक्। भस्त्याहीनापरित्यागाच्छुद्धाभेदपरिग्रहात्। कर्मवाक्यस्य तादर्थ्यमित्रय
णान्निस्तेरत सुधीः। सर्वं चेदं मूल एव ध्वनितं। प्रकृतमनुसरामः। स्मरतिवन्नगुल्ममिति। अत्र णिचि स्मरयत्नेनमिति भाष्यप्रदीपयोः। प्रयु
क्तेतच्च प्राथमिकबोधाभिप्रायेणोक्तमेव तदध्यारोपितप्रेषणपक्ष एव। पक्षान्तरे कोकिलस्य कर्मतासंभवात्। यद्यपि कातिवुद्धौति
एतेज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणात्स्मरतेश्चेह विशेषवाचिता। चैत्रादेर्णौ कर्तुः कोकिलस्य तत्रापि कर्मत्वं दुर्लभं। तथाप्यतस्माष्यवलादे

राम.

181

वगतिकुष्यादिभ्यस्तेभ्यस्तेरपि परीयहो बोध्या। मिथ्योप। पदं मिथ्योति। इहकरोति हृञ्चरणार्थत्वात्सकर्मकः। [illegible] त्राण

वृत्तिः सकर्मकः। स्वपिति स्विपतः। ऋत्विज इति। दक्षिणादिकं तु नयागफलं। उक्तं हि हरिणा। यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यंते पचादयः। तत

प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनमिति। पचापाकः। केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्यस्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते।

कुरुते कारयतीत्यर्थः। कारयते इत्यत्र तु प्रयोजकव्यापार इत्ययमर्थः। णिजंतात्सिद्धिर्यथा। कर्त्रभिप्राय इति सूत्रांशोऽपि कर्तृपरस्य हेतु

कर्तृपरत्वादुक्तार्थतात्पर्यक एव साधुः। उक्तं च हरिणा। क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता। असती वा सती वापि विवक्षित

निवंधना। केषांचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते। आत्मनेपरस्मैपदयोः तत्पूर्वा प्रकृतिर्यथा। क्रीणीध्व पवते घते चिनोति चिनुते पिचा

आसप्रयोगा दृश्यंते ये पुनः स्वार्थेऽभिधीयंते इति। असती वेत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादयः प्रयोगाः समर्थिताः। तथापि स्वा

पीता विवक्षायाः संभवात्। एवमर्थस्य वाचकं द्योतकं वा आत्मनेपदमिति मत्वा इयं संग्रहीतुं केषांचिदिति श्लोकः। चिनोति चिनुते इति। सं

गृह्णाति संग्राहयति चेति क्रमेणार्थः। णिच्च। अत्र कश्चित् लक्षयतेः स्वरितेत्करणाज्ज्ञापकात् चुरादिणिजंतादिदमात्मनेपदं नेति

मन्यते। आह च। स्वरितेत्वात् ङिः अपादिशेल[illegible]कं चुरादिष्विति। तन्नेति वहवः। चक्षिङो हि णिजभावपक्षे स्वरितेत्वे चरितार्थमित्याह।

२८

म.ति.

मैत्रेयास्पस्तस्वरितैत्वमनाकामित्याद्युक्तदेतत्संवेद्यहस्तेपि संजग्राह॥ एवं विधिर्न चुरादिणिजंतात्स्यादिति कथ्यमनिष्पन्नतेस्म। अस्सवचोत्र न किं
चन दृष्टं लक्ष्यते। स्वरितैत्वमनार्षमिति। समुदाहु। आह। पूर्वकस्यवचने सकर्मकार्थं। अकर्मके त्वाङ्ग्यमहनदृष्टीवासिद्धं। अनुप। अकर्म
काद्वेसेषसिद्धं वचनमिदं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति। गांजीनीत इति॥ हस्यात्मनेपदं॥ परस्मैपदः॥ योजादिकस्येति। सहिस्वारितेत्व। स्य
कटायनमतेत्वनुसतेत। उभयथापि न्याय्यमेवेद्यग्रहणं। उपात्त। सकर्मकविषयमिदमुत्तरसूत्रानुरोधात् अत एवाह। यज्ञदत्तमिति। बुभु
युध। इहस्तु कृत्स्नाणामादानचलनार्थत्वितस्थ्यं ग्रहणं। चलनेत्तु उत्तरसूत्रेणं। सिद्धं। निगरणं। निगरणं भक्षणं। अदेः प्रतिषेध इति। एतच्च गतिबु
द्धीति सूत्रे भाष्ये उक्तं। व्रत्रिलता ते हस्वस्थले योजितं। अथ कथं। न पीयतां नामचकोरी। जिह्वया कथे चिर्दितनमुखचंद्रचंद्रिका। इमां किमाचामय
सेन चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी इति श्रीहर्षः। आह। एवं च्चिभेरनेन परस्मैपदीचित्पात्। सत्यं। आचामयति लीडं तं छिलातीक्लाचा
मयेरिति व्याख्येयं। अस्य पत्नी ह्री लक्ष्मीः। तया सहवर्तमाना सिः। ततः संवीयतेनेमुः। सलक्ष्मीके देहमयंतिइत्यर्थः। अणावक। अणौ किं।
आरोहयमाणं प्रयुंक्ते आरोहयते। णेरणाविति सूत्रे उदाहरणात्वेनयोः कर्मकोनिर्णीतस्तस्मा द्वितीये णौ सा भूत। स हिणावकर्मकः। न्य एमः
गभवती त्यर्थेपि पर्यवसानस्योक्तत्वात्। केचित्तु स्वार्थणायं तां हेतुमस्मा व णावित्यस्य प्रत्युदाहरणमाहुः। तन्महाभाष्यादिविरुद्धं। तथा हि। बुधादि

हृणेरित्यनुवर्ततेबुधादिभ्यश्चहेतुमण्णिरेवसंभवतीतितदंतोदेवायंविधिः। अणावितिनिषेधोपिप्रसक्तस्यैवन्याय्यः। तेनचुरादि
णंतात्हेतुमण्णौपरस्मैपदंभवत्येवेतिभाष्याशयःस्थितं। अतएवचेतयमानंप्रयुंक्तेचेतयतइतिकैयटाचिंतमप्युदाहरणंच निह्नुतादूषितं। ते
नचितसंचेतनेइतिचुरादिष्वाकुस्मीयोधातुर्बोध्यः। यत्तुन्यासकारहरदत्ताभ्यांव्याख्यातंचितीसंज्ञानेचुरादिरकर्मकइति। तदपिभ्रमसा
त। एतेनन्यासमतेहृषिरितिप्राचःप्रत्युदाहरणंप्रत्युक्तं। न्यासरूपकारणेचुरादिः। न्यासकारस्यकर्मणोधात्वर्थेन्तर्भावादकर्मकः। ततोहेतुमण्णि
चिदृतिकारहृषितेनचेतयतइत्यनेनसमानयोगक्षेमत्वात्। वस्तुतस्तु। उभयमपिसमर्थयितुंशक्यं। तथाहि। स्वार्थण्यन्तादेकस्मिन्नि
वहेतुमण्णौचेतयतिरूपयतीत्यस्मान्नामतस्यापिनिवत्प्रेषणतयात्रकर्मकतामाश्रित्याहृतीयेहेतुमण्णौतुप्रत्युदाहरणत्वेकेनबाध्य
ते। युक्तंचेतनरूपयंतंप्रयोजयतीतिविग्रहेकृताप्राचायुञ्जिणिजभ्यांप्रयुक्तेइत्ययंवदताहेतुमण्णिद्वयस्यापिविवक्षितत्वात्। हेतुमण्णौ
वयाहिप्रयुंक्तेइतिण्युङ्नयुञ्जिनैवव्याख्यातेनतुणिजन्तेनेतिदिक्। यत्तुप्रसादकृतोक्तंणिगृहणेणिजाभिराश्रयणात्तभेदस्याविवक्षये
हमिति। तन्नभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यमेव। धापयेतेइति। प्रत्यवसानार्थत्वात्शिशुमित्यस्यकर्मत्वे। समीचीइति। प्रथमाद्विवचनेनाछंदसी
तिएवंसवर्णदीर्घः। इतिपदव्यवस्था॥ ॥भावोभावेनेति। उत्यस्पर्धायांभवतेणिजंतात्एरजितिभावः। एरजेरायतानामितित्वनार्थाक

184

२६

म·ति·

ल्पादिभ्यः प्रतिषेधमात्रं हि भाष्येऽस्थितं कल्प्यो मंत्रोऽर्थ इति त्रयस्त्रोरान्ताच्छेस वक्ष्येयं। भवतेरत्यन्तार्थं तत्रायं तस्य भवतेः पुरुषेण करोति नातुल्या
र्थत्वं च स्मरयति।। उत्पादना चियेति। धातुत्वेनेति। तच्च जातिः। चट्टिसूत्रे आदेर्द्विवचनस्य जातिरावृत्ताविति वदताकैयटेन तथा ध्वनित
त्वात् हेलाराजीयादौ स्पष्टं तथाभिधानाच्चेतिभावः। धातुवाच्येति। एतेन भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतं नयासमिति ध्वनय
ति। तथाहि। भोक्तव्यमित्यादौ तिङं विना भावनाप्रतीयते कारकाये क्षा चद्दूरयति। अस्ति च कृतो निसामानाधिकरण्यं। किं कर्तव्यं भोक्तव्यं।
किं कृतवान् भुक्तवानिति। किंच भावयति घटमित्येतत्परमतेभवति घटमित्यपि स्यात्। तुल्यार्थत्वात्। दृष्टांते हि कर्तुः कुंभकारस्य व्याप
रं णिजाचष्टे द्रार्ष्टांतिके त्वाख्यातप्रत्ययः ननु प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः कृत्व्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत्। कारकचक्र
प्रयोक्तुः कर्तृत्वे घटस्यातथात्वात्। यदि तु धातुनोक्ता क्रियानित्यं कारके कर्तृते ष्यते इति भर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धात्वर्थ व्या
पारत्वरूपं कर्तृत्वं तत्रापि सम्मतं कस्तर्हि इदानीमाख्यातार्थः व्यापारस्य धातुनैवाभिहितत्वात्। अपिच धातोः सकर्मकाकर्मकत्वविभागानु एम·
च्छिषेत। अकर्मकाश्चेत्यादिसूत्राणि च विरुध्येरन्। ननु सिद्धांतेपि क्रियायाः कर्मापेक्षानियमात्कथमकर्मकता इति चेत्। फलव्यापारयोः सा
मानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं वा आसकर्मकाकर्मकविभागाभ्युपगमात्। किंच। ज्योतिष्टोमयाजी त्यादौ करणीभूतज्योतिष्टोमस्य क्षएव सं

185

उच्यते। धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रतियाजित्वेन तदुपात्तस्यांशांतरस्य करणत्वात्। पश्चाद्द्योऽद्विधा तुल्येन भावनामकुः विक्लिस्याघंत्रांतरंतु
पवित्वा दिनाप्राति। स्विक रूपेणाङ्कः। तच्चांशांतरं भावनां प्रतियाजित्वेन तदुपात्तस्यांशांतरस्य करणत्वात्। पश्चाद्द्योद्विधातुत्वेन भावनाम
कुः स्विक्लिस्याघंत्रांतरं तु पचित्वा दिनाप्रातिस्विक रूपेणाङ्कः। तच्चांशांतरं भावव्यापारेण भाव्यतया संबध्यते। ज्योतिष्टोमेन याजीत्यादौ तु क
रणतया। ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन स्वर्गं भावितवानित्यर्थप्रतीतिः। स्पष्टं चेदं दर्पणे निर्विवादे हरस्त ग्रंथे। एतेन घ्यर्थः पचिरीतिभाष्यव्याख्या
तं। महिष्वा हा। विम्पजपसेनां पराजार्थकर्मा सेनापतीश्चापि पुरंदरीश्च। नियोजयामास सशत्रुसैन्यं करोतिर्धे क्विव सर्वधातूनामिति। ननु क्रि
याया धात्वर्थत्वे पचती सारीएककर्तृकवर्तमानपाकक्रियेति क्रियाविशेष्यकोबोधो न स्यात्। प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणता
या अभ्युपगतत्वात् कृत्वादिति चेन्न। प्रत्ययार्थः प्रधानमिति ह्युत्सर्गः। सचेह त्यज्यते। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात्। पाचिके
त्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणताभ्युपगमाच्च। प्रस्तुततवैव पचतीत्यादावनुपपत्तिः पचंतं पश्येत्यादौ शत्रानचोः कर्तृप्राधान्यस्य सर्वस
मतत्वात् तिङः स्वापि तथात्वापत्तेः शानशादीनां तिङां च त्वादेशत्वस्याविशिष्टत्वाच्च। आदेशानां च स्थानिस्मारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे
वार्थेऽविशेषत्वात्। अतएव हि पुरुषादि समानाधिकरणे मध्यमः। अस्मद्युत्तमः इत्यादि पुरुषव्यवस्था संगच्छते। अभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादि च।

८०

म·ति·

नच समानाधिकरणकृत्स्नेन स्वाभिधेयसंख्यान्वयित्वमभिहितत्वेन चाभिहितसंख्याकत्वे विवक्षितमिति वाच्यं। सत्रानगुणत्वात्। कृत्तद्धितस
मासैः संख्याया अनभिधानान्तरभिहितेपि तृतीयाप्रसंगाच्च। नच कृत्यनभिधानमेव कर्तुरनभिधानमिति वाच्यं भावार्थलकारेपि कर्तरि प्रथ
मापत्तेरिति दिक्। सामानाधिकरण्याभावादिति। भावाभिधायिनो हि लकारस्य क्वापि न सामानाधिकरण्यं कर्माभिधायिनस्तु तत्संभवा
त्पुरुषत्रयमपि यथायथमुदाहरिष्यते। तिङ्श्चेति। कृद्व्याख्यायां स्तु सत्वरूपत्वमिष्टमेव। तथा च भाष्यं कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रका
शत इति। द्रव्यधर्मान् लिंगसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः। अत एव पाकं पाके नेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः। नचैवमोदनस्य पाक इति कर्मणि
षष्ठी अनन्विता स्यादिति वाच्यम्। घञाद्यर्थेपि प्रकृतिभागेन सत्वापन्नक्रियाभिधायित्वाभ्युपगतत्वात्। उक्तं च हरिणा। आख्यातशब्दे भागाभ्यां
साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः। साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबंधना। सत्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनि
बंधन इति। यत्तु अमलरसप्रस्यंदमाध्वीकभूरिति कुसुमांजलिश्लोके अमृतस्य रसः रस्यमानममृतमिति यावदिति व्याख्याय तत्रोपष्टंभक
त्वेन कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति वर्द्धमानेनोपन्यस्तं प्राचोग्रंथं व्याचक्षाणैश्चानुमोदितं तत्सर्वमतिरभसात्। तथा हि। रस इति न भावे
कृत्। रस्यमानमिति विवरणेन सह विरोधात्। यत्तु द्रव्यवदित्यस्य द्रव्यविशेष्यकां प्रतीतिं जनयतीत्यर्थवर्णनं। तदपि निर्मूलमनुशासनेन विरुद्धं

रस·

187

चेतिरिक्॥ एकवचनमेवेति। प्रायोवादोयं। भाष्ये कृष्णासिका आस्यंते हतन्नापिका नाम्यंते तत्र बहुवचनस्वीकारात्॥ उष्ट्राणां हि आसि
का: रूपत एव विलक्षणा:। हताश्च नानाप्रकारं मृतेरैतु स्नानावतानाविकीर्णकेशाः विस्रस्तवस्त्राश्चात तन्मध्ये या कृष्णानि हतानां नायना
नीता हन्त्रानि दैववतारिभि: क्रियंतरुत्सर्पः। अत्र तेतस्मात् रूपावगमात् आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद्बहुवचनं। आसिका:।
ख्यापिका इति च द्वितीयाबहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात्। न चैवं क्लीवत्वमेकवचनं च स्यादिति वाच्यं। स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारात् स्त्री
त्वावधारणेन सामान्येन नपुंसकमित्यस्याप्रवृत्तेः। बहुत्वावधारणेन एकवचनाप्रवृत्तेश्च। न चैवमस्त्वोक्तिर्विहितेति वाच्यं। लिंगक्रियानाथा
एकारकयोगाभावमात्रे तात्पर्यमित्युक्तत्वात्। स्यासि कृसी। यद्यपि अजादयो द्वंद्वेन निर्दिष्टास्तथापि तु परे द्वेत्यत्र च एव विशेषणं न हन्नारी
नामव्यभिचारात्। तदाह। उपदेशेयोजिति। अत्र प्राचामुपदेशेऽजंतेभ्यो द्वन्द्वेभ्यश्च परेषां स्यादीनामित्युक्तत्वात्। सद्वृद्धिरादैचेति व्याख्याते।
तन्न। स ह्येवं हि स्यादयः सप्तम्या निर्दिष्टाः॥ अजादय श्चषे [illegible] घ्याविरावाशावश्च प्रधाननिर्दिष्टः। इद्वुच कारणात्तत्त्वं नियोगशिष्टः। चिराव
दितिच सप्तम्यंताद्वृत्तिः। स्यासि च सीयुद्लासि स्यिति प्रतियोगिनि सप्तमी निर्देशात्। न चैतस्य सर्वस्य भंगेन विपरीतव्याख्याने बीजमस्ति। च रा
कृष्णस्य बहुत्वान्वयोपि निर्मूलः। स्यादेतत्। सत्र खरासानुरोनांविगस्येवेद्स्यात् अडादिवत्। अत इद्वृद्धिवाक्ये स्यादीनामिति विभक्तिविपरिणा

१८

प्र·ति·

मत्राव्यपकः इति चेत्। सत्यं। एवं वाक्ये चरितार्थस्य उत्तरत्र विपरिणामित्याप्य एव। नवतु यथाश्रुत विभक्तेश्चरितार्थत्वात् अनुचितो विपरिणा
मः। तथाहि। हरिः सेव्यः तस्य क्राण्डेति प्रयोगे उत्तरवाक्ये सेव्याद् इति परिणामं दृष्ट्वा न हरिः सेव्याः इत्यपि प्रयोक्तुमुचितं। यश्च श्रुतः विभक्ति
व्यत्ययस्यापि वक्तुं लरर्शीनां दिति। तदपि भक्तिवादमात्रमिति स्पष्टमेव। किंच। प्राचोक्त्या स्थाने द्विर्वचिति इतीयं तादृतिः तत्र यथा एवं प्रका
र्थवृद्ध्यादिकमतिदिश्यते। एवं सस्य स्वस्मात् त्यस्य च कार्यमतिदिश्येत। ततश्च चिणि वद्ङ्युदात्तः स्यात्। चिणः परस्य वद्टः परस्यापि तु
क प्रवर्त्तेत। ननु बाधिता सौट् आगमत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रत्ययत्वाभावादिति चेन्न। सत्यागमे अवशिष्टस्य त्यपा प्रत्ययत्वाभ्यु
पगमात् ऊत्त इति सूत्रे प्राचीनग्रंथं व्याचक्षाणे स्तथैव निर्णीतत्वात्। किंच। वृद्ध्यादिकार्यस्य प्रत्यये परे विहितस्य इटि परे कथं निर्वाहः स्या
त्। कथं चिणि दृष्टस्य सर्वस्यैवातिदेशे प्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशात् नशेषद्इतिता वत प्राचीनग्रंथव्याचक्षाणा एवाहुः तत्कथमुक्तस्यापि प्रत्यय
विस्पष्टमतिदेशात्तन्दोषद्इतिता वत प्राचीनग्रंथव्याचक्षाणा एवाहुः तत्कथं न लभ्येत। यत्तु वदंति चिणो लुकि चिरावर्त्तिटो ऽसिद्धत्वादिति।
नदपि न। न हि चिरावर्त्तस्यातिदेशं प्रतिरुद्धसिद्धः अतिदेशस्य निर्विषयत्वापत्तेः।। तथा च। लुकोपि वृद्ध्यादिसमकक्षत्वेनातिदेशो दुर्वार एवेस राम·
लमिति दिक्। ननु यदि चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेशस्तर्हि हनि णिङादेशा अपि स्युः। घानिष्यते। आपिष्यते। अध्यापिष्यते इति। मैवं। आग

षिकारवत्त्वेन अंगस्यैवाप्तिदेशात्। न चैते अंगाः। तदेतदाह। अंगकार्यमिति। सीयुडिति। तथा च सीयुटो नेत्त्वे न तद्विशिष्टं लक्ष्यत इति
भावः। आर्द्धधातुकत्वस्य नेन व्यावर्त्तिस्य विधिलिङ्। न च तत्र वलादित्वं नास्तीति वाच्यं। तैरव्यवहितनपेक्षणात्। यदाहुः। निमित्तापायेवलनिमित्तो वि
घातीति। अस्यार्थः। भाविष्यते इत्यादौ भूस्य इति स्थिते परत्वाद्वलादिलक्षणमिटं वाधित्वा चिराविद्वैव भवति। सत्यामपि गुणे कृते स्यादौ वल
तादिकृतप्रसंगित्वमात्रेण भुवो वुकं अतरंगमपि सत्यत्वात् वलादिलिनिमित्तो ह्यसौ। परस्त्वनित्यः। आस्मिन् कृते वलादित्वविघातात्। एवं च निमित्ता
से दुष्प्रायोपपादमेवेडुवात्। एतेन उपदेशादिति किं। भाविष्यते। अत्र गुणादेशयोः कृतयोर्नेस्यादिति प्रसाद इत्यर्थः प्रत्युक्तः। चिराविट्टो विष
येवत्त्वनिमित्तस्याप्रवृत्तेरवादेशस्यासंभवात्। गुणमात्रे प्रवृत्तेपि अजंतत्वानपायात्। उपदेशग्रहणफलं तु मूल एव स्फुटीभविष्यति। चि
राविट्टिट इति। ननु गम्यंतस्य धातोरुपदेशाभावात् कथमिह चिराविट्टान् च णो ह्युपदेशात् उपदेशे योपोच्च तदंतत्वमस्त्येवेति वाच्यं। आरिता। स्मा
रितेत्याद्यैपरत्वान्नित्यत्वाच्च परेगुणे कृते चिराविड्भावापत्तेः। न हि सांतस्य उपदेशे योपोच्चतदंतत्वमस्तीति चेत्। मैवं। उपदेशे योऽजिति व्या
ख्यानेपि उपदेशग्रहणसामर्थ्यात् इत्वत्रापि तेत्यादौ प्रवृत्तिर्भवीकारात्। अस्तु वा उपदेशे यदजंतं तस्येति व्याख्यानं। अंगस्येति व्यधिक
णषष्ठी। अंगावयवस्याजंतस्येति। कारिष्यतेत्यादौ च व्यपदेशिवद्भावः। सर्वथापि णिजंते चिराविड्भावो निष्प्रत्यूह इत्याहुः। चिरावद्ध ड्डीर्युक्तत्व

४२

म·ति·

हतेश्च घतंरीघश्चोक्तोपो मितां वा चिणीति। इदं चासिद्धत्वेन मेलुप्यतेणि। नित्यमश्चायंवल्लिमित्तो विघातीति। यत्तु एयंतत्वेनाजंतत्वाच्चिराव
दिति प्राचीनग्रंथंव्याचक्षाणैरुक्तं णयंतं धात्वंतरं। तदुपदेशावस्थायां मवत्स्यमजंतदृति। तन्न्यायविरुद्धं। स्वोक्तिविरुद्धं च।। उपदेशो
हि साक्षाद्धुच्चारणं। न च णयंतस्य तदस्ति। किंच। धात्वादेः षः सः इति सूत्रस्थधातोः प्रतिषेधमुक्त्वा उपदेशग्रहणबलेन तत्स्वप्रत्यारव्यानमाक
रेष्ठितं। स्वयमपि तत्र तत्र तथैवोक्तं तदिदानीं विस्मृतेति दिक्। आतो युक्। चिण्कृतोः। किम्। चोडिः। वालाकिः। वाह्वादित्वादिञ्।
इदो। अरदापि मातामिति। स्थाघ्वोरिच्चेति तच्चाभिलापरत्वाच्चिणवदिटि कृते। ऊलादित्वात् पुमनैर्नेत्याकुः सस्यापि तस्मिन्नेहकाचित
इतिः। अनिग्लक्षणयावद्ध्यास्यनिष्पत्तिः। आशीर्लिङीति। ननु लुङि। तत्रोभयोरपि वैकल्पिकत्वयापेन ना प्राप्तिस्तया याभावादि
तिभावः। विशेषविहितत्वादिति। लिङीति हिपदद्वयसाधारणं। सीयुट्तु आत्मनेपदएवेति विशेष इति भावः। एतेन स्यसिच्सूत्रे प्रति
पदविधेर्वलीयस्त्वान्न चिण्वद्भावइति कैयटग्रंथो व्याख्यातः। यत्तु तत्र नारायणीये नोक्तं। अत्र यद्यपि वधादेशोऽपि प्रतिपदविधिस्तथा
पिप्रतिषेधाच्चिण्वद्भाव इत्याशयेइति। यच्च तत्पूर्विकारार्थं प्राचीनग्रंथं व्याचक्षाणैरुक्तं यद्यपि परादप्यंतरंगं बलीयस्तथापि पराद्
वृष्टिघचाचित्वाच्चिण्वद्भावेन बाध्यते इति तत्साप्यम्याशय इति। तदेतत्सर्वं कैयटग्रंथार्थापर्यालोचनमूलकमिति सूत्रएवध्वनितं। पर्वि

राम·

वधिषीष्टेति। इह्मवाप्मेवधादेशादसुक्तं तत्सम्यगेव। यत्तु तत्र तत्प्रौढेनोक्तं वधादेशाद् इतिपरमते। स्वमते तु वधादेशोत्र न भवत्येवातथा चो
क्तं महाभाष्ये चिरावभ्रविहते पुनः प्रसंगाद्वधभावः कस्मान्न भवति स्तलुङ्लो विप्रतिषेधेय द्वाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा। हनिणिङादेश
प्रतिषेधश्चेति तेदेत भाष्यार्थानवबोधविजृंभितं। लिङीतिपरसप्तमीय सिचसन्ने आर्द्धधातुक इत्यस्या संबंधं च प्रौढिवादेन स्वीकृत्य
प्रवृत्तेवधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता चिण्वद्भावपक्षे खलु वधादेशाभावयुक्तः अन
तु चिण्वद्भावाभावाद्वेपि। न त्वेकस्यापि सिचसन्नारूढमपि विकल्पं विस्मृत्य शुद्धमपि मूलमशुद्धी क्रियते। यदपिह निणिङादेशोत्युक्तं। तदपि न। अ
नंगस्याप्तमिति देशो प्राप्ते वार्त्तिककृता घानिष्पन्नद्वेत्यादी तदुक्तेः। अंगाधिकारबलेन तत्समाधानाच्च। न च लिङि च साक्षादुपरिष्टस्यैव
धेरातिदेशापेक्षास्ति। उदाहृतम्प्यात्र वधादेशाः। भाष्यकारप्रमतिमाधवांतैः सर्वैः रेवेति दिक्। अहसातामिति। चिण्वदिटोऽभावेह
नः सिजितिकित्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। चतुर्भिरधिकं शतमिति। यत्तु क्षेसन्लोपो वा स्मस्य इति केचिदितिपुनर्हितामि
तिचाप्रामाणिकत्वयं संचार्य लोपविकल्पात् द्विप्रपंचेनेह अष्टात्रिंशद्रूपाणि भवंतीति वदंति। तत्रोक्तिसंभवन्न पश्यामः। पुनर्हिते
रूपानंतस्य दुर्ग्रीत्रो सिद्धमिति सत्रसिद्धार्थकथनमित्युक्तं न विसर्तव्यं। अस्मिन्निश्चइष्टपक्षे विस्मृतो रिति सत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्ये

म॰ति॰

मेवा तथाहि। हेरम्ब नाह्रे। घटादिः एवं दृक्। हिडयति। अत्र विस्मयुलोः कृतयोर्हि खिविकल्पामानेऽप्य हि डि अहेडी तिस्यात् दीर्घेतु अहिडि अही
डीति भवति। एतच्च विस्मयुलोरिति सूत्रे कैयटग्रंथे कंमेर्णिङ् सूत्रे हरदत्तग्रंथे च स्पष्टं। दीर्घो नास्तीति। यङोः श्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णि
चुपरत्वाभावात् उपधार्घर्स्यवत्तेरिति भावः। नोदात्तो। कथं तर्हि हरेर्यत्स्का मिपंर्ढौ केन खमिति श्रीहर्षः। प्रमाद एवायं। यदि स्माधे
यमेवेत्याग्रहः। नहि निहन्त प्रेषणा स्त्रात् तेर्घ्योणि चितृतश्चिणिबोध्यः। कथमुपशम उपरम इति। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्। तथा च
निर्दिश्यते अत्र रूढ उपशमे। यमउपरम इति। अथ ये द्विकर्मकास्तेषु ल्पप्रकरवलर्था। किमप्रधाने कर्मणि उत गौणे। किं वोभयोरिति संदेहे व्य
वस्थामाह। द्विकर्मकाणां त्विति॥ ॥इति भावकर्मप्रक्रिया॥ ॥प्राक्स कर्मकास्त्रपीति। फलावच्छिन्नव्यापारपरत्वे देहि देवदत्तादिनि
ष्ठव्यापारव्यधिकरण विक्लृप्तिः द्विधाभवनन्यगमवनादिफलाश्रयाणामोदनादीनां कर्मत्वमुचितं कर्तुरीप्सिततमत्वात्। व्यापारांश
परित्यागेन फलांशमात्रपरत्वे तु पचभिदिरुहामपि साध्यति द्विधाभूवति न्यग्भवतीत्यादि विवरणविषयीभूतानां साध्यत्वादिविवक्षा
कर्मकर्ता। न ह्यपश्यामवच्छायामोदनादेः कर्मत्वं संभवति। किंतु कर्तृत्वमेव। स्वतंत्रः कर्तेति लक्षणात्। एतच्च णेरणादिसूत्रे एव प्रपंचि
तं। स्यादेतत्। द्विकर्मकाणामेकस्य कर्मणः प्राधान्यविवक्षायामपि अपरेण सकर्मकत्वमस्त्येव। स्वयं प्रहृगुणे प्रसमनुतावस्य

राम॰

मानस्यवस्य निमेहिनीत्यादेयोयेति चेत्। सत्यं। एकलकर्मकाणामेवाकर्मकतया उच्यमानत्वान्न दोषः। नरेहितु नयति प्रायेणेति। अकर्मकत्व
व्युत्पादनस्य फलमाह। तेभ्यो भाव इति। भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तेरिति भावः॥ कर्मवत्। कर्मशब्देन कर्मस्था क्रिया लक्ष्यते तदाह। कर्मस्थ
येति। जकारवाच्य इति। लकारेणोपस्थापित इत्यर्थः। हिलकारकादिति। अयं भावः। अत्पयो वङ्कुलेलिङग्रा शिष्य ङि· ति संहितया पाठे परस्
वर्णविधिलब्धलकारोपरिलिहयं नव्यंजनपरस्येकस्यानेकस्य वीद्यारणे विशेषोस्तीति भाष्याल्लोके॥ यद्यालुप्तमिति हिष्टेलकारः। लोपस्त
संयोगान्तस्येति। पक्षांतरेतु हलोयमामिति। तच्चलग्रहणमिहानुवृत्तेषष्ठ्या विपरिणम्यते लुप्तषष्ठीकं वा। पञ्चम्यर्थमत उपस्थाप्यत्वांक
नरिशाविति सत्राकर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रमया विपरिणम्यते तेनाभिमतार्थलाभ इति। करणाधिकरणाभ्यामिति। नन्विहकरणसाधव
स्थायां वृत्ततः सन्नपि अत्रासिद्धल्यो व्यापारो धातुनानोपात्त इति चेत् किं ततः। नह्येतास्मिन्नत्रेमाद्रूपप्रतियोगिभूता क्रियाधातुपा
त्वेन विशेषिता। एवं चासति कर्मणोत्पादिन्यादेवातिप्रसंग इति भावः। अधिगच्छतीत्यादि श्लोकस्योत्तरार्द्धं तु यत्कृपावशात्स्मेन
मोक्षगुरवे सदृति बोध्यं। स्यादेतत्। पच्यादीनां गम्यादीनां च फलाभिधायित्वे फलस्य च कर्मनिष्ठत्वे तुल्ये। कथं कर्मवद्भावप्रवृत्तिम वृक्षा
तत्राह। पत्रकर्मणीति। उक्तं च हरिणा। विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति। अन्येषां

४५

म·ति·

धातुरंशांशे: क्रियाम्रवस्था। अवेन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्ये नावगमात कर्तृस्थतेसर्थः। गृहेद्रूपतापि कथितं भिन्नांशस्य बाधि तु व्यापा
रांशस्येति सापि नियामिका। तथाहि दर्शनारोहणाभ्यां विषयेन्यगभ्मते च विशेषानुपलंभात् कर्तृस्थता। उदेशानुरोधाच्च। अहं पश्ये
यामित्युदेशे न तत्रं विषयो भवतीति। एवमहं मुपरिगच्छेयमित्युदेशे न तु हस्तिनोन्यभावो भवतीति। उपरि गमन रूपएव व्या
पारविशेषो रुद्देश्यो न तु न्यगभावनमात्रं। भूमिष्ठे वृक्षस्थस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि शारोहतीत्यप्रयोगात। अत एव क्रिया द्वि
धाविशेषो रुद्देश्यो न तु न्यगभावनमात्रं। ... पविशिष्टो स्वत्वात्किं तिद्धि धामवनस्यो विशेषः। कर्मणि द
तुपरेष्ठं दसीत्यत्रेभाष्यं। रुहिगेत्यर्थइति। अत एव चाणोकर्तुर्णौ कर्मेतं। एवं चारुह्यते हस्तीति कर्मवाभ्राव प्रदर्शयं तो भाष्यस्याप विरोधाक्पेक्ष्यादिति केम
यत्तद्देशेनैव चकारकव्यापार इति महदैसम्यं। एवं चारुह्यते हस्तीति कर्मवाभ्राव प्रदर्शयंतो भाष्यस्याप विरोधाक्पेक्ष्यादिति केम
टहरतलोदमोप्येवं। नन्वेवमपि हैवस्त्रे सकर्मकाणां प्रतिषेधोन्योन्यमाश्लिष्यत इति भाष्यवार्तिकग्रंथः संयोगरूपस्यफलस्यकर्म
स्थत्वात्प्राप्तिरिति केयदादिग्रंथश्च विरुध्यते। रुहिगमिभ्यांसह श्लिषेर्वैषम्यस्य दुरूपपादत्वात् संयोगाख्य फलस्य सर्वत्र तुल्यत्वादिति चेत्स
त्यं। उदाहरणदिङ्मात्रं तत् न तु स्थितोदाहरणमिति तत्त्वं। स्यादेतत्। ज्ञाने ज्ञेयारिव यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात् तत्र दाचिनः कोतेरपि कर्त्ता
नकर्मवत्त्यादित्याशंक्य रूपते यत्नार्थत्वमेव नास्तीत्याह। करोति रिति। एतच्च भूवादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। नैत दित्युपलक्षणं। सकर्मकर्ते वत्वा

एम·

195

वन्नसाधनत इति वदितिबोध्यम्। एतेनेति। ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वमनुसारेणेनेत्यर्थः। अनुव्यवसायमान इति लिखं इनकारप्रयोगः। सकर्मकाणामि
ति। एतेन सृजस्यात्मा नमात्मनेति व्याख्यातं। तथाहि। आत्मानावेत्सीसस्य कर्तृस्थभावकत्वेन सुसाधत्वेपि सृजसीत्यं ब्रह्म तदा वार्त्तिकेनैव
निर्वाहः। सृजेः कर्मस्थफलकत्वात्। अन्योन्यमिति। स्यादेतत्। यद्यपीह संयोगानुकूलक्रियाकर्मत्वकर्तृत्वोपयोगिनी उभयनिष्ठा च तथा
पि व्यक्तिभेदोस्त्येव। अत एवान्यनिष्ठं प्रसन्यस्य कर्मत्वं अन्यथा उभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यान्न तु कर्मत्वं। इमौ गंगां स्पृशत इत्यत्र यथा।।
एवं स्थिते कर्मत्वोपयोगिनी या क्रिया तया तुल्यक्रियस्य तदीयकर्तुर्विधीयमानः कर्मवद्भाव इह न प्राप्नोत्येव। एवं सृजस्यात्मानमा
त्मनेत्यत्रापि। तर्हि वार्त्तिकारंभेणेत्याशंक्योदाहरणांतरमाह। अजेति। नयते हि कर्मत्वं तया अजारूपस्य कर्मणः। कर्तृत्वेन विवक्षा
यामपि आम् प्रत्ययेनाकर्मणा सकर्मकत्वान्नातिदेश इति भावः। स्यादेतत्। कर्मवत्कर्मणेति सूत्रमेव मास्तु न तरां वार्त्तिकं। प्रयोगास्तु सर्वेपि
प्रकारांतरेणैव व्याख्यास्यंते। तद्यथा एकस्यापि वस्तुनोऽवस्थाविशेषादिविशिष्टाविशिष्टत्वाभ्यामौपाधिकं भेदमाश्रित्य कर्तृत्वं कर्म
त्वं चौपदेशिकमेव सिद्धांतेपि कल्पितं स्वीक्रियते। आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मनेति। एवं पच्यते ओदन इत्यत्रापि मुख्ये
कर्मत्येव प्रत्ययोस्तु मास्तु च निवृत्तप्रेषणता। स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थात्। एवं च स्थाली पचतीत्यत्राधिकरणत्वस्यैव धात्वर्थे। कर्मस्य

म॰ति॰

पिलम्पतइत्यर्थेरमनुकूलं। कथंतर्हि पच्यतिओदनेनेतिभावेलइतिचेत् मामभूदावेकर्मणीयेवास्तु। कर्मचाविवक्षितं। नचैवंमेतव्यंकुसूलेनेतिमन्नमी
षम्दिहमितिभावेलत्यात्स्यान्नस्तुः। कर्मणिचेद्दाम्येतिविशेष्यानुरोधेननपुंसकत्वंस्यादितिवाच्यं। सामान्येनपुंसकसंभवात्। स्वरूपमितस्यवि
शेष्यत्वसंभवाच्च। आत्मेतिविवक्षायांतुपुल्लिंगतायाः उक्तविवक्षयामस्त्रपक्षिपिकुर्वीरत्वाच्च। अत्रोच्यते। कर्मवत्सूत्रप्रस्ताचक्षाणे
ननद्गुहस्तुनमामितिप्रतिषेधआरम्भोनवा। आद्ये। शुद्धकर्मैवास्यविषयःस्यात्। ततश्चदुह्यतेगौर्गोपालेनेत्यादिनसिध्येत्। दुग्धेगौ
पालेनेत्यादिस्यात्। द्वितीयेतु। नमतेदंडःस्यादिनस्यात्। कर्मणियक्प्रसंगात्। कर्तरितङो दुर्लभत्वात्। किंचाचः। कर्मकर्तरीतिविशिव
कल्पोनिर्विषयएवस्यात्। कर्मवत्स्थितिदेशस्यविषयीभूतःकर्ताहिकर्मकर्ता। नचासौतत्रास्ति। तदीत्यात्मनात्मानंजानीतस्त्रापिचाशिव
कल्पापत्तेश्च। ननुनिरस्तप्रेषणतामाश्रित्यभूतएवेकर्मणिसंप्रतिकेकर्तरिचिशिवकल्पंत्रमइतिचेत्। तर्हितत्रैवलंडा(?)स्त्वियथापर्यं
श्चावाद्यःस्तुःमन्नरस्यादितिकर्मवत्सूत्रमवश्यारम्भमेवेतिदिक्।। स्तजितु।। तपनोनिनं। आत्मादिनिंतमितिस्वरार्थी। यक्तितुलसा
वेधातुकानुदात्तत्वेकतेयक्उदात्तत्वंश्रूयेत। यत्तुप्राचाअस्ट्रावलतर्केकात्स्नजेयेक्किणोकर्तरीतिकेचिदित्युक्तंतत्रयगित्यशुद्धं। आत्म
नेपदस्यानुक्तेश्चन्स्मनतेतिदिक्। भूषाकर्मेति। यत्तुप्राचाक्ष्म[illegible]पार्थेभ्यःसन्नंताच्चयक्किणीनेत्युक्तंतत्रक्षगृहइतिमृष्टं। किरादीनां

रम॰

197

सर्वेषांग्राह्यत्वात्। एतच्चाद्रियते। आरुद्धैस्तुदाहरणाभ्यां मूले व्यानितं। यद्यपि चिरावद्दिडपि नेति केचिदिष्टमुक्तं तत्र केचिदिष्टं स्वोनुचितः उक्तो
र्थस्य भाष्यवार्त्तिकारूढत्वात्। प्रास्ताविष्टेति। चिरावदिड्यत्तु प्राचानुहेति चिरावदिष्टोपि निषेधंमन्वानेनोक्तं न निषेधइति केचिदिष्टिति। तन्न
। चिरावदितिहि चिरणीवकार्यमति चिरावदिष्टोपि निषेधंमन्वानेनोक्तं न निषेधइति केचिदिति। तन्न। चिरावदितिहि चिरणीवकार्यमतिदिष्टप
ति। नच चिरानेस्तु तस्याप्राप्तोतिदेशो निषेद्धुं शक्यते येन चिरावदिष्टो निषेधः स्यात्। एवं च निषेधाभावस्य प्राप्तत्वे सम्मतत्वे च केचिदिष्टमुक्तेरन
चितत्वात्। यत्तु वदंति। चिरानिषेधस्य चाणिपरे विहितत्वाभावात् तस्मिन्कर्तव्ये नास्त्यतिदेश इति। तदपि रभसात्। अतिदेशो न निषिध्यत
इति वक्तव्ये निषेधो नातिदिश्यत इत्युक्तेरनुचितत्वात्। अचीकरतेति।। चिणि प्रातिविद्धेणिभ्रीति च ङ। यत्तु प्राचा कर्मवत्कर्तरि च ङ नेत्युक्ता
अकारोपिष्टेत्युदाहृतं तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यं। यत्तु परिष्कुर्वंति च ड्डु धीकर्तरीति न कर्तव्यं सामान्येन च ङ विधीयते तत्स्यभावकर्मणोः पर
चिरावाधकी भविष्यति। किंच। चिण्वत्पदं इत्यतः चिणि तिवतीमा ने पुनश्चिणग्रहणं बाधकबाधनार्थं। तथा च कर्तृ चिणग्रहणसामर्थ्या
न चिणीवात्र भाव्यं न तु च ङेत्यादि।। तदस्यंत रभसात्। चिरानिषेधस्यैव प्रक्रांतत्वेन चिणीवात्र भाव्यमित्युक्ते व्याहतत्वात्। किंच कर्तरीति मा
स्तित्वसंगतमेव। कर्मणि तन्नादरमिन्नेघाति प्रसक्तेः। नहि तत्रापि चिणास्ति। यच्च ड्डंबाधेत। एवं च कर्तृ चिणग्रहणयोः सामर्थ्यापि वर्णनम

५६

म·ति·

पिकयमुक्तिसंभवं लभता मित्यास्तांतावत। चिरावदिष्टोपि निषिध्य इति प्राचीभूमंखंडयति। स्यादेवेति। यत्तु परिष्कुर्वंति। स्पासिचसूत्रे चिरावदि
तित्वती यांताहृते र्विज्ञानात। चिरानिषेधोपि चिणः कार्यमित्याति दिग्पतइति। तन्न। सम्प्राप्यतादेववति रितितत्रैव वर्णिततात्। आत्मनेप
दविधौ योकर्मकत्तमुदाहृरति। विकुर्वते सैंधवाइति। कुषि। तदुहेति स्वात्मनेपदमनुवर्तते तेन दाहृ। नयमीति। किंतिति। तस्मिन्नेव विषयइति
भावः। अनुवृत्तेः फलमाह। यत्रविषयेत्विति। प्रसक्तिपूर्वकोहि निषेधः। यत्रतु यकोनप्रसक्तिस्तत्र न निषेधः। नापि यग्यन्। नापितत्वान्नियोग
शिष्टपरस्मैपदमित्यर्थः। तेन लिङ् लिङोः स्यादीनां च विषये नेदं सूत्रं प्रवर्तत इति फलितं। अयनयकोनुमितिविशेषः। कुष्यंती जंघा। नितु
नुम। स्वेरे विशेषोप्युक्त एव। अत्रेदमवधेयं। कर्मकर्तरिवत् निकादिभिः प्रायेण स्वयमेवेति प्रयुज्यते तेन दविवक्षितं। आत्मनाकरणेनेति
वाच्यूषिप्रियंन तुकर्त्रेति। तथासति कर्मणायेवलः स्यात। स्पष्टंचेदं कैयटादौ॥ ॥इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया॥ ॥अभिज्ञा। अभिज्ञास्मृतिः सा
उच्यते वा ध्यतेनेनेति विग्रहः तदाह। स्मृतिबोधिनीति। स्मरसीत्यत्र वाक्यार्थः कर्म। यत्र यमगोधावतीतिवत। कर्मेति क्रियायां विशेषणं मी
कुत्वाधिकरणकास्मत्कर्तृक भूतानद्यतन वासकर्मकं फलसंबोध्यकं स्मरणमिति फलितोर्थः। वासो लक्षणमिति। प्रसिद्धत्वात्। चारणं ल
स्यमिति। सहसा वुध्यनारी हा स्परिचाप्य मित्यर्थः। अतएतापन्हवइति। अपन्हवो पलापः। नाहमित्यादि। कलिंगोनामनुगसितेरेस्ना

राम·

तत्र प्रविश्य पत्रपाठिरं स्थितमिति कश्चिदुक्तस्तमाह । नाहं कलिंगान् जगामेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपि ।
इति भवत्यपह्नवः । यदा तु गमनमेवाभियुक्तस्तदैवापलपति न तदा स्यादपह्नव इति लुङेव भवति । प्रष्टव्यः । पृष्ट इति । कर्मणि निष्ठा । आसन्ने
ति । पंचवर्षाभ्यंतरमासन्नकालं । पंचवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमिति विपर्यये ति । ननौ । पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः । यावत्पुरानिपातयोर्ल
ट् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं निपातग्रहणं । भुवि भवत्सत्त्वमहात्म्यादिति ग्रहणमथैवमवादि तत्रान्यतरस्यां ग्रहणं मकर्तु
म् । विभाषा । ननु कर्हिशब्दोयमनद्यतनविषयः । अनद्यतने हि लिङ्त स्यात् । मिति किं मार्हि लिङ्युत्पाहनात् । ततश्च तद्योगे लुङैव भाव्यं न तु
लटा तत्कथमुदाह्रियते कर्हि भोक्ष्यत इति । अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यत इति उत्पा घ कर्हि इत्यनेन संबध्यत इति । भोक्तेति । ननु भवि
ष्यत्सामान्ये यं लट् विहितः सोनद्यतने लुटा बाध्यते तत्कथं विकल्पोदाहृतिः । अत्राहुः । अनद्यतने लुडित्यत्रार्थयोगौ नुवर्तते तेन लुट्वि
षयेपि पक्षे लट् । एवमुत्तरमपि योगत्रयं तत्रानुवर्तते तेन तत्र द्विषयेपि लुट् पाक्षिक एव न तु बाधकः । इति ध्येयं । पूर्वेण सिद्धे सत्यारम्भः किं वर्तार्थोमि
त्यमिति ध्वनयन्नुदाहरति । योऽन्नमिति । वर्तमाने । येनोपाधिनेति । तथाहि एतद्युग्योः ज्ञानं विहितः सताभ्यामेव न तु धात्वंतराणां तच्छी
ला । दिविशिष्टं कर्तरि लट्एवोत्कर्षः सुसंयुक्तः सोपि तस्मिन्नुपाधौ सत्येवेत्यादि । वसन्त्यागतोसीति । भूतकालेन प्रश्नवाक्यमुदाहरणे भ

200

म·ति·

तकालाभिव्यक्तये। एवं कदागमिष्यसीत्यत्राप्यूह्यं। ग्रहणयोरयमेषद्इति पदाभ्यामागमना। विनापि तं यद्रूपं प्रक्षेपे परिकरबंधाद्युक्तं तत्प
तिनिर्दिश्यते। इदानीमागमनमिति ध्वनयितुं। तेन करेति मच्छं प्रति आर्थिकं पुनरं संगच्छते सामीप्यं च द्योतितं भवति। आरोपेणाप
पत्तिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदमाकरे। क्षिप्रवा। वचनग्रहणं स्वरूपस्यैव ग्रहणं माभूदित्येवमर्थम्। तदाह। क्षिप्रपर्यायइति। पंचस्वरा
त्रइति। आध्यकोश्मेघागात्संख्यापयेमिति क्लीबत्वं नेति। मतेचा। अस्योदाहरणानि। उत्ताप्यारित्यतः। प्रभृति बोध्यानि। ततः। प्राचीने
ष्वनेरस्त्रेण विकल्पोक्तौ। किं किला। अस्ति भवतीति। लत्कर्तृकं मद्गीगमनमस्तीत्याद्यर्थः। जानुप॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लि
ङ्लटौ। सिद्धोवचनमिदं ल्लटोबाधनार्थं। तदाह। लटोपवाद इति। संभावनेल॥ संभावनमिति प्रथमया सप्तम्यंतं विपरिणाम्यते। अल
मीतिच सप्तम्यंतं संबंधः। एतच्च योगोरवं सिद्धस्पगति प्वंतनीयेतिन्यायेनाश्रीयते। अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्र
यितुमुचितं। अलमितिचे किम। प्रायेण गमिष्यति। हंतीति पलायतइति। हननंहेतुः। पलायनं हेतुमत। लक्षणहेत्वोरिति शत्रादेशा
स्त्वनभवति। एवं आतोगलोग्राहइतियोगे च सद्विधिरिति व्यवस्थित विभाषा सुपाठात। इच्छार्थे। ननु कामप्रवेदनइत्युपसंख्यायते ए राम
वं च कामप्रवेदनेक च्चिती तिसत्रेमास्तु अनेनैव सिद्धेरिति चेत्सैवं। यत्रार्थप्रकरणादिनापि कामप्रवेदनं गम्यते तत्रैव त्रिदारंभात। त

हितेनैवसिद्धत्वात्सूत्रंमास्त्विति चेन्न। तेन लिङि। सिद्धेपि लिङ्ग्रहणमस्यारंभात्। लोटा च लिङो बाधामाभूदिति लिङ्। एवमुक्तस्तर्हि लिङ्
त्येवोच्यतामिति चेन्न। लिङोऽनुकर्षेतत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षप्रसंगादिति दिक्। लिङ्। समानकर्तृकेषु तुमुन्[illegible]। त्रिमः
सपथे च्छार्थेषु लिङ्लोटाविति प्राप्ते लोटं बाधते एवं लिङमपि बाधते। न च वासरूपविधिः॥ कल्पुद्दमुन्वल्लर्थेषु तन्मोवासिति लिङ्
धीयते। धातुसंबंधे। दृष्टान्तो: संबंधोऽनुपपन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात्। पदार्थसंसर्गः कारकविशिष्टा क्रियावा वाक्यार्थः।
इत्युपगमात्। अत एवोद्भावनादोपि भासत इत्यभ्युपगमेपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारकत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति। अर्थो च्यते यथा सन्निधीक
मित्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितं। यथा च व्याजिधौ मुनेतस्य कर्मत्वं तथेहापि धात्वोर्थद्वारकः संबंध इति। तदपि
न। यथा हि सति परस्परसंबद्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोगे प्रत्यया इति फलितं स्यात्। ततश्च गोमानासीत् भविता वेति न सिध्येत्। न ह्यत्र वर्त
मानकालेऽस्तिः प्रयुज्यते। न चाप्रयुज्यमानस्य संबंधोऽस्ति। तस्माद्धातुशब्देन तदर्थो लक्ष्यतु इत्यभिप्रेत्याह। धात्वर्थानामिति। विषयव
उत्वापक्षं वद्भूवचनं। एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यं। स्यादेतत्। तत्र द्विविधाक्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः तत् किमनेन।
यदि तु यत्राप्राप्तास्तत्राप्यनेन सूत्रेण प्राप्येरन् तर्हि उपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानां संकरे स्यात् सर्वेपि प्लवः स्यादित्याशंक्याह। यत्र का

८२

म. ति.

लिङ्गति। अयं भावः। कालमात्रमनेन न बाध्यते न त्वन्यदपि अल्पबाधिनोपपन्नो बहुबाधस्यान्याय्यत्वात्। अन्यदेव तर्हि किंचिदेकं बाध्यतामि
ति चेन्न। किंतादृति विनिगमकाभावात्। कालांशेपि किं विनिगमकमिति चेत् प्रायः स्वर्गनिमित्तग्रहणं। वर्तमानसामीप्य इत्यादिका
लान्यत्वप्रतिपादनमेव प्रायेण दृश्यते इति भावः। स्यादेतत्। वनानि मत्स्य न पर्यो।। निवेदापि ष्यतो मनो न विव्यथे इत्यादि महाकविप्रयो
गेषु दर्शनानि वेदनादीनामतीतानामपि लट्लृडादिभिः संबंधो दृश्यते। सर्वकालबाधिपि समर्थनीय इत्येतदर्थमिदं सूत्रं। तत्र यर्यो
विव्यथ इति लिडर्थस्यैव बाधः किं न स्यात्। तत्राह। तिङ् तवाच्येति। प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनं न तु विपरीतमिति भावः। येतु प्रथमां
तविशेष्यकं बोधं स्वेच्छामात्रेण स्वीकृत्य क्रियाप्रधानमाख्यातमिति भाष्यं वा त्रिंकं निरुक्तं हि महर्षिवचांस्युपेक्षंते। तेषामयम
पि दोषः प्रसज्येत। उक्तांश्वामेपि कारकप्रकरणे। स्यादेतत्। व्यवहारस्य विषये ध्यात्वे लक्षितैपि वो। भूतभाविप्रत्ययार्थीनः संबधं
तां यथायथं। तथाहि। अग्निष्टोमयाजी। तिभूतर्गणिनि। जनिते स्येतत्समभिव्याहारे तु इत्थं व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारो लक्ष्ण। ल
क्षणा वा। एवं गोमानासीदित्यत्रापि ईदृशव्यवहारविषय आसीदित्यर्थः। अवश्यं चैतदभ्युपगंतव्यं। अन्यथा हि भाविकृत्यमासी
दित्यत्र सत्रीत्याभाविप्रत्ययस्य भूतकालते भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायतायुगपत्प्रयोगो न स्यात्। तस्माद्घटे तावं तेकालं भावितया व

राम.

203

व्यह्तं। तदिदानीमासीदिति तत्राप्येः। एवं सर्वसामंजस्ये किं सूत्रेणेति चेत्। मैवं। अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तत्वे लोड्विधिनैव प्राप्ते निर्वा
हार्थं सूत्रारंभात्। न हि कश्चिदध्याहारादिक्रममगत्वा प्रतीतिपर्यवसानं तत्स्वीकर्तुमुचितमिति दिक्। क्रियासमभिहारे। अत्र यदि लोट् इति
अप्युक्तं तेन न तदादेशप्राप्तिर्ङोलस्य रन्॥ वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषात्। तत्र हि तिङ् विशेषः स्थानित्वेनोपादीयते। तच्च एवं त्रलो
टस्य तिङ्परत्वे सत्येव संगच्छते। अन्यथा सामान्यविहितानां तिङां हिस्वाभ्यां बाधे सति तध्वमोरिति वाक्यशेषो निर्विषयः स्या
त्। तथा सति तिङं तत्प्रत्ययं लभ्यत इति गुणोप्यस्ति तथापि बहवोत्र दोषाः। तथा हि। तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिव
द्भावेन पित्त्वात् ङित्त्वाभावात् लुनीहीति तं न स्यात्। ब्रूहीति ब्रुव ईट् स्यात्। तृण्ढीति तृणह इम् स्यात्। किंच। सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वौ
पर्यायेण स्यातां न तु परव्यवस्थया। अपि च। लोट्शब्दस्य तिङ्लक्षणाप्यन्याय्या। असंजातविरोधितया उपक्रमस्य प्राबल्यात् ।
वाक्यशेषस्य विषयसंभवात् सपपारत्वाच्च। तस्माल्लकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामिति सिद्धान्तः। तदाह। तस्यैवेत्यादिना। नन्वेवं
हिस्वयोः पिलः परस्मैपदमिति परस्मैपदसंज्ञा स्यात्। ततश्च परस्मैपदिभ्य एवं कर्तेप्येव च द्वावपि स्यातामत आह। तौ चेति। अयं भावः। लो
टो हिस्वाविति यत्र एवं वाक्यं लोट इत्यनुवर्तते तच्च हिस्वाविति सप्तम्या विशेषणं। न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्यात् तद्धर्माणौ इत्यर्थः संग

म॰ ति॰

धेत। तत्रापि मुख्यलोट्संबंधिनो धर्मस्यातिदेशोऽयं यथा स्थानिवत्सूत्रेणैव लाभात्। अतः स्थानिवद्भावलब्धलोट्व्यपदेशोऽपि तिङ्भूतीयो हिंसा
तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टं। हिस्वविधानेति। यदि हि पुरुषवचनसंज्ञेऽत्रापि स्यातां तर्हि सुप्सामान्याधिकरण्येऽप्यनु
त्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यं तत्र व्यार्थो विधिरिति भावः। समुच्चयेऽन्यतरस्यां। प्रागुक्तमिति। लोट्। तस्य च प्रासिद्धहिस्वसद्भावो हिस्वौ
तध्वमो विषये वेत्यर्थः। यथा विध्यनुद्देश एवास्मिन्निति तिस्य हार्थ्य। समुच्चये विशेषस्यस्वरूपमाणत्वात्। यद्यपि संख्याकालपुरुष
कालविशेषाणां हिस्वाताम्प्रतीतेस्तद्भिव्यक्तिक्षमस्य न्यायत एवानुप्रयोगो लभ्यते। तथापि यथाविध्यर्थं वचनं। तेन याहि या
हीति यातीत्येवानुप्रयुज्यते न गच्छतीति करोतीति वा। द्वे वाच्ये इति।। ।।वार्तिकमिदं हरदत्तप्रक्रियायां व्याख्यातं। यत्तु वदंति अत्र स वक्त
व्यस्य भाष्ये नाश्रितत्वादिति। तद्भसात्।। ।।इति उदाहृतमिति।। ।।न च ते नैव व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुप्रयोगत्वं कथमिति वाच्यं।
अनुशासनस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वात् व्यवहितविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तेः। एतच्च कैयटहरदत्तग्रंथयोः स्फुटं। एतच्च भाष्यकारी
योदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते।। ।।भ्रममूलकमेवेति।। ।।एतेन सक्तून्पिबेत्याद्युदाहरणस्य युक्तं। प्राचां लोकभावप

रम॰

शेलडादि। पुनःपुनः।। पिबति पुनःपुनः खादतीत्यभ्यवहरतीत्यादीति। तदपि भ्रममूलकमेवेति ध्वनितं। तथा हि। पुनःपुनरित्यधिका

म॰ति

वाप्युः पूर्वत्रापि तद्धि वक्ष्यामां द्वित्वाद्यापत्तेः॥ किंच। लोडुभावपक्षं प्रक्रम्य त्रम्प्रवहरतीत्यनुप्रयोगस्य हि स्वांतयो विहितस्योपन्यसनं कथं सं
गच्छतां। कथं वोपयुज्यतां। कालकारकसंख्यानां लटैवाभिव्यक्तत्वादित्यादिकं॥ ॥भ्रम एवेति॥ ॥पुरुषांतरे वचनांतरे चेति भावः॥ एवं
च पुरीमवस्कंद लुनीत्यादीति ३॰ तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदांतत्वं च सिद्धांते स्थितं। पुरुषवचनसंज्ञे तु न स्त एवेति सर्वं स्वस्ति ॥
॥ ॥इति लकारार्थप्रक्रिया॥ ॥इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां प्रौढमनोरमायां तिङंतकांडं समा
प्तं समाप्तमस्तु॥ ॥संवत् १८२६॥ ॥समैणाम पौषमासे शुक्लपक्षे ९ रविवासरे लिषीतं मनोगकाएस्थ [illegible] वावादः॥ छ ॥

206.

[OrderDescription]
,CREATED=03.07.20 12:50
,TRANSFERRED=2020/07/03 at 13:32:34
,PAGES=201
,TYPE=STD
,NAME=S0003268
,Book Name=M-1927-PROUDMANORAMA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF

FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF

FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF

FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF

FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF

FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF

FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF

FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,